

SLAVISTIČNA REVIJA

ČASOPIS
ZA LITERARNO ZGODOVINO
IN JEZIK

LJUBLJANA
XIV. LETNIK, 1-4

1963

VSEBINA

RAZPRAVE

<i>Bratko Kreft</i> : Dostojevski in utopični socializem	1
<i>Jakob Rigler</i> : Pregled osnovnih razvojnih etap v slovenskem vokalizmu ..	25
<i>Marja Boršnik</i> : Stilni premiki v slovenski književnosti med klasičnim in modernim realizmom	79
<i>Tine Logar</i> : Sistem dolgih vokalnih fonemov v slovenskih narečjih	111
<i>Emil Stampar</i> : Radnik u djelima hrvatskih realista	133
<i>Boris Paternu</i> : Nastanek teorije realizma v slovenski književnosti	153
<i>Rozka Štefan</i> : Prešeren in Mickiewicz	181
ZAPISKI IN GRADIVO	199
OB NOVEM SLOVENSKEM PRAVOPISU	211
KNJIŽNA POROČILA IN OCENE	229

SLAVISTIČNA REVIIJA

Izdajajo

Slavistično društvo v Ljubljani

Inštitut za slovenski jezik pri Slovenski akademiji

Inštitut za literature pri Slovenski akademiji

Uredniški odbor: FRANCE BEZLAJ, ANTON OCVIRK, DUSAN PIRJEVEC,
JOSIP VIDMAR

Rokopise sprejema odgovorni urednik ANTON OCVIRK
Valvazorjeva 1, Ljubljana

Reklamacije in naročila sprejema Državna založba Slovenije

Tisk: ČP DELO - obrat Triglavsko tiskarna v Ljubljani

191105

SLAVISTIČNA REVIIJA

ČASOPIS
ZA LITERARNO ZGODOVINO
IN JEZIK

LETNIK XIV
1965
LJUBLJANA

č 91191

č 91191
+

Uredniški odbor
FRANCE BEZLAJ
ANTON OCVIRK
DUSAN PIRJEVEC
JOSIP VIDMAR

Odgovorni urednik
ANTON OCVIRK

Izdajajo
SLAVISTICNO DRUŠTVO V LJUBLJANI
INSTITUT ZA SLOVENSKI JEZIK
INSTITUT ZA LITERATURE
PRI SLOVENSKI AKADEMIJI

Založnica
DRZAVNA ZALOZBA SLOVENIJE
Za založbo odgovoren Ivan Bratko

Tiska
ČP DELO
OBRAT TRIGLAVSKA TISKARNA V LJUBLJANI

PO 899/1964

KAZALO

RAZPRAVE

<i>Boršnik Marja</i> : Stilni premiki v slovenski književnosti med klasičnim in modernim realizmom	79
<i>Kreft Bratko</i> : Dostojevski in utopični socializem	1
<i>Logar Tine</i> : Sistemi dolgih vokalnih fonemov v slovenskih narečjih	111
<i>Paternu Boris</i> : Nastanek teorije realizma v slovenski književnosti	153
<i>Rigler Jakob</i> : Pregled osnovnih razvojnih etap v slovenskem vokalizmu	25
<i>Stampar Emil</i> : Radnik u djelima hrvatskih realista	153
<i>Štefan Rozka</i> : Prešeren in Mickiewicz	181

ZAPISKI IN GRADIVO

<i>Bezljaj Francè</i> : Ob izidu poskusnega snopiča etimološkega slovarja slovenskega jezika	209
<i>Smolej Viktor</i> : Nekaj predlog za slovenske partizanske pesmi	199
<i>Toporišič Jože</i> : Zamenjava tonemske opozicije s kvantitetno v moščanskem govoru brežiškega Posavja	206

OB NOVEM SLOVENSKEM PRAVOPISU

<i>Urbančič Boris</i> : Problem »bravca«	211
--	-----

KNJIŽNA POROČILA IN OCENE

<i>Richard C. Lewanski</i> : A Bibliography of Slavic Dictionaries (Francè Novak)	229
---	-----

TABLES DES MATIERES

ARTICLES DE FOND

<i>Boršnik Marja</i> : Les variations de style dans la littérature slovène entre le réalisme classique et le réalisme moderne ..	79
<i>Kreft Bratko</i> : Dostojevski et le socialisme utopique	1
<i>Logar Tine</i> : Le système des phonèmes vocaliques longs dans les dialectes slovènes	111
<i>Paternu Boris</i> : La naissance de la théorie du réalisme dans la littérature slovène	155
<i>Rigler Jakob</i> : Les étapes fondamentales dans l'évolution du vocalisme slovène	25
<i>Štampar Emil</i> : L'ouvrier dans les oeuvres des réalistes croates	155
<i>Stefan Rozka</i> : Prešeren et Mickiewicz	181

NOTES ET DOCUMENTS

<i>Bezljaj Francè</i> : A l'occasion de la parution du fascicule spécimen du dictionnaire étymologique de la langue slovène .	209
<i>Smolej Viktor</i> : Quelques modèles des chants des partisans slovènes	199
<i>Toporišič Jože</i> : La substitution de l'opposition de tonème par la quantité dans le parler du village Mostec	206

REMARQUES SUR LE NOUVEL ORTHOGRAPHE SLOVÈNE

<i>Urbančič Boris</i> : Le problème du «bravec»	211
---	-----

COMPTES RENDUS ET CHRONIQUE

<i>Richard C. Lewanski</i> : A Bibliography of slavic Dictionaries (<i>Francè Novak</i>)	229
--	-----

Bratko Kreft

DOSTOJEVSKI IN UTOPIČNI SOCIALIZEM

(Referat za mednarodni slavistični kongres v Sofiji 1963)

Čeprav se je že marsikdo ukvarjal z vprašanjem odnosa Dostojevskega do utopičnega socializma, ni problem še izčrpan, zlasti pa je še zmeraj premalo jasno, kateri utopični socialist je bil Dostojevskemu najbližji. Najobičajnejša trditev večine je, da je bil mladi Dostojevski, ko je bil član kluba petraševcev, fourierist.¹ Pri vsej vnemi nisem doslej odkril še nobene razprave, ki bi s podrobno analizo soočila to ali ono idejo mladega, pa tudi poznejšega Dostojevskega z idejami francoskega socialista-utopista Charlesa Fouriera (1772—1837). Poleg raznih domnev in sklepanj je trditev, da je bil Dostojevski fourierist, nemara najbolj izzval njegov roman *Besi*. V njem namreč omenja Fouriera večkrat in tudi o njegovih falansterijah je nekaj besedi.

Spričo razvoja Dostojevskega na prisilnem delu, v prisilni vojaščini in pozneje, ko je prišel spet na svobodo, tja do njegove smrti, pa se mi je prevzeta trditev, da je bil fourierist, zelo omajala. Prav tako je oznaka, da je bil vsaj mladi Dostojevski utopični socialist, prevnanja in premalo stvarna.

¹ Prim. V. Ermilov, F. M. Dostoevskij, Gosizdat Moskva 1956, str. 26: »V štiri-ridesetih letih je bil pod silnim vplivom protitlačanskih, demokratičnih idej, spremešanimi s koncepcijami utopičnega socializma, predvsem s Fourierovim.« Z nasprotne strani pa pravi K. Močulski v svoji knjigi o Dostojevskem, YMCA-PRESS, Pariz 1947, str. 95, da je veroval Dostojevski v ideje Saint-Simona, Fouriera in Proudhona itd. Nobeden pa ne dokazuje tega globlje. M. Gus pravi v svoji knjigi »Idei i obrazy F. M. Dostoevskogo« (Gosizdat, Moskva 1962, str. 95), da si Dostojevski ni dobro prisvojil fourierizma, kar so mu celo nekateri očitali, pač pa se je priključil Spešnevu, pri katerem so našli ob aretaciji glavno delo francoskega utopičnega socialista-materialista »Code de la Communauté« Dézamieja, nasprotnika religiozno-socialističnih idej Cabeta in Lamennaisa. Marx in Engels pravita o idejah Dézamieja, da razvija kakor Gay, Owen itd. v njih »nauk materializma kot nauk realnega humanizma in kot logično osnovo komunizma« (K. Marx-Fr. Engels Werke, Dietz Verlag Berlin 1959, 2. zv., str. 139, v spisu »Die heilige Familie«, VI. poglavje).

Kakšen utopični socialist in katere smeri, kajti utopični socializem je splošna oznaka vsega tistega socializma, ki nastopa pred znanstvenim socializmom Marxa in Engelsa od Thomasa Moora (1478—1555) dalje. Utopični socializem ni neko popolnoma enotno politično ali filozofsko-socialno gibanje in nazor, marveč je vsaj v tistih vprašanjih, ki nas pri Dostojevskem najbolj zanimajo, diferenciran, včasih pa celo med seboj nasproten. So n. pr. socialisti-utopisti, ki so blizu ateizmu (Robert Owen, 1771—1858), še več pa jih je, ki so deisti (Thomas Moore, Tommaso Campanella, 1568—1639, Saint-Simon, 1760—1825 itd.), čeprav se v teh ali drugih socialnih prizadevanjih bolj ali manj zblizujejo ali pa se celo krijejo.

Zato je socialistov-utopistov več vrst in osnovno vprašanje razmerja Dostojevskega in njegovih socialno-utopičnih in religioznih idej do utopičnega socializma je: kateri socialist-utopist je mogel biti Dostojevskemu, poznejšemu neutrudnemu in strastnemu bogoisatelju in bogotvorcu, najbližji. Pri katerem je našel največ tega, kar je sam iskal in kar si je sam želel, da bi bilo.

1

V *Zimskih zapiskih o letnih vtisih*, ki jih je objavil² Dostojevski v svojem časopisu »Vremja« leta 1862 (februar-marec), omenja francoskega socialista-utopista Louisa Blanca (1811—1882), vstrie z njim pa omenja tudi vodjo francoske republikanske opozicije Alexandra Ledru-Rollina (1807—1874). Pred njima pa je zabeležil še George Sandovo (1804—1876) in socialista-anarhista Pierra Josepha Proudhona (1809 do 1865). Dostojevski govori o njih v zvezi z vprašanjem zahodne kulture in njenih odmevov v Rusiji. Pri tem izreka nenavadno trditev, da je bil po njegovem mnenju celo Belinski »skrivni slavjanofil«, čeprav se je močno zgledoval na Zahod.

Dostojevski pravi: »Spominjam se petnajst let nazaj, ko sem se spoznal z Belinskim, spominjam se, s kakšnim pobožnim spoštovanjem, ki se je sprevračalo že v čudaštvo, se je ves tisti krožek klanjal pred Zahodom, to se pravi predvsem pred Francijo. Tedaj je bila v modi Francija — to je bilo šestinštiridesetega leta. In ne le to, da so se oboževala takšna imena, kakor George Sand, Proudhon in drugi, ali spoštovali takšni, kakor Louis Blanc, Ledru-Rollin... itd.«

² F. M. Dostoevskij, *Sobranie sočinenij*, Gosizdat Moskva 1956, t. IV. str. 67.

V nadaljnjem meni, da so častili tudi takšne, ki tega niso bili vredni, ker so bili bolj muhe enodnevnice. Ta gnevna pripomba ne izhaja iz njegovega premišljevanja o utopičnem socializmu, marveč je v zvezi z vprašanjem vzhodnjaštva (slavjanofilstva) in zahodnjaštva. Zato so za nas važna le gornja imena in pa ugibanje o tistih, ki jih omenja na sploh, ne pa imenoma, kar je gotovo storil vsaj delno zaradi cenzure, prav tako pa zaradi samega sebe, saj je komaj teklo tretje leto, kar se je vrnil iz pregnanstva (prisilne vojaščine).

V poglavju *Stari ljudje*, ki ga je objavil leta 1873 v svojem *Pisateljevem dnevniku*, ko se spominja Belinskega, Hercena in socialističnega gibanja štiridesetih let, pravi med drugim: »Ti gibarji človeštva, h katerim bi se naj priključil Krist, so bili Francozi: predvsem George Sand, zdaj popolnoma pozabljeni Cabet, Pierre Leroux in Proudhon, ki je takrat komaj začel svojo dejavnost. Te štiri, kolikor se spominjam, je Belinski takrat najbolj cenil. Fourier še zdaleč ni bil tako cenjen. O njih se je razgovarjalo cele večere. Bil pa je še neki Nemeč, pred katerim se je Belinski zelo klanjal — Feuerbach. (Belinski se vse življenje ni mogel naučiti nobenega tujega jezika, izgovarjal je Fijerbah.) O Straussu se je govorilo s pobožnim spoštovanjem.«³

V tem odstavku sta omenjeni dve novi imeni: Etienne Cabet in Pierre Leroux. Vse pa jih omenja v zvezi z nazareškim tesarjem, s Kristusom, ki bi naj ne bil le glasnik neke nove vere, marveč tudi novega, pravičnejšega socialnega reda. Tako so namreč mislili Pierre Leroux, George Sand, zlasti pa Etienne Cabet, pred njim pa med francoskimi socialisti — Saint-Simon. Vprašanje, k' je še zmeraj pereče in ki tudi še zmeraj ni zadovoljivo rešeno, je vprašanje religioznosti in religioznih idej Dostojevskega, ki jih je s tolikšno strastjo, posredno ali neposredno, izpovedoval v največjih delih, napisanih po prisilnem delu in vojaščini. Tu gre predvsem za *Zločin in kazen*, za *Idiota*, za *Bese*, za *Mladca* in za *Brate Karamazove*.

Njegovo religioznost istovetijo mnogi z napredne in konservativne strani z dogmatičnostjo pravoslavne cerkve, kakor istovetijo nekateri tudi vse njegove politične nazore s carskim samodržavjem. Eno in drugo bi naj bilo dokaz reakcionarstva njegovih nazorov, odpoved in izdaja mladostnih idealov, zaradi katerih je prišel že na morišče, izdaja vsega, kar se je imelo v tisti dobi za revolucionarno in napredno. Hkrati s tem

³ F. M. Dostoevskij, Dnevnik pisatelja za 1873 god. Izdat. I. P. Ladyžnikova, Berlin 1922, str. 221.

pa vendarle poudarjajo vsi njegov globoki humanizem. Če je v njegovih nazorih veliko nasprotij, je prav tako veliko nasprotij v ocenah njegovega dela in nazorov. Ali je res njegova religioznost zgolj posledica »konvertitstva« in ali je bil res cerkveno pravoveren? Ali imajo prav tisti, ki trdijo, da sploh ni bil niti za svojega revolucionarstva ateist. Ker ni dovolj neposrednih in jasnih dokazov, iz katerih bi si mogli brez težav in neposredno obnoviti njegove nazore pred obsodbo in po vrnitvi iz pregnanstva, se moramo zadovoljiti s tistimi, ki so in ki se nam zdijo vendarle toliko pomembni, hkrati pa tudi značilni zanj, da si po njih moremo vsaj v glavnih obrisih ustvariti razvoj in podobo njegovega miselnega sveta.⁴

V zvezi z njegovo religioznostjo oziroma osebno vero in nevero (kajti prepričan sem, da so besede, ki jih reče Šatov v *Besih* na vprašanje, če veruje v Boga, ko pravi, da *bo* veroval, da so te besede neovrgljivo avtobiografske) je zelo pomembno, če ni v okviru tega vprašanja sploh najodločilnejši njegov odnos do nazareškega tesarja. S tem vprašanjem se ni ukvarjal na poseben način takrat le on, marveč mnogi misleci in pisatelji tistega časa, prav tako pa nekateri utopični socialisti. Odnos zadnjih, vsaj nekaterih, do nazareškega tesarja in njegovih idej ni niti oficialno cerkven (pri tem mislim na vse krščanske cerkve), marveč krivoverski in razkolniški, ker ni z oficialno cerkveno linijo v soglasju, marveč ji je pri mnogih (Cabet itd.) celo nasproten.

Komu je torej bil Dostojevski s svojimi religioznimi nazori bližji: oficialni ali neoficialni liniji, cerkvi ali socialistom-utopistom? In kje je mogel najti oporo, pobudo in zgled za tisto, kar se je nemara netilo v njem tudi že ob lastnih mladostnih doživetjih in spoznanjih? Pri razmišljanju o tem vprašanju ne smemo namreč pozabiti na doživetja in vtise, ki jih je v mladem, senzibilnem Dostojevskem izzivala okolica in življenje samo.

V že omenjenem sestavku *Stari ljudje* omenja tudi Renanovo knjigo *Vie de Jésus*, ki je zbudila veliko prahu v 19. stoletju in ki je bila vsem

⁴ K. Močulski, ki mu ni mogoče očitati tendenčnih revolucionarnih idej, ko je pisal svojo monografijo o Dostojevskem (YMCA-PRESS, Pariz 1947), pravi na str. 99: »Dostojevski je goreče sprejel ateistični nazor Belinskega.« Ko citira izpoved Dostojevskega v »Dnevniku pisatelja« iz leta 1873, pravi Močulski: »Te besede ne zapuščajo nobenega dvoma: Belinski je usmeril Dostojevskega v svojo vero; 'goreče' je ta sprejel ves njegov ateistični komunizem.« Pri tem je dal M. natisniti zadnji dve besedi z debelimi črkami. Torej je bil mladi D. tudi po mnenju Močulskega ateist, ker je tako zapisal in izpovedal sam Dostojevski.

krščanskim cerkvam tudi v stari Jugoslaviji še zmeraj tako nevarna, da je moral hrvaški prevod kmalu po izidu zginiti iz javnosti. Pisca te knjige, Renana, kljub vsemu Dostojevski pohvali pred Belinskim, ki je kot ateist v svojem nasprotovanju vsakršni religiji omalovaževal tudi vlogo in pomen Krista, naj si jo vzamemo kot božansko ali človeško ali zgolj mitsko osebnost.

Med zgoraj omenjenimi utopičnimi socialisti so se z vprašanjem Kristovega nauka in rešitve socialnih vprašanj ukvarjali zlasti George Sandova, Pierre Leroux in Etienne Cabet, ki ga je moral Dostojevski dobro poznati, sicer bi ga ne omenjal vstric z George Sandovo, ki je poleg Gogolja, Balzaca in Dickensa osrednji njegov mladostni pisateljski vzor. Zanimivo pa je, da ne omenja Dostojevski na tem mestu tudi Saint-Simona.

S stališča znanstvenega socializma so ideje, ki so jih izpovedovali, utopično socialistične. Njih socializem je socialno-etičen, ker skušajo razmere v družbi spremeniti z etičnim prerobenjem človeka. Prav iste ali vsaj sorodne etično-humanistične ideje pa se vijejo kot os skozi vse delo Dostojevskega, od prvega njegovega romana *Bedni ljudje*, ki je klasičen primer sentimentalnega socialnega humanizma, skozi *Ponižane in razžaljene*, katerih naslov je postal sinonim za vse socialno prizadete in moralno krivično zapostavljene ljudi v družbi, tako rekoč krilatice in geslo socialistično-utopičnega socializma, geslo, ki so ga in ga še uporabljajo tudi nekateri znanstveni socialisti. Prav tako žive iste humanistične ideje v delih *Zapiski iz mrtovega doma*, *Idiot*, *Zločin in kazen* ter *Bratje Karamazovi*.

Francosko meščanstvo je kmalu po revoluciji 1789, ko je strlo fevdalizem, zašlo v zmeraj težjo socialno in duhovno krizo, kajti ideje revolucije, izražene v geslu »svoboda, enakost, bratstvo«, se v življenju niso tako uveljavile, kakor so pričakovali mnogi revolucionarji sami, marveč je nova družba zmeraj bolj lezla v nova nasprotja. Namesto fevdalizma je nastal kapitalizem, namesto fevdalnega tlačana je stopil proletarec-delavec, katerih število se je postopoma množilo z industrializacijo družbene produkcije. Iz teh nasprotij so iskali novih izhodišč tudi razni francoski utopični socialisti, ki so bili v Rusiji štiridesetih let najpopularnejši. Njihov predhodnik v Rusiji tridesetih let je bil že Saint-Simon.

O tem piše Aleksander Hercen v svojih spominih *Byloe i dumy*: »Sredi tega vrenja, sredi domnevanj, sredi prizadevanj, da bi doumeli

dvome, ki so nas vznemirjali, so padle v naše roke saint-simonovske brošure, njih oznanjanja, njih pravda. Zadeli so nas v živo. « Del mladine, kakor poroča Hercen,⁵ se je ukvarjal pred tem s študijem nemške filozofije, drugi del spet z idejami francoskega liberalizma (Lafayette, Beranger, Benjamin Constant). Hercena in glavnega poznejšega pesnika narodnikov (poleg Nekrasova) Ogarjova pa »berangerovska zamizna revolucija« ni več zadovoljevala, ker so iskali nekaj, kakor pravi Hercen, česar niso mogli najti ne v Nestorjevih letopisih ne v Schellingovem idealizmu.

Med francoskimi utopisti tistega časa je že Saint-Simon povezoval svoje socialistično-utopistične ideje z religijo in celo s cerkvijo,⁶ toda s takšno, kateri na čelu bodo stali papež in duhovniki, izbrani iz vrst učenjakov »naturalistov«. »Naravoslovec in filozof na papeškem prestolu« — to je bil ideal Saint-Simona. Saint-simonizem je predhodnik cabetizma, ki gre za korak naprej ter tolmači socialno-religiozne nauke iz novega zakona, katere enači s svojimi idejami utopičnega komunizma, v ostrem nasprotju s cerkvami.

Kakor Saint-Simon tudi Cabet ni veroval v nasilne prevrate, ker je po revoluciji 1789 in 1830 poznal njih neuspehe vsaj v smislu dokončne rešitve nasprotij med bogatimi in revnimi, kar v bistvu pomeni med kapitalisti in proletariatom. V evangelijskih mu ni bilo težko najti dovolj mest, v katerih nazareški tesar, torej proletarec, ostro zavrača bogastvo. Zato pravi Cabet v svoji knjigi *Le vrai christianisme*: »L'une de ses idées dominantes, c'est de désapprouver et de condamner les richesses et le riches (59).«

Dvaintrideseto poglavje nosi naslov *Amour de Jésus pour les Pauvres*. Cabet razlaga svoje politične, socialne in humanistične ideje s pomočjo navedb iz evangelijskih. Ker navezuje na ideje francoske revolucije ter prevzema od nje predvsem njeno poglavitno geslo Liberté, Égalité, Fraternité, ga v svoji knjigi usklada s svojo socialistično-utopistično razlago evangelijskih in Kristusovega poslanstva. Tako pravi med drugim v XIX. poglavju, ki nosi naslov *Conclusion*:

»Ainsi, le Christianisme, c'est la Fraternité, c'est le Communisme; et nous avons pu dire que, si tous les hommes qui sont la lumière de l'Humanité par leur science et sa gloire par leur vertus sortaient du

⁵ A. I. Hercen, *Byloe i dумы*, Ogiz, Leningrad 1946, str. 87 a.

⁶ P. Kogan, *Očerki po istorii novejšej ruskoj literatury*, Gosizdat Moskva-Leningrad 1926, t. I, str. 44.

tombeau pour se constituer en Concile ou Congrès sous la présidence de J. C., a l'effet de choisir l'Organisation sociale la plus favorable au Genre humain, le Congrès proclamait unanimement la Communauté.»

Cabet je veroval v človeški razum, zato je veroval v evolucionarni razsvetljenski prehod v komunistično družbo, v prehod brez nasilnega preobrata, z razsvetljevanjem, prepričevanjem in prevzganjem ljudi. Tudi v tem je videl ideal v nazareškem tesarju, ki je z oznanjanjem novega verskega in socialnega nauka skušal doseči spremembo družbe. To je mogoče (po Cabetu) še zmeraj, če se družba povrne k čistim, neponarejenim Kristovim naukom, ki so komunistični.

Dostojevskega je morala ta osnovna Cabetova ideja mikati, če ne že pred aretacijo, pa pozneje na prisilnem delu, ko je imel eno samo knjigo pri sebi — evangelije. Poklonile so mu jo žene dekabristov, ko so peljali Dostojevskega z drugimi jetniki na poti v Sibirijo skozi mesto Tobolsk (sredi januarja 1850), kjer so se za hip ustavili.⁷ Potrebno je le zamisliti se v položaj jetnika Dostojevskega, da bi razumeli, kaj mu je mogla v samotni robije sčasoma pomeniti knjiga, ki jo je edino smel imeti pri sebi. Naj gledamo na to knjigo s kateregakoli stališča, takrat je pomenila zanj, jetnika v okovanih verigah, subjektivno še več, kakor pomeni že sama po sebi v kulturni in idejni zgodovini precejšnjega dela človeštva. Njeno današnje cerkveno-religiozno, hierarhično-birokratsko stran si je treba odmisлити in jo vrednotiti s splošnih kulturno-zgodovinskih in socioloških vidikov, hkrati s tem pa jo doživljati po eni plati po cabetovsko, po drugi pa tudi literarno-estetsko, kakor doživljamo n. pr. Homerja z Iliado in Odisejo.⁸

Takšno doživetje je moralo biti tudi pri Dostojevskem.

V pismu, ki ga je pisal 1. januarja 1840 bratu Mihailu, pravi: »Rečem Ti le eno: Homerja (bajen človek morebiti ko Kristus, utelešen od Boga in k nam poslan) moremo primerjati samo s Kristom, ne pa z Goethejem. Poglobi se vanj, brat, doumi Iliado, preberi jo dodobra (kar priznaj,

⁷ L. P. Grosman, Materialy k biografii F. M. Dostoevskogo v X. knjigi izbranih del F. M. D. 1958, str. 559. Srečanji z ženami dekabristov se spominja Dostojevski tudi v »Dnevniku pisatelja« za leto 1873, str. 222.

⁸ Tu je treba prav tako omeniti še koran in budistična izročila (tako imenovano knjigo »Tipitaka« z njenimi tremi deli Suttapitaka, Winajapitaka in Abhidhammapitaka. Oficialno krščanstvo s svojim vodstvom na čelu je več stoletij oznanjalo krščanski nauk kot edinstven in neprekosljiv, novejša primerjalna raziskovanja religij pa dokazujejo, da ne pripada vsa človeška modrost le krščanstvu, marveč da so tudi v koranu in v budističnih knjigah enako globoke in poetične modrosti.

nisi je še bral). V Iliadi je dal Homer celemu staremu svetu organizacijo vsega duhovnega in zemeljskega življenja, popolnoma s tako silo kakor Krist novemu.«

Tako piše⁹ devetnajstletni Dostojevski in tako je mogel doživljati Homerja in Krista nekdo, ki je sam čutil v sebi poslanstvo pisatelja in umetniško-idejnega ustvarjalca, ki je z vsem svojim delom prav tako skušal organizirati svet (ne le ruski, marveč ves svet) duhovnega in zemeljskega življenja — sebi in drugim. Doživljati Homerja in Krista tako, kakor priča zgornje, pa je heretično in se nikakor ne sklada z linijo oficialne cerkve v njeni vzhodni ali zahodni varianti.

Osebnost Krista ga je začela zanimati zgodaj in ne zgolj religiozno-cerkveno ali celo pobožnjaško. Dostojevski je bil globoka analitska natura, ki pa se je vse življenje borila za sintezo, za harmonijo. Kristova osebnost ga je priklepala nase vse življenje, tudi v času pred aretacijo, ko je bil ateist, ker nam to sam priznava v svojih spominih na Belinskega.

Med francoskimi utopičnimi socialisti je evangelije in Krista najbolj heretično razlagal Etienne Cabet v svoji že omenjeni knjigi *Pravo krščanstvo*, saj je svoje utopično komunistične ideje izvajal naravnost iz novega zakona, iz nauk nazareškega tesarja, ter s tem cerkvam in njih vodstvom vsaj posredno očital krivo tolmačenje, če že ne ponarejanje. Dostojevski pa ni študiral le Cabeta, katerega komunistične ideje bi mogli imenovati tudi romantične in kot izraz romantičnega komunizma, marveč si je iz knjižnice Petraševskega sposodil za študij tudi knjigo levega hegeljanca Straussa *Das Leben Jesu*. Tako se je s tem vprašanjem intenzivno ukvarjal, kar dokazujejo tudi razna njegova poznejša dela, in ga študiral v knjigah, ki so pisane z različnih vidikov, kakor n. pr. Straussova in Cabetova knjiga. Iz knjižnice kluba petraševcev si je sposodil tudi knjigi *Le nouveau Christianisme* in *De la célébration du dimanche* Proudhona.¹⁰

⁹ Pisma F. M. Dostoevskogo v II. delu knjige Biografija, Pisma iz zametki iz zapisnoj knjižki F. M. Dostoevskogo, S. Peterburg 1885, str. 16.

¹⁰ Pri aretaciji so našli pri D. poleg Proudhonove knjige še delo takrat popularnega Eugena Sueja »Pastir iz Kravana« (Le Berger de Kravan ou Entretien socialistes et démocratiques sur la République le prétendants et la prochain présidence). Obe knjigi kritizirata monarhijo in privatno lastnino s stališča malomeščanskega utopičnega socializma. Prim. V. J. Kirpotin: F. M. Dostoevskij, Tvorčeskij put' (1821—1859), Gosizdat Moskva 1960, str. 410, in Pierre Chaunu, Eugène Sue et la seconde République, Presses universitaires, Paris 1948.

Tu se vsiljuje še vprašanje, kaj in koliko je poznal nemškega materialističnega filozofa Ludvika Feuerbacha (1804—1872), ki ga omenja v spominu na Belinskega. Tudi Feuerbacha smemo šteti med utopične socialiste. Prav gotovo je Belinski in njegova okolica morala poznati Feuerbachovo glavno delo *Das Wesen des Christentums*, ki je izšlo leta 1841. V njem dokazuje Feuerbach, da izhajajo vsi »nadnaravni misteriji krščanstva, religije sploh, iz čisto preprostih naravnih resnic: kot duhovni naravoslovec gleda na teologijo kot na psihopatologijo, kot na svojevrsten bolezenski pojav človeškega duha. Teologija je za Feuerbacha antropologija.«¹¹

Feuerbach je s kritiko religij, predvsem krščanstva, razburil mnoge takratne duhove in oficialne cerkve s policijo vred. Vprašanje človeka in boga je postavljal z neba na zemljo, kakor so nekateri biografi, počeni s Straussom, postavljali nazareškega tesarja z oltarjev spet kot človeka med ljudi, ne da bi mu pri tem jemali njegovo človeško veličino. Iz nasprotij, ki so v evangelijskih, in iz tega, kar je dodala legenda in Cerkev, so skušali izluščiti resnično, zgodovinsko zvesto Jezusovo podobo in njegov nauk. Proti cerkveni dogmi o Bogu Kristu so postavili Človeka Krista. Cabet je šel med vsemi najdlje in ga napravil za — komunista. Nemara je ravno Cabetova skrajnost privlačevala mladega Dostojevskega, ki je bil tudi sam človek skrajnosti.

Noben drug utopični socialist se po Saint-Simonu ni toliko ukvarjal s Kristom in njegovim naukom ko Cabet, med ruskimi pisatelji 19. stoletja pa nihče bolj ko Dostojevski in Tolstoj, vendar vsak po svoje, kljub temu pa imata nekaj stičnih točk. Tudi Tolstoj je marsikakšen svoj socialno-etični nauk izvajal iz evangelijskih ter predstavljal Krista predvsem kot velikega človeka, kakor je s svojo razlago evangelijskih skušal opravičiti in utemeljiti resničnost svojih nazorov, zaradi katerih je prišel s cerkvijo v takšno nasprotje, da ga je naposled izobčila.

Dostojevski je ubral drugačno pot: vprašanje Boga in razmišljanja o njem je predvsem vpletal v svoja umetniška dela, manj v publicistiko, ker se je v umetniških delih lahko bolj »skril« in se čutil zaradi tega tam tudi svobodnejšega. Tolstoja je pri čelnih napadih cerkve marsikdaj varovalo tudi njegovo grofovstvo, njegov socialni in moralni položaj plemiča. Zato ga niso nikoli aretirali, ker se je tudi car zavedal, da bi

¹¹ Prim. uvod Heinricha Schmidta h knjigi L. Feuerbach, *Die Unsterblichkeitsfrage*, Kröners Taschenausgabe, B. 26, Leipzig 1925, str. IX.

bilo to zanj (za carja) zelo nepopularno. Dostojevski kot raznočinec, deklasiranec in bivši robijaš te družbene in družabne zaščite ni užival nikoli in če bi nastopal tako naravnost, kakor je Tolstoj, bi bil brž aretiran ob prvem napadalnem članku, ki bi ga bil napisal.

Njegov položaj je bil veliko bolj zapleten in težji tudi v tem primeru, kar je nujno vplivalo na način njegovega javnega razmišljanja in mu narekovalo taktiziranje ter kamuflažo. Od časa do časa si je nadel literarno masko zato, da bi mogel čim bolj brez maske in naravnost govoriti iz ust kakšne osebe v svojem delu (*Zapiski iz podpodja*, *Zapiski iz mrtvega doma*, *Zločin in kazen*, *Versilov v Mladcu*, Ivan Karamazov, *Legenda o velikem inkoizitorju* in Kristu itd.). Cerkev in vero si je predstavljal Dostojevski čisto po svoje, vendar ni težko ugotoviti, da je tudi v tem vprašanju šel po poti nekaterih socialistov-utopistov, zlasti Saint-Simona in Cabeta, in ne po liniji oficialne cerkve. Vsekakor pa je bil bližji njima ko Fourieru, čeprav je svojim mislim dajal drugačno obliko tudi zaradi tega, ker je živel v carski Rusiji in ne v Franciji, pa še iz te je moral Cabet za nekaj časa zbežati v Anglijo, kjer se je seznanil z angleškim socialistom-utopistom Robertom Owenom (1771 do 1858).

Dostojevski ne uporablja nikjer tako neposrednih besed za svoje ideje ko Cabet, toda tudi njemu je šlo za podobno pravično in za vse ljudi odrešilno »kraljestvo božje« na zemlji kakor Saint-Simonu in Cabetu, ki pravi:

»Le Règne ou le Royaume de Dieu est donc pour Jésus, le Règne de la Perfection, de la Toute-Puissance, de la Justice, de la Bonté, de l'Amour paternel, et, par suite, de la Fraternité, de l'Egalité, de la Liberté, de l'Unité, de la Communauté, c'est le Communisme (ou l'intérêt général, social, commun) substitué à l'Individualisme (ou à l'intérêt individuel, personnel, égoïste et exclusif).« (619)

Da bi ne bilo nobenih dvomov, kako razume Cabet pojem religije, jo razloži po njenem poreklu prav tako, kakor razlaga ves evangeljski nauk po izvoru, po začetnem pojmu in poslanstvu:

»Le mot Religion vient d'un mot latin (*Religio*), qui vient d'un autre mot latine (*religere*), qui signifie *lier*, *relier*. Le mot Religion signifie donc *lien*.« (517)

Religija je zveza, je vez istomislečih ljudi, torej za Cabeta nič mističnega. Njemu nadomešča besedo asociacija, ki so jo pozneje radi rabili v delavskem gibanju, ki pa pomeni isto.

Cabet razčlenjuje v svoji knjigi evangelije in ideje, ki jih je nazareški tesar oznanjal, s stališča humanizma, ki ga enači s socializmom oziroma s komunizmom ter s svojimi socialno-etičnimi idejami, s katerimi hoče brez vsakega nasilja spremeniti družbo in svet. Cabetovo delo je razdeljeno na dva dela. V prvem ugotavlja načela krščanstva, kakor jih je našel v evangelijih, v drugem delu pa posredno polemizira s katolicizmom in njegovo razlago evangelijev.

Predvsem zanika Kristovo božanstvenost, Boga-Krista: »Nous admettrons, sans discussion, la divinité de Jésus, et nous constaterons la doctrine, le système, les préceptes et les actions de cet Homme-Dieu.«

V njegovih polemikah z oficialnim krščanstvom, to se pravi s cerkvami, v njegovem primeru predvsem s katoliško cerkvijo, je že nekaj podobnih idej, kakor jih je pozneje zagovarjal in izpovedoval tudi Lev N. Tolstoj v svojih razlagah novega zakona, ki ga je tudi sam izdal.

Cabetov namen je bil dokazati, da se njegove ideje o komunizmu povsem skladajo z idejami, ki jih je oznanjal Kristus. Ni mogoče tajiti, da se mu je s pomočjo navedb iz evangelijev to v veliki meri posrečilo. Zato ni nič čudnega, če je imela ta knjiga uspeh v času, ko je bila oficialna cerkev precej kompromitirana po sv. aliansi in svojih odnosih do revolucije 1789 in 1830 ter do vseh naprednih gibanj tja do leta 1848. Noben drug socialist-utopist se ni tako zagrizel v evangeljskega Kristusa kakor Cabet. Ker ga je razlagal s stališča svojega komunističnega humanizma, ni težko verjeti, da je med francoskimi socialisti-utopisti prav zaradi lika nazareškega tesarja tako močno privlačeval Dostojevskega, kar nam potrjuje trditev Dostojevskega samega, ki je zapisal takoj za George Sandovo Cabetovo ime. Sandova, Cabet in Leroux imajo mnogo skupnega v svojih pojmovanjih socializma. Pri vseh treh bi mogli govoriti o sentimentnem socializmu in sentimentnem humanizmu, ker gre pri vseh predvsem za socialno sočutje z bednimi in izkoriščanimi. To socialno sočutje je izhodišče njihovih prizadevanj in bistvo njihovih socialističnih nauk. Tudi Dostojevski je v *Bednih ljudeh* in v *Ponižanih in razžaljenih* sentimentni humanist.

Cabet je danes znan predvsem po svoji utopistično-socialistični knjigi *Potovanje v Ikarijo* (*Voyage en Icarie*), ki je prvič izšla leta 1840. Ne vemo, ali je Dostojevski to delo bral ali ne, smemo pa sklepati, da je vsaj vedel zanj, saj je bilo zelo popularno takrat in je gotovo bilo v tajni knjižnici kluba petraševcev. Tudi M. E. Saltykov-Ščedrin omenja

v svojih spomilih Cabeta.¹² Francija jih je privlačevala, saj je bila deželna revolucij in novih idej. »Razume se, ne Francija Louisa Philippa in Guizota, pač pa Saint-Simona, Cabeta, Fouriera, Louisa Blanca in zlasti George Sandove.«

Saint-Simona omenja Dostojevski v *Pisateljevem dnevniku* za leto 1877 v poglavju *Pereča vprašanja*. Omenja ga skupaj s Fourierom in pravi, da je ideje francoskega socializma v štiridesetih letih poznalo v Rusiji pol sto ljudi, pri čemer misli seveda predvsem na petraševce, torej tudi na sebe.¹³ Ne bi dvomil, da je bral najprej Saint-Simona in šele za njim Cabeta.

Po naturi Dostojevskega so ga nemara najbolj zanimala tista poglavja v spisih utopičnih socialistov, ki obravnavajo kulturna in umetniška vprašanja, prav tako pa vprašanje posameznika v socialističnem občestvu. O tem pričajo tudi *Besi*, v katerih razvija svoje misli o človekovi individualnosti, o pravicah posameznika zoper mehanično združeno množje, ki je celo lahko občina povprečnikov, čeprav ga more voditi osebnost, kakor je Stavrogin, toda vzporedno z njim je tudi Verhovenski, o katerem ne bi mogli trditi, da je nadpovprečna ali celo genialna osebnost. Verhovenski je le »genialist«, človek, ki si le domišlja, da je izbravec in nad drugimi, ker je željan oblasti in vodstva, saj je res spreten in prebrisan.

Pri raziskovanju socialistično-utopičnih nazorov mladega Dostojevskega moramo imeti pred očmi dve dejstvi. Prvič trdi v omenjenem zapisku *Stari ljudje*, da »Fourier ni bil zdaleč tako cenjen« kakor drugi socialisti-utopisti, drugič pa dejstvo, da so mu pri aretaciji zaplenili Cabetovo knjigo *Le vrai Christianisme*. Kar zadeva Fouriera, nam gornji stavek pove vsaj to, da ga predvsem Dostojevski ni tako zelo cenil in upošteval, čeprav ga drugi so (n. pr. Butaševič-Petraševski), saj so v čast Fourierovega rojstnega dne petraševci priredili slavnostni obed dne 7. aprila 1849, na katerem je govoril o njem in o dolžnostih revolucionarja član kluba Hanykov.¹⁴

Zaplemba Cabetove knjige *Le vrai Christianisme* pri aretaciji Dostojevskega je po dosedanjih podatkih glavna knjiga utopičnega socializma, ki jo je moral v zadnjem času pred aretacijo prebirati. Zgodovinarji utopičnega socializma omenjajo danes pri Cabetu le njegovo

¹² Cit. po V. J. Kirpotin, F. M. Dostoevskij, str. 201.

¹³ F. M. Dostoevskij, Dnevnik pisatelja za 1877 god, str. 79–80.

¹⁴ V. Kirpotin, Molodoj Dostoevskij, Ogiz, Moskva 1947, str. 179.

utopično-socialistično *Potovanje v Ikarijo*, vnamar pa puščajo njegovo knjigo *Le vrai Christianisme*, čeprav nista brez zveze med seboj. Ta knjiga ni namreč nič manj izraz njegovega svojevrstnega utopičnega socializma, kakor je prva. Po svoji vsebini in nazorih je nemara Dostojevskega, ki je bil že od mladosti nagnjen k filozofskemu, religioznemu in etičnemu razmišljanju, celo bolj privlačevala ko *Potovanje v Ikarijo*, ker je tisto, kar je iskal, našel v njej bolj ko drugje.

Bistveni namen Cabeta s to knjigo je bil, da je hotel svetu dokazati, da je bil že nazareški tesar Kristus — komunist. To svoje spoznanje dokazuje v knjigi, ki je prvič izšla leta 1846, od prve do zadnje strani. Celotni naslov knjige se glasi *Le vrai Christianisme suivant Jésus Christ par M. Cabet*. Knjiga ima za moto Jezusove besede iz Janezovega evangelija: »Novo zapoved vam dajem, da se ljubite med seboj; kakor sem vas jaz ljubil, da se tudi vi ljubite med seboj.« (XIII., 34.) Knjižica ima kvartno obliko in 636 strani. V začetku ima tudi natančne podatke, kdo jo je tiskal in kdaj je izšla: Paris, au Bureau de Populaire, R. J.-J. Rousseau 14, Departements chez les Correspondents du Populaire Avril 1846. Na koncu knjige je zanimivo priporočilo o avtorju, ki opozarja, da je isti pisec napisal tudi *Potovanje v Ikarijo*, ki je popolna razprava o komunizmu (*Traité complet sur le Communisme*). Prav tako pravi, da prinaša izvleček iz vseh komunističnih filozofov. Imenoma se sklicuje na Pierra Lerouxa, na spis *De L'Humanité* in druge (na spis *Histoire des Idées Sociales* de M. Villegardelle, na *Revue Indépendante*, v kateri je našel dragoceno razpravo Chaigneja o herezijah v 5. stoletju, prav tako na knjigo *L'Histoire Ecclesiastique* de l'Abbé Fleury). Zadnji odstavek v knjigi se zaključuje z zanosnim vzklikom za »osvoboditev delavcev, za srečo žena in otrok, za srečo človeštva, za blagor vseh brez izjeme«. ¹⁵

Že ta navedek dokazuje, da gre za delo in človeka, ki je goreče veroval v svoje in želel dobro vsem ljudem. Ni prvi, ki se je za potrditev svojih humanističnih in komunističnih idej skliceval na nazareškega tesarja, toda med francoskimi utopičnimi socialisti je bil v tem najbolj goreč in dosleden. Njegova knjiga je za vse krščanske cerkve hudo krivoverstvo, saj je s prepričanjem napisana zoper nje in zoper skazjenje idej uporniškega proletarca nazareškega tesarja, ki so ga usmrtili s strašno smrtjo križanja, najhujšega načina usmrčitve, ki so ga takrat

¹⁵ »En avant, pour l'affranchissement des *Travailleur*, pour la félicité des *Femmes* et des *Enfants* pour le bonheur de l'Humanité, pour le salut de tous sans exception!!!«

poznali, saj so obsojenca živega pribili na križ, da je nato počasi in v hudih mukah umiral.

Vsa knjiga je napisana zaradi tega, da bi dokazal vsemu svetu, da je bil Kristus človek in komunist in da je prav pojmovano krščanstvo komunistično: »Communisme c'est le Christianisme« (618). Zato je njegova razlaga Kristovih nauk povsem drugačna od oficialne. Je brez pridržka proticerkvena in protidržavna v smislu takratnih razmer. Vprašanje je načel že Saint-Simon, vendar ne tako ostro.

Od legendarnega in cerkvenega Krista-Boga je povrnitev k realnemu Kristu-Človeku, katerega realno podobo brez božanstvenosti sta obnavljala tako nemški filozof David Friedrich Strauss (1808—1874), čigar heretično knjigo o nazareškem tesarju je poznal tudi Prešeren, prav tako pa že omenjeni Ernest Renan (1823—1892) s svojo knjigo *La vie de Jésus*, ki je povzročila še več prahu ko Straussova. V novejšem času je po njunih stopinjah hodil tudi pisatelj Henrie Barbusse (1873—1935), pisec romana *Ogenj* (1916), ki je v začetku dvajsetih let (1923) postal komunist in tudi kot komunist umrl. Napisal je dve knjigi o Jezusu,¹⁶ ki se od Cabetove razlikujeta le po metodi. Barbusse uporablja bolj znanstveno metodo, toda zaključki so marsikje podobni.

Ideje utopičnega socializma niso vse zamrle z objavo Marx-Engelsovega *Komunističnega manifesta* (1847) in z nastopom znanstvenega socializma (marksizma), saj je to in ono znanstveni socializem sprejel od njega, čeprav predelano, zlasti to in ono na ekonomskem področju, pa tudi n. pr. rešitev ženskega vprašanja. Odmev idej utopičnega socializma je tudi Zolajev načrt štirih romanov pod naslovom *Štirje evangeliji*, ki bi naj bili evangeliji socializma (*Plodnost, Delo, Resnica*, četrtega dela *Pravica* ni mogel več napisati, ker ga je prehitela smrt). Še živeči

¹⁶ Prva Barbussova knjiga ima naslov »Jésus« (1927), druga v nemškem prevodu pa »Die Judasse Jesus« (Verlag C. Weller & Co., Leipzig-Wien 1928). V uvodu k prvi knjigi pravi pisatelj-komunist Barbusse, da je študiral dneve in noči razne knjige ne iz artističnega veselja, marveč, da bi »se obrnil k nemirnim in mučenim v tem času — v tej sodobnosti, ko stiskajo človeka ekonomski, socialni, intelektualni in moralni spopadi in ga pozivajo, da bi bil kot sveti vzor, ki mu ga niso nikoli neprikrito pokazali: razbijalec malikov«. Ob zaključku druge knjige pa pravi v zvezi s komunističnim gibanjem našega časa: »Vedite dobro, da se ustvarja nekaj, kar je podobno čistemu krščanstvu, delu podlačenih... Toda revolucionarji našega časa bodo zmagali v znamenju kladiva in srpa in zoper današnje kristjane, ki so njih najhujši sovražniki — in iz istih velikih vzrokov, ki so v znamenju križa vodili kristjane od včeraj k zmagi.« Tako nekako govori Cabet svojemu času in tako je skušal govoriti tudi Dostojevski skozi nekatere junake svojih leposlovnih del — kljub protislovjem.

ameriški pisatelj Upton Sinclair (r. 1878) je leta 1922 izdal socialistično-utopičen roman *Tesar mi pravijo* (*They Call mi Carpenter*), v katerem opisuje, kako se je pojavil nazareški tesar v ameriškem velemestu danes in kakšna zmeda je nastala — torej nekaj podobnega kot Dostojevski v legendi o velikem inkvizitorju. Ko je roman izšel pred drugo svetovno vojno v slovenščini, je bil kmalu zaplenjen, ker sta Cerkev in oblast upravičeno videla v njem komunistično propagando, podobno kakor je v Cabetovi knjigi.

Ker je bil Cabet prepričan, da se je mogoče na osnovi njegovih idej o komunističnem krščanstvu razumno pogovoriti in celo s takšno zvezo (z »religijo«) prepričati bogate in reveže za neki dogovor in složnost, je veroval v moč svojevrstne družbene pogodbe. Tako je prenašal Rousseaujev *Contract social* v svoj komunizem, vendar je pri tem trdno vztrajal na strani revnih (proletariata).

V poglavju z naslovom *La Religion de Jésus est la Religion du Peuple* (557) pravi:

»Les Riches et les Puissants affectent de dire encore qu'ils sont Chrétiens, que Jésus est leur Dieu, et que le Christianisme est leur Religion.

Mais no, ce sont les Pauvre et les opprimer qui ont principalement l'amour et la sollicitude de Jésus...«

Podobna misel je v romanu Dostojevskega *Ponižani in razžaljeni*, ki pa vodi nazaj k *Bednim ljudem*.

Cabet ne pozabi pri tem sklicevati se na Janezov in Matevžev evangelij, ki pripovedujeta, kako je Jezus pregnal trgovce iz svetišča, s socialno-etičnega stališča prav gotovo eno izmed najvažnejših mest. Ni naključje, da so ta prizor slikarji najmanjkrat upodobili, ker pač iz razumljivih razlogov pri vladajočih (cerkvenih in posvetnih) ni popularen. Vse druge prizore najdeš v slikarstvu v neštevilnih inačicah od začetka do danes, pomembne upodobitve tega prizora pa bi bržkone mogel prešteti na prstih ene roke. Med velikimi slikarji-umetniki ga je upodobil le eden — Domenicos Theotocopulis s Krete z vzdevkom El Greco (1541—1614). Njegova slika *Krist izganja trgovce* (nastala okrog 1570—1575, v času razmaha protestantizma in raznih uporov) je gotovo najlepša upodobitev tega prizora, vredna, da stoji kot umetnina poleg *Zadnje večerje* Leonarda da Vincija. Da njen sloves ni tako velik, ni kriva umetniška plat, marveč neprijetna vsebina in dejstvo, ki ga podarja Cabet v zgornjem navedku in tudi na drugih mestih.

Ko govori Cabet o poslednji sodbi, poudari že v naslovu odstavka, da se Jezus istoveti z reveži: »Jugement dernier. Jésus s'identifie avec les Pauvres« (189). Mogli bi navesti še razne odstavke, toda za naše razmišljanje o Dostojevskem in njegovem religioznem svetu z vsemi socialno-etičnimi problemi, miselnostjo in občutjem zadošča, da spoznamo, kako je Dostojevski tudi tu povezan z utopičnim socializmom in ne z oficialno cerkvijo, njeno hierarhijo in samovoljno razlago evangelijev ter Kristovega nauka. Številni verski socialni reformatorji in pun-tarji so se tudi sklicevali na evangelije (n. pr. Thomas Münzer, 1490—1525) in celo svojo krvavo borbo zoper razmere utemeljevali iz njih, sklicujoč se pri tem na komunizem praksiščanskih občin. Isto je storil Cabet v svoji knjigi, ki jo je napisal samo zaradi tega, da je mogel na koncu svojih analiz, razmišljanj in dokazovanj zanosno zapisati zanj kate-gorični stavek:

»Oui, Jésus-Christ est *Communiste!!!*« (620)

Da bi bil dovolj jasen in nekompromisen, postavlja še nedvoumno, da pravega krščanstva ni brez komunizma:

»Nous ajouton même que, d'après Jésus, les Apôtres et les Pères de Eglise, le Christianisme ne peut pas exister sans Communisme, et que personne ne peut se dire Chrétien s'il n'est pas *Communiste*.

En réciproquement, le Communisme n'est autre chose que le vrai *Christianisme*.« (620)

Takšne trditve niso bile le v Cabetovem času, ko jih je bral tudi Dostojevski, zgolj versko in cerkveno heretične, marveč tudi politično obtožujoče, marveč so takšne še danes, kar so izkusili na svojih plečih celo tisti tako imenovani delavski duhovniki v Franciji, ki so jih po svoje poskušali uveljavljati v življenju, pa jim je cerkev iz »višjih interesov« njih »komunistično« akcijo ustavila in preprečila. Ni treba posebej poudarjati, da so takšne ideje, kakor so Cabetove, morale privlačevati vsaj mladega Dostojevskega, čeprav je bil ateist.

Cabet pa ni bil edini, ker je že njegov sodobnik, uporniški duhovnik Félicité Robert de Lamennais (1782—1854) izdal leta 1834, knjigo *Paroles d'un croyant*, v kateri je v biblijskem stilu nastopal za demokracijo in socialno pravičnost. Pesnik Heinrich Heine je zapisal o njem, da je nataknil jakobinsko čepico na križ,¹⁷ Chateaubriand, eden izmed

¹⁷ Max Beer, *Allgemeine Geschichte des Sozialismus und der sozialen Kämpfe*, Neuer Deutscher Verlag Berlin W 8 1931, str. 507.

glavnih ideologov konservativnega katolicizma v času romantike, pa naslednje: »Ta pop hoče ustanoviti na cerkvenem zvoniku revolucionarni klub.« Cabet je šel dlje ko Lamennais, toda ker je veroval v silo prevzgoje in prepričevanja, v moč agitacije, da rabim to moderno besedo, ni bil za revolucijo z orožjem v roki, marveč za revolucijo s prepričevanjem.

Tudi Dostojevski je bil vsaj v poznejših letih zagovornik »misijonstva« in ne obračuna z orožjem, prav tako njegov mladostni pisateljski ideal George Sandova, ki je glavna pisateljica francoskega utopičnega socializma v takratni svetovni književnosti. Da je mladi Dostojevski bil nekaj časa prepričan ateist, prizna v svojem spominu *Stari ljudje* sam, čeprav nekoliko zavito. Ko govori o Belinskem, ga med drugim predstavi kot gorečega ateista-socialista, ki mora »strmoglaviti krščanstvo« (219), proti koncu istega sestavka pa pravi Dostojevski, ko najprej izda, da Belinski njega ni vzljubil, da pa je nasprotno on, Dostojevski, »goreč sprejel vse njegovo učenje« (222), torej tudi ateizem.

Ateizem, kakor ga je moral pojmovati mladi Dostojevski (ali pa že omenjeni Barbusse), pa kljub nasprotovanju oficialnemu, cerkvenemu krščanstvu ne izključuje spoštovanja osebnosti nazareškega tesarja. Dostojevski je bil vse življenje razpet med dva svoda, med ateizem in teizem, toda Krista ni omalovaževal niti v svoji ateistični dobi. Da je tako, pričajo razni nihilisti, ki nastopajo v njegovih delih tja do Ivana Karamazova.

Inženir Ivan Kirilov v *Besih* je ateist, toda malo pred svojim samomorom, s katerim hoče s premišljeno smrtjo zapečatiti svoj »upor zoper boga« in svoj ateizem, govori o Kristu, kažoč na njegovo podobo v svoji sobi, kakor bi ne mogel lepše govoriti noben pravoveren kristjan: »... Tisti človek je bil najvišji na celi zemlji, bil je tisto, zaradi česar je njej živeti. Ves planet, z vsem, kar je na njem, je brez tega človeka sama norost. Ne prej ne pozneje ni bilo njemu podobnega in za čuda nikoli ne bo. V tem je ravno čudež, da takšnega ni bilo in ne bo nikoli več.« (760)

Dostojevskemu je bil Krist bolj nedotakljiv ko Bog sam, v katerega nekaj časa sploh ni veroval, dvomil pa od hipa do hipa vse življenje, da do trajne vere sploh nikoli ni mogel priti.

Tudi cinični Stavrogin pri razgovoru s Tihonom v *Besih* ne vpraša, ali mu bo Bog odpustil njegov greh, ker se je spozabil nad nedoletnim dekletcem, marveč: »Saj res: ali mi Krist odpusti?« Krist je bil za Do-

stojevskega nesporna, resnična in tostranska osebnost, o kateri je mlad govoril kakor o Homerju, Bog pa je bil večni njegov dvom in muka, pred katerim je celo pri Kristu iskal zatočišče. V tem ni nobenega protislovja, ker je bil Krist za Dostojevskega bližji, ne glede na to, ali je bil le človeško ali tudi božje bitje. Cabet je tudi videl v njem le človeka, prav tako pozneje Tolstoj in še mnogi drugi. V načrtih za roman o velikem grešniku piše Dostojevski o glavnem junaku, da je »zdaj vernik, zdaj ateist«. Nedvomno je to avtobiografsko.

Tudi v legendi o velikem inkvizitorju, ki jo je napisal Ivan Karamazov, se giblje Dostojevski bolj v ateističnem ko verniškem svetu, saj je sam v lastno obrambo zapisal v beležnico, da je s to legendo napisal najbolj ateistično stvar v takratni književnosti. »Tudi v Evropi ni bilo in ni bolj ateistične izpovedi s tolikšno močjo. Potemtakem verujem v Kristusa in se priznavam k tej veri ne kot otrok, marveč je moj hozana šel skozi vice dvomov, kakor pravi v mojem zadnjem romanu hudič.«¹⁸

Dostojevski je v tej legendi izpovedal svoje prepričanje, da bi kardinal veliki inkvizitor (to se pravi vladajoči svet) vrgel nazareškega tesarja v ječo tudi danes, če bi prišel na svet. In če bi se ne umaknil, bi ga dal sežgati kot najhujšega krivoverca. Ta zaključek je cabetovski, čeprav je Dostojevski problem filozofsko poglobil. S tem pa je postal večji, ne manjši krivoverec ko Cabet. Legendo o velikem inkvizitorju je mogel napisati le nekdo, ki je v tistem času problem Krista, ki so ga načeli tako hegeljanci Straussovega kova in materialisti, kot Feuerbach, ter politiki in sociologi socialisti-utopisti, kakor Cabet, doživljal v sebi kot socialist-utopist in ne kot cerkveni pravovernik. Za to je mogel že mlad najti v Cabetovi knjigi marsikakšno pobudo, saj je bila to najdrznejša knjiga o tem problemu. Pri Fourieru takšnih razmišljanj ni mogel najti, ker je bil le bolj ekonom-socialist.

Najjasnejša sled Cabetove knjige pri Dostojevskem pa je spet v sestavku *Stari ljudje* (bolje rečeno — Ljudje iz nekdanjih časov). Z Belinskim so se razgovarjali tudi o Kristu, ki je ostal kljub ateizmu Belinskega in Dostojevskega vprašanje zase. Dostojevski pripoveduje:

»Ostala pa je še blesteča osebnost samega Krista, s katero se je bilo najteže boriti. Kristov nauk je moral kot socialist rušiti, imenovati ga lažno in neuko človekoljubje, ki so ga sodobna znanost in ekonomska načela obsodila, toda kljub temu je ostal svetel lik Boga-človeka, njegova

¹⁸ F. M. Dostojevski, *Literarische Schriften*, Piper Verlag München 1923, str. 354.

nravna nedosegljivost, čudovita in čudežna lepota. Toda v svojem neprenehnem, neugasljivem vzhičenju se Belinski ni ustavil niti pred to nepremagljivo oviro, kakor se je ustavil Renan, ki je razglasil v svoji knjigi, polni neverja, ‚Vie de Jésus‘, da je kljub temu Krist ideal človeške lepote, nedosegljiv lik, ki je neponovljiv celo v prihodnosti.

‚Ali pa tudi veste,‘ je nekega večera zavreščal (včasih je nekam hreščal, če je bil zelo razvnet), ko se je obrnil k meni: ‚ali veste, da se ne sme človeku naštevati grehov in ga obremenjevati z dolgovi in s ponujajočimi se lici, če je družba organizirana tako podlo, da človek mora delati zločine, ker ga ekonomske razmere vodijo v zločin, in da je nesmiselno in okrutno zahtevati od človeka nekaj, česar ne more izpolniti niti po zakonih narave, četudi bi hotel...‘

Tistega večera nismo bili sami; navzoč je bil nekdo izmed prijateljev Belinskega, ki ga je zelo cenil in v marsičem poslušal. Bil je tudi neki mlad pisatelj začetnik, ki je pozneje postal znan v književnosti...

‚Ginjeno ga gledam,‘ je nenadoma pretrgal Belinski svoj razkačeni izbruh, obračajoč se k svojemu prijatelju in kažoč name, ‚vsakokrat, kadar govorim tako ko zdaj o Kristu, se mu spremeni ves obraz, da mu gre skoraj na jok... Da, verjemite mi, vi, naivni človek,‘ pri tem se je spet obrnil k meni, ‚verjemite mi, da bi bil vaš Kristus, če bi se rodil v našem času, čisto neopazljiv in navaden človek; spričo današnje znanosti in današnjih gibal človeštva bi kar zginil.‘

‚O ne-e-e!‘ je pripomnil prijatelj Belinskega. (Spominjam se, mi smo sedeli, on pa je hodil gor in dol po sobi.) ‚Ne, ne: če bi se Kristus pojavil zdaj, bi se priključil h gibanju in bi mu stopil na čelo...‘

To je jasna in nedvoumna cabetovska trditev, pred katero je kaptuliral celo Belinski, kakor poroča dalje Dostojevski:

‚No da, no da,‘ je soglašal nenadoma in s presenetljivo naglico Belinski. ‚Priključil bi se prav socialistom in jim sledil.‘

Dostojevski ne pove ne dneva ne leta, kdaj je ta pogovor bil. Vsekakor je mogel biti najkasneje v mesecih januar—april 1847, ker pozneje Dostojevski ni več hodil k Belinskemu, saj sta se sprla. Ni pa Dostojevski menjal kakšnih svojih idej, saj se je pridružil petraševcem, ker se je celo radikaliziral, prav tako pa je soglašal z Belinskim in njegovim »Pismom Gogolju«, ki ga je sam bral petraševcem, kar je bilo pri zaslišanju in sodni obravnavi celo precej obtežljivo zanj.

Cabetova knjiga je izšla leta 1846. Tako jo je Dostojevski že utegnil brati pred tem razgovorom, če je bil proti koncu leta 1846 ali v za-

četku 1847. Če pa je bil pred izidom te Cabetove knjige, pa je mogel dati pobudo za gornji razgovor tudi odstavek v Cabetovi knjigi *Potovanje v Ikarijo* (>Voyage en Icarie« par M. Cabet, Paris 1840).

Tam pravi:¹⁹

>Zamislite si, da vstanejo danes leta 1836 iz groba Konfucij, Zaratustra, Likurg in Agid, Solon in Pitagora, Sokrat in Platon, Aristotel, brata Graccha, Apolonij, Plotin in Plutarh, Thomas Morus in Locke, Montesquieu in Rousseau, Helvetius in Mably, Turgot in Condorcet, Washington, Franklin, Th. Paine in Diderot, Sieyès in Mirabeau itd. itd. in da se zberejo na kongresu tukaj v Ikariji pod predsedstvom Jezusa Kristusa, da bi izbirali med Enakostjo in Neenakostjo, med Privatno lastnino in Skupnostjo: ali dvomite, da ne bi razglasili v skrbi za srečo Ikarije človeškemu rodu — Enakost in Skupnost?«

Brali so takrat veliko in francoski socialisti-utopisti so bili zaradi svojih nevarnih in prepovedanih idej dušna paša mladim ruskim intelektualcem, ki so kakor Dostojevski iskali izhoda iz družbene zagate. Toda ali ni mogel priti sobesednik, čigar ime Dostojevski previdno zamolči, tudi sam do takšnega spoznanja, še preden je bral Cabetovo knjigo, ki imenuje Kristusa komunista? Belinski rabi besedo socialist, ki pa je pomenila takrat isto. Zato ni nobene posebne razlike. Dejstvo je, da je prvi besednik rekel, da bi stopil Kristus na čelo socialističnega gibanja, Belinski pa je pritrdil, da bi se vsekakor priključil socializmu, ki jih Dostojevski prej označi kot ateiste.

Cabet je postavljaval Krista spet na zemljo in videl v njem veliko človeško osebnost in komunista. Pri Belinskem pa so se z Dostojevskim vred strinjali v tem, da bi stopil tudi v takratno socialistično gibanje. Ostane le še eno vprašanje: kdo je neimenovani, ki je trdil, da bi stopil Krist celo na čelo socialističnega gibanja? Zakaj ga Dostojevski ne imenuje z imenom? Zapisek je objavil v *Dnevniku pisatelja* leta 1873. Kdo bi mogel biti drug ko — Dostojevski sam? Tisti nervozni Dostojevski, pri katerem so našli ob aretaciji zanj obremenilno Cabetovo knjigo. Dostojevski, ki je vse življenje, celo v najtežjih trehtutkih dvomov in nevere, veroval tudi v Krista-človeka in v njegovo veliko osebnost, kakor so verovali nekateri drugi utopični socialisti, na čelu z njimi Cabet. Izdal se ni z imenom zaradi tega, ker to ni bilo niti leta 1873 varno niti bi ne bilo brez posledic kasneje.

¹⁹ Cit. po Etjen Kabe, Put u Ikariju, Kultura, Beograd 1952, II. del, str. 274.

Od tega razgovora pri Belinskem in od Cabetove knjige vodi pot celo v oktobrsko revolucijo, in sicer nikamor drugam ko k svetovno znani pesnitvi o oktobrski revoluciji, k Blokovi *Dvanajst*. In kdo gre na čelu Blokovi dvanaest boljševikov? Cabetov utopični komunist — Krist:

... Так идут державным шагом —
Позади — голодный пес,
Впереди — с кровавым флагом,
И за выгодой невидим,
И от пули неведим,
Снежной россию жемчужной,
В белом венчике из роз —
Впереди — Исус Христос.²⁰

Problema religioznosti pri Dostojevskem ni mogoče obravnavati in razumeti brez religioznih idej nekaterih utopičnih socialistov, zlasti ne brez Cabeta, ki je moral biti Dostojevskemu po vsem navedenem poleg Saint-Simona bližji ko Fourier, o katerem je sam zapisal v navedenem sestavku, da ga »daleč niso tako upoštevali«. S tem gotovo misli predvsem nase. Fourierist je bil Petraševski, Dostojevski pa je bil bližji Saint-Simonu, George Sandovi in Cabetu, čeprav je hodil pozneje svojo pot in si ustvaril svoje poglede tudi o tem vprašanju. Aljoša Karamazov je začel hoditi po poti mesianizma, ki ga pozna tudi utopični socializem, dohodil je sicer ni, toda le zavoljo tega ne, ker je njegov ustvarjalec prej umrl. Utopični socializem je močno poudarjal etično-moralno plat v družbenem vprašanju. Isto je delal Dostojevski. V vsem svojem prizadevanju, v svojih resnicah in mučnih blodnjah je bližji religiozno političnim idejam utopičnega socializma kakor pa oficialni cerkvi.

Kakor veliko stvari pri Dostojevskem, tudi ta ni brez protislovja, toda ločiti moramo Dostojevskega pisatelja in Dostojevskega publicista, ki je šel v svojih političnih idejah zelo daleč, medtem ko je pisatelj

²⁰ V Klopčičevem prevodu:

Spred — s krvavo gre zastavo,
za viharje nevidljiv,
za svinčenke neranljiv,
nežno čez zamete hodi,
v snežno bisernino vodi,
v kodrih rožnat venec čist —
gre pred njimi — Jezus Krist.

Cit. po novi izdaji iz leta 1957, ki je izšla pri Cankarjevi založbi ob štiridesetletnici oktobrske revolucije.

Dostojevski v osnovi ostal pri svojih socialistično-utopičnih idejah. »Dostojevski je oznanjal duhovni komunizem, moralno odgovornost vseh,« pravi celo N. Berdjajev, znani nasprotnik komunizma in oktobrske revolucije v svoji knjigi *Izviri in duh ruskega komunizma*.²¹ Čeprav sta Marx in Engels izrekla s politične in znanstvene strani ostro kritiko utopičnega socializma že v »Komunističnem manifestu«, nista nikoli zanikala njegovega pomena za razvoj ideje socializma.

V središču pozornosti in prizadevanj socialistov-utopistov je bil človek, v katerega so verovali kot v najvišje bitje stvarstva, ki more pri ateističnih utopičnih socialistih zamenjati od njega samega ustvarjenega boga, ko bo osvobojen vseh duhovnih in nasilnih ter ponižujočih družbenih okov. Zato je zapisal materialist Feuerbach v svoji knjigi *Bistvo krščanstva* namesto starega »Homo homini lupus« — novo geslo »Homo homini deus«. Dostojevski je veroval strastno vse življenje v človekovo individualnost in se boril zanjo, hkrati pa je skušal človeka dvigniti nad vsakdanjost. Tudi v njem je bila svojevrstna podoba nadčloveka, toda povsem nasprotna od Nietzschejeve podobe. Socialisti-utopisti so tudi verovali v višjega človeka (ateisti in teisti). Nekateri so vzor zanj videli v legendarni in mitski podobi nazareškega tesarja. Tako tudi Dostojevski. Pri tem pa je treba strogo ločiti utopične socialiste od poznejših krščanskih socialistov, ki so predvsem politično gibanje, povezano s katoliško cerkvijo, medtem ko so socialisti-utopisti krivoverci.

Med socialisti-utopisti so tudi že prvi deterministi, ki so kakor Belinski vrgli vso krivdo za človekove slabe strani in zločine na družbeni sistem, ki je takšen, da onemogoča človeku biti dober in pošten. Antropologizem je osnova tudi utopičnega socializma in ne pomeni v bistvu nič drugega ko humanizem. Marsikaj je sčasoma zastarelo, toda humanistično jedro je ostalo kot osnova utopičnega in znanstvenega socializma, njegove etike in filozofije. Če bi tako ne bilo, bi bil marksizem le ena izmed najvidnejših in najnaprednejših ekonomskih teorij.

Tudi pisatelj Dostojevski je branil človeka pred družbo prav tako kot Belinski in socialisti-utopisti, ki so tako tudi predhodniki absolutnega determinizma, najsi bo idealističen ali materialističen.

²¹ Cit. po N. Berdiaev, *Le fonti e lo spirito del comunismo russo*, A. Corticelli, Milano 1945, str. 104. Problem razmerja med Dostojevskim in utopičnim socializmom z mojo razpravo nikakor še ni izčrpan, kaj šele do konca dognan, ker v okvir te razprave ni bilo mogoče analizirati in soočiti številnih odstavkov iz del Dostojevskega, marveč je šlo le za dokaz, da Dostojevski sam ni bil fourierist kakor Petraševski.

Oče pozitivizma, Auguste Comte (1798—1857), je izšel iz saint-simonizma prav tako, kakor so religiozne ideje Dostojevskega in njegov humanizem zasidrani v tistem utopičnem socializmu, ki si je socializem predstavljal kot novo religijo. Za nekatere je bil tudi ateizem nova religija. Inženir Kirilov iz *Besov* Dostojevskega je le ena izmed inaçic »religioznega ateista«. Ivan Karamazov pa je druga. Sam Dostojevski, ki ga ekonomska vprašanja v sociološkem smislu niso toliko zanimala kot etično-socialna in humanistična, je bil zato bližji Saint-Simonu in Cabetu ko Fourieru, ker sta se ta dva bolj ukvarjala tudi z vprašanjem religije in nazareškega tesarja. Toda nazori vseh o tem vprašanju so heretični in pisatelj Dostojevski je kljub vsem protislovjem (ali pa ravno zaradi njih) večji razkolnik ko Tolstoj, ker je tudi hujši analitik, ki si je drznil iti z analizo tudi do absurda in nihilizma, ne da bi pri tem nehal biti velik humanist, ki veruje v Človeka.

Résumé

L'auteur considère que l'attitude de Dostojevski à l'égard du socialisme utopique n'est pas encore élucidée de manière satisfaisante. Il faudrait de même reviser les opinions sur l'origine et sur le caractère de sa religiosité et de son athéisme. Considéré sous l'angle idéologique, le socialisme utopique n'est pas absolument uni. Ce qui varie surtout chez ses divers représentants, c'est leur attitude à l'égard de la religion et du christianisme. Jusqu'à présent, Dostojevski a été considéré généralement comme fouriériste, bien qu'il eût déclaré lui-même dans son «Journal d'un écrivain» que Fourier, lors des conversations avec Belinski, venait seulement après Etienne Cabet, Pierre Leroux, Proudhon et George Sand. Au moment de l'arrestation de Dostojevski, la police confisqua chez lui l'ouvrage de Cabet «Le vrai Christianisme» qui avait été publié en 1846 à Paris. Dans ce livre, Cabet affirme que le Christ a été communiste. Pendant les entretiens chez Belinski, on arrive à la conclusion que le Christ, s'il revenait sur la terre, rejoindrait sans doute le mouvement socialiste. Belinski accepte cette opinion, et un autre ami — Dostojevski passe son nom sous silence, sans doute par crainte de la censure, mais l'auteur de cette étude pense qu'il s'agit de Dostojevski lui-même — affirme que le Christ se mettrait à la tête du mouvement socialiste. La personnalité du Christ a été pour Dostojevski plus sacrée que Dieu lui-même. L'athéiste Kirillov dans les «Démons» parle de lui avec un grand respect, et Ivan Karamazov rédige une légende où le Grand Inquisiteur bannit le Christ. Dans son exil, Dostojevski possédait un seul livre: les Evangiles que lui avaient donnés à Tobolsk les femmes des décabristes. Le livre de Cabet et les Evangiles représentent la base de sa religiosité qui s'oppose aux doctrines et aux dogmes des Eglises chrétiennes officielles. En sa qualité d'écrivain, Dostojevski est un hérétique, un «raskolnik» dont les croyances sont

très proches de l'héréticité sociale et religieuse des socialistes utopiques, partisans de Saint-Simon et de Cabet. Malgré la critique sévère du socialisme utopique dans le «Manifeste communiste» de Marx et Engels, certaines de ses idées avaient survécu, surtout celles qui concernaient les idées sociales utopiques et l'humanisme du charpentier de Nazareth. On trouve leurs échos chez Zola (Les quatre Evangiles), chez Upton Sinclair (le roman «They Call me Carpenter»), et même chez le communiste organisé Henri Barbusse qui a écrit deux livres sur Jésus. Mais l'apparition du Christ dans le poème de Blok «Les Douze» n'est elle même qu'un lointain écho du cabetisme, et à la fois une représentation allégorique et très poétique de l'idée exprimée déjà lors des entretiens chez Belinski. Il faut distinguer entre les idées que Dostojevski a confessées dans ses oeuvres littéraires, et celles proclamées dans ses articles, car elles sont souvent contradictoires. Certaines idées du socialisme utopique, surtout son humanisme et la conception cabetienne du christianisme, sont restées vivantes dans le cœur de Dostojevski jusqu'à sa mort, ce que confirme, entre autres preuves, le développement d'Aljoša Karamazov dans la suite des «Frères Karamazov», bien que cet ouvrage soit resté à l'état de projet.

Jakob Rigler

PREGLED OSNOVNIH RAZVOJNIH ETAP V SLOVENSKEM VOKALIZMU

(Referat za mednarodni slavistični kongres v Sofiji 1965)

Na teritorialno majhnem ozemlju, kjer se danes govori slovenski jezik, je nekdanji praslovanski vokalizem doživel izredno pisan razvoj; le-ta je vzbujal zanimanje lingvistov že doslej, ko smo bili pretežno navajeni le na izolirano obravnavanje posameznih vokalov¹ in navajanje narečnih refleksov, ki zajemajo včasih zelo obsežno skalo vokalov in diftongov. Tako najdemo v slovenskem jeziku n. pr. za staroakutirani *ě* \times nezadnjem zlogu tele reflekse: dolge² *i, é, e, e, ä, a, e, ia, ie, ie, ea, ei, ei, ei, ai, aġ, oġ* (pozicijsko tudi *ě*) in kratke *e, ö*. Pri tem pa doslej v glavnem sploh ni bilo znano, v kakšnih pogojih so ti refleksi nastajali in kakšno je bilo njihovo razmerje do drugih vokalov, ki so istočasno obstajali v jeziku. Razvoj slovenskega vokalizma pa postane tem bolj zanimiv, če gledamo nanj kot na razvoj sistema, oziroma po razpadu enotnega sistema, kot na razvoj sistemov, ki se čedalje bolj drobijo na posamezne dialektične sisteme in ki v končni fazi privedejo do naravnost eksemplarične razčlenjenosti slovenskega jezika tako v pogledu tipologije vokalnih sistemov, še bolj pa v pogledu različnega izvora tipološko enakih sistemov. Pri obravnavanju systemskega razvoja slovenskega vokalizma se pokaže tudi cela vrsta možnosti za nove ali vsaj natančnejše razlage, kot so bile dosedanje. Več dosedanjih razlag, v katerih je

¹ Nastavili so le začetno slovenski vokalni sistem, in sicer Ramovš dvakrat (KZSJ, 146; SR IV, 4), toda iz nobenega ni mogoče izvajati današnjega stanja, in Sovre (Filologiska Meddelanden 1956, I, 4), čigar sistem je boljši, toda v bistvu še praslovanski z razvojem $y > i$ in $v, \bar{v} > \bar{a}$. Za posamezne govore ali manjšo skupino govorov so starejše sisteme nastavili še Isačenko (Sele, 55), ki ga je treba ob upoštevanju drugih govorov precej korigirati, Rigler (JNG, § 201) in Toporišič (Dolenjski zbornik 1961, 209 sl.).

² Ne da bi pri tem upošteval možnost ohranitve ali izgube intonacijskih opozicij.

obravnavan vsak vokal zase, namreč ni mogoče spraviti v medsebojno relacijo, če gledamo na vokalizem s stališča sistema.

V tem pregledu nameravam prvič sistemsko obravnavati razvoj celotnega slovenskega vokalizma. Glede na omejen obseg pa mi bo mogoče pokazati samo najvažnejše razvoje, ki so zdiferencirali slovenski vokalizem, in sicer izčrpeje le starejše, med mlajšimi pa predvsem bistvene razvoje, ki so v posameznih etapah okarakterizirali razvoj, ne pa vseh lokalnih možnosti razvoja niti vseh tipov vokalnih sistemov.

V končni praslovanski dobi³ je iz vokalizma, ki je v zgodnejši dobi temeljil na diferencialnem znaku prednji : zadnji, z monoftongizacijo diftongov nastal kompliciran sistem z velikim številom diferencialnih znakov, kar je rodilo težnjo k poenostavitvi. Nasprotje prednji : zadnji se je izločilo iz diferencialnih znakov vokalizma: na slovanskem severu se je preneslo na konzonante in povzročilo pri njih mehkostno korelacijo, na jugu pa se je sploh izgubilo. *y* in *ɛ* sta s tem izgubila diferencialni znak, zato sta se začela spreminjati. Ker se novi vokalni sistem organizira na podlagi labialnosti, je razumljivo, da *y* ni prešel v *u*, ampak da se je začel fonetično približevati *i*-ju, saj ga je od *u* ločil diferencialni znak, ki je postal pomembnejši. V slovenščini tudi pri *ɛ* razvoj ni šel v smeri labializacije, ampak je sovpadel z *ɔ* v prednji *ə*. Brižinski spomeniki imajo zanj *i* ali *e*, kar približno podaja njegovo kvaliteto. Ob koncu 10. stoletja je bil torej sovpad *ɔ* in *ɛ* v glavnem najbrž že dovršen, medtem ko se pri *y* to še ni povsem zgodilo, saj imamo v brižinskih spomenikih še nekaj ostankov *y*-ja. Da je šel razvoj pri kratkem *ɛ* hitreje kot pri *y*, je povsem razumljivo. V tem času, oziroma že malo prej, so tudi onemeli redukcijški vokali v šibkih pozicijah. V slovenščini so v primeri z drugimi slovanskimi jeziki šibki *ɔ*, *ɛ* onemeli razmeroma zgodaj.

V preurejenem sistemu tudi vokala *ě* in *a* nista mogla biti več v takem medsebojnem odnosu kot prej. To se je nujno moralo pokazati v razvoju *ě*. Le-ta je morda pri tem dobil najprej rahel element diftongičnosti, ki mu ga mnogi pripisujejo (*ěä*). Nekako v tem času pa nastopi

³ Prim. glede fonoloških in strukturalnih principov praslovanskega vokalizma: Van Wijk, *Slavia* XIX, 297—8; Lamprecht, *ZPFFBU* V, A 4, 19; Mareš, *Slavia* XXV, 445; Журавлев, *ВЯ* 1961, št. 4, 35 sl. itd.

v mnogih slovanskih jezikih tudi denazalizacija nazalov, pri čemer preide ϵ v širok \ddot{a} -jevski glas. Če se je jezik hotel izogniti sovpadu, se je moral eden od obeh širokih \ddot{a} -jevskih glasov zožiti. Razumljivo, da se je umaknil s svojega mesta že prej oralni \ddot{e} , ki je verjetno že prej imel ožji začetni element ($\widehat{e\ddot{a}}$). Lahko se je to zgodilo še pred razvojem $y > i$. Seveda tudi novi \ddot{a} iz ϵ ni mogel ostati v opoziciji z a -jem kot prednji : zadnji, ampak je doživljal različne razvoje.

Oženje \ddot{e} je pojav, ki je bil s splošno slovanskega in slovenskega stališča že neštetokrat obravnavan, vendar zlasti glede slovenščine pri tem ni še prav nobene prepričljive jasnosti. Navadno navajajo, da se je \ddot{e} zožil na vsem slovanskem ozemlju razen v bolgarščini in makedonščini na eni ter v poljščini, kašubščini, polabščini in delu lužiščine na drugi strani.⁴ Vendar Ramovš nastavlja v jugovzhodnem delu slovenščine diftongizacijo $\ddot{e} > e\ddot{i}$ iz širokega vokala. Toda Ramovševa razdelitev⁵ slovenščine in srbohrvaščine na področja s širokim (jugovzhodna slovenščina, kajkavščina, vzhodna štokavščina) in z ozkim refleksom za \ddot{e} (severozahodna slovenščina, čakavščina, južnozahodna štokavščina) ne drži, kajti tako štokavščina kot kajkavščina kažeta na ozek refleks za \ddot{e} . Ker je v srbohrvaščini treba izhajati iz zoženega refleksa za \ddot{e} , bi bila v slovenščini, če bi vztrajali pri Ramovševi razlagi diftonga $e\ddot{i}$ iz širokega refleksa in diftonga ie iz ozkega, geografska razporeditev refleksov za \ddot{e} več kot čudna, saj bi bil dolenjsko-štajersko-panonski pas (jugovzhod) kot nekak klin vrinjen med področja z ozkim refleksom. Pri vsem tem izvajanje diftonga $e\ddot{i}$ iz širokega refleksa za \ddot{e} ni z ničimer utemeljeno, saj $e\ddot{i}$ prav tako lahko izvajamo iz ozkega refleksa, kar nam med drugim dokazuje tudi romanska diftongizacija $\bar{e} > e\ddot{i}$. Veliko važnejše kot omenjena geografska neskladnost pa je razvoj kratkega \ddot{e} v slovenščini, ki pa sploh še ni bil kritično pregledan in pojasnjen, čemur je pač kriv zelo raznovrsten razvoj v različnih dialektih in zlasti dvojni razvoj kratkega \ddot{e} v istih dialektih (motili so zlasti centralno slovenski tipi $sin\ddot{o} < s\ddot{e}no : tel\ddot{o} < t\ddot{e}lo$). Preveč dosledno in predaletč izpeljana teo-

⁴ Prim. Lehr-Splawiński, Sborník prací I. sjezdu slov. fil. v Praze 1929, 583; Furdal, Rozpad jazyka prasłow., 81, 88—89; Bernstein, Очерк сравнительной грамматики, 214 (on sicer ne suponira oženje \ddot{e} , ampak prevlado \ddot{e}^1 ali \ddot{e}^2 , kot podobno — toda z drugačno razvrstitvijo po jezikih — tudi Nahtigal, Slov. jez.², 166). Prim. pa tudi Jakobson, Remarques, 37.

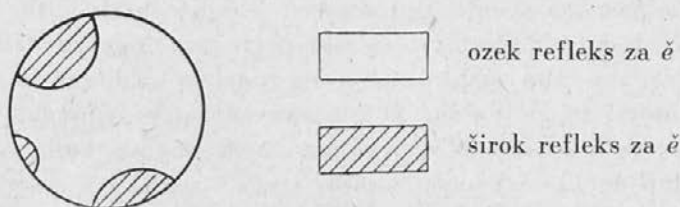
⁵ Glej Mélanges de Philologie offerts a Mikkola, Helsinki 1951, 224; HG VII, str. XX; KZSJ, 75; RSAZU II (1944), 120, o slovenščini tudi ČJKZ VI (1927), 8 sl.; KZSJ, 185 sl.; SR IV (1951), 4—7.

rija o drugačnem razvoju dolgo akcentuiranih kot kratkih vokalov ter o redukciji kratkih je povzročila, da pri obravnavanju slovenskega vokalizma ni bilo poskusov, povezati reflekse kratkih in dolgih vokalov vsaj za nekatere dobe. Predvsem se doslej v slovenščini za določitev nekdanje kvalitete in načina oženja niso skušali povezati refleksi *ě* v dolgih in kratkih zlogih. Oženje *ě* kot izoglasa, ki je zdiferencirala praslovanščino (mislim v takem smislu kot za palatalnostno korelacijo in podobne izoglose), namreč ni odvisno od kvantitetnih razmer posameznih jezikov, ampak je zajelo vsak *ě*, zato je pri rekonstrukciji prvotnega stanja nujno upoštevati reflekse *ě* v vseh možnih pozicijah. In to zlasti v slovenščini, kjer je nadaljnji bogati razvoj vokalizma prvotno stanje tako zabrisal, da so refleksi v današnjih dialektih včasih navidezno prav nasprotni.⁶

Dejstvo je, čeprav iz današnjega stanja ni razvidno kar na prvi pogled, da imajo dialekti z *eĭ* iz dolgega *ě* za kratki *ě* ozek refleks, bodisi *e*, bodisi *i* (včasih tudi *e/e*, vendar to ne dela težav pri izvajanju iz *e*), medtem ko imajo dialekti z *iĕ* iz dolgega *ě* za kratki *ě* širok refleks, ki je zdaj enak etimološkemu *e*-ju — ne pa ožji — a je bil v neki dobi še širši. Ker so dialekti z ozkim refleksom za kratki *ě* na jugovzhodu, ki meji na srbohrvaščino, je jasno, da je treba *eĭ* izvajati iz *e* in sponirati tukaj zoženje vsakega *ě*. Medtem pa predstavlja refleks *iĕ* za stalno dolgi *ě* v severozahodnih dialektih le navidezno ožino, kajti to je že posledica oženja v dolgih zlogih in je torej sekundaren slovenski pojav razvit v specialno slovensko dolgih zlogih, ki s starim oženjem v drugih slovanskih jezikih nima zveze.

Slovenščina se je torej glede zastopstva *ě* zelo zgodaj razdelila. Pri jugovzhodno slovenskem oženju *ě* gre pač za inovacijo, ki je zajela osrednji del južnoslovanskega ozemlja. Tu gre za isti pojav, ki stoji tudi nasproti bolgarskemu razvoju *ě*. Gre pa pravzaprav tudi za isti (ali enak) pojav kot v vzhodnih slovanskih jezikih ter v češčini, slovaščini in delu lužiščine. V zgodnji dobi slovanskih jezikov se široki refleks za *ě* torej ni ohranil samo na dveh ločenih področjih v okolici bolgarsčine in poljščine, ampak tudi v delu slovenščine. Shematičen prikaz tega pojava za vse slovansko ozemlje bi bil takle:

⁶ Koroščina je n. pr. imela v prvi etapi širok refleks za *ě*, a zdaj ima v enem govoru (v delu rožanščine) v stalno dolgih zlogih *i*, in štajersčina je n. pr. imela takrat ozek refleks za *ě*, a danes je v enem njenem govoru (Planina, podatki pri Logarju, Pogovori o jeziku in slovstvu 1955, 63, JIS IV, 1958/59, 134) *a*.

Ista področja na slovanskem ozemlju, ki so obdržala široko kvaliteto *ě*, so obdržala tudi nazalne vokale preko dobe, v kateri so jih denazalizirali jeziki z zoženim *ě*. Prav slovenščina nam z dolgo ohranjenimi nazali na severozahodu dokazuje, da se ta dva pojava celo mnogo bolj skladata, kot se je mislilo doslej.

Oba pojava sta vsekakor v medsebojni odvisnosti. Denazalizirani *ę* je bil širok *ǣ*-jevski glas in je v sistemih z zoženim *ě* zavzel nekako isto mesto, ki ga je v sistemih s širokim *ě*, kjer je nazal ostal, imel *ě*. Takšno stanje izkazuje vse slovansko ozemlje. Nadaljnji razvoj tega *ǣ*-jevskega glasu (iz *ě* ali *ę*) je v bistvu enak ne glede na izvor, a odvisen predvsem od konzonantskih sistemov v posameznih jezikih. Kjer so razvili palatalnostno korelacijo konzonantov, je z določenimi, po jezikih različnimi omejitvami sovpadal oziroma osciliral z *a*, kjer palatalnostne korelacije pri konzonantih ni bilo, pa je (razen ponekod za palatali kot v čakavščini) dal *e*-jevski glas.

Slovenščina je, kakor je že nekoliko znano, a težko dokazljivo, tudi glede nazalnih vokalov razdeljena na severozahod, kjer so bili nazali zelo dolgo ohranjeni, in jugovzhod, kjer so se prej denazalizirali. Vendar pa slovenščina kot celota kljub temu zavzema glede nazalov posebno mesto. Medtem ko so drugi slovanski jeziki, ki so *ę* in *ǣ* zgodaj denazalizirali (torej jeziki z zoženim *ě*), za *ǣ* dobili ozek vokal (*u* ali *ǣ*, kot n. pr. dial. srbohrvaščina), pa je jugovzhodni del slovenščine (z zoženim *ě*) denazaliziral *ǣ* v širok *ǣ*. Vzroka za to ni lahko najti. Navadno navajajo za vzrok že prejšnjo različnost v kvaliteti nazala ali pa tudi možnost kasnejše denazalizacije.

Za samo datiranje denazalizacije v slovenščini v historičnih virih pravzaprav nimamo dovolj prepričljivih dokazov. Omenil bi zlasti deljena mnenja o nazalih v brižinskih spomenikih. Vendar mislim, da tam (če upoštevamo, v kakšne oralne vokale so se nazali razvili) že samo menjavanje med *o* in *u* kaže na nazale. Druge stvari so še manj zanesljive. S tem da se v tujkah obdrži zveza vokal + nazal + konzonant, si

ne moremo pomagati, kajti po onemitvi šibkih *v, z* se je distribucija slovenskih glasov spremenila in so take zveze postale možne (zlasti, ker so v tem času nazalni vokali imeli svojo posebno kvaliteto), razen tega ne vemo, kateri del slovenščine si je posamezno tujko izposodil. Tudi na zapise krajevnih in osebnih imen se ne moremo zanesti, kajti nazalnosti že v zgodnji dobi — od prvih zapisov imen v začetku 9. stoletja — ne označujejo dosledno. Toda tudi v stari poljščini in polabščini nazalnost dostikrat ni označena. Po drugi strani pa je pisava v krajevnih imenih lahko tradicionalna. Nekoliko več vrednosti imajo zapisi osebnih imen. Če je v njih pisano še *en* ali *on*, je — zlasti če upoštevamo slovenske politične in verske razmere — verjetno, da je bil nazal še ohranjen. In taki primeri v 12. stoletju niso izjemni.

Pri vsem tem so podatki, ki nam jih nudijo dialekti, še najbolj dragoceni. Stanje na jugovzhodu je takšno, da nikjer izrecno ne zahteva dolgo ohranjene nazalnosti. Na severozahodu pa je kljub dvomljivosti v historičnih zapisih dolgo ohranjena nazalnost izven vsakega dvoma. Najmočnejši dokaz za to trditev so za sever do danes ohranjeni nazali v podjunskem dialektu ter za zahod enak razvoj *psla. e* in *a* ob nazalnem konzonantu v solkanskem in briškem govoru, ki je zajel tudi *a* iz novoakutiranega *o* (kar dokazuje, da so imeli nazale še po dobi vokalizacije polglasnikov) in Škrabčev⁷ sporočilo iz začetka stoletja, da se ponekod na Goriškem govori za *e* nekoliko nazalen *a*. Razen tega je tudi vokalne kvalitete v ostalih severozahodnih govorih, ki kažejo na delno različnost že ob sami denazalizaciji, najlažje izvajati iz dolgo ohranjenih nazalov.

Končni praslovanski vokalni sistem

<i>i</i>	<i>y</i>	<i>u</i>			
<i>o</i>	<i>z</i>				
<i>e</i>		<i>o</i>	+	<i>o</i>	
<i>ä</i>	<i>a</i>			<i>e</i>	

se je v slovenščini zaradi obravnavanih razvojev in že poznanih novih kvantitetnih razmer (skrajšanje starega akuta, premik in daljšanje cirkumfleksa, morda tudi krajšanja neakcentuiranih dolžin) spremenil v naslednja dialektična sistema (vsi navedeni vokali so lahko dolgi ali kratki):

⁷ Cv. XXVIII (1911), 1 c.

jugovzhod				severozahod			
i		u		i		u	
e̞	ə			ə			
e		o		e	o	+	o̞
	e̞	o̞		eä			e̞
		a		a			

Oba sistema sta v svojem bistvu pravzaprav praslovansko dialektična. Specifično slovenska v pogledu kvalitet je v njih samo kvaliteta nazalnega *o̞* oziroma njegovega oralnega refleksa.

Obravnavani razvoj, ki je v bistvu še praslovansko dialektičen in ki ga obenem lahko označimo s prvo etapo v razvoju slovenskega vokalizma, je posegel zelo globoko v razvoj slovenskega jezika. Miklošičeva delitev slovenščine na dialekte že temelji na tej osnovi, čeprav se on še ni zavedal vsega pomena te razdelitve. Miklošič je seveda pri svoji delitvi upošteval le reflekse dolgega *ě*, ne pa tudi kratkega *ě* in nazalov. Presenetljivo pa je, da je popolnoma pravilno priključil gorenjščino k jugovzhodni skupini, medtem ko je pozneje Ramovš imel to za veliko napako.⁸ Povsem zanesljiv (in razen morda še razvoja izglasnega -o tudi edini zanesljivi) dokaz, da spada gorenjščina k jugovzhodni skupini (celo v primeru, ko bi bili gorenjski monoftongi arhaizem, kar pa ni verjetno), nam nudi refleks kratkega *ě*. Meja med obema področjema gre torej po Karavankah in Julijskih Alpah, kar je tudi z geografskega stališča povsem razumljivo.

Težko je reči, ali sega zarodek za kasnejši razvoj *ũ > ü̞*⁹ že v dobo, ki sledi neposredno prej nastavljenemu vokalizmu, ali pa, če bi šlo morda res za fonetični substrat,¹⁰ celo še v starejše obdobje. Naj bodo vzroki, ki so privedli do tega, da se je *u* fonetično realiziral bolj spredaj, že kakršnikoli, bi vendar poudaril, da je bila glavni diferencialni znak *u*-ja v tistem obdobju labialnost, zaradi česar se je mesto artikulacije lahko pomaknilo naprej, posebno ker se je *o̞* ožil. Zdi pa se, da je neka povezanost med naprej pomaknjeno artikulacijo *u*-ja in diftongizacijo

⁸ DK, 11; HG VII. str. XXI.

⁹ Ta razvoj se je izvršil ne glede na dolžino (prim. Rigler, SR XI, 207—9).

¹⁰ Prim. Županič, Rad 222 (1920), 157; Bezljaj, SR IV, 291.

dolгих *e* in *o* v smeri *eĭ* in *ou*. Morda je vse skupaj zvezano z nenapetim izgovorom.

Še preden so se v slovenščini začeli dolgi vokali drugače razvijati kot kratki po sicer še splošnoslovensko enako preurejenih kvantitetnih razmerjih, je bil slovenski vokalizem torej že močno zdialektiziran. Od navedenih sistemov dalje pa se v razvoju vokalizma pojavi odvisnost vokalne kvalitete od kvantitete.¹¹ V bistvu ni to nič posebnega in nič specifično slovenskega, saj gre za pojav, ki je v jezikih precej običajen, a podoben pojav je nastopil tudi ob koncu praslovenske dobe. Naslednja stopnja je diftongizacija dolgih vokalov, ki je prav tako v jezikih zelo običajen pojav. Gledano s širšega splošno slovanskega vidika, je to izoglosa, ki križa izogloslo palatalnostne korelacije pri konzonantih, kajti diftongizacija dolgih vokalov je zajela — v grobem gledano — predvsem zahodni del sedanjega slovanskega območja.

V tem nadaljnjem razvoju — lahko ga označimo z drugo etapo v razvoju slovenskega vokalizma — v katerem postane dolžina omejena na akcent,¹² dobi najprej *o* glede na svojo dolžino v sistemih različne sprednje pare. Dolgi *o* postane par dolgemu *ě*¹³ in se z njim določen čas povsod, v večini dialektov pa še danes, razvija paralelno, kratki *o* pa ostane v paru z etimološkim *e*, a kratki *ě* še nadalje ostane brez para. Par *ě* : *ō* je značilen za slovenščino nasproti srbohrvaščini. Vzroke za ta pojav je treba iskati v tem, da se je *ō* zaradi dolžine ožil, pri čemer je imel prosto pot, ker v sistemu ni bilo nikakega ozkega *o*, medtem ko je dolgi etimološki *e*, ki bi bil, če bi se bil zoževal, sovpadel z *ě*, ostal širši in se nekaj časa še povsod držal kot poseben fonem. *ě* in *ō* tudi zato nista ostala v paru, ker je bila frekvenca *ě*-ja majhna, znatno manjša kot frekvenca *ě* in *ō*. Iz istih frekvenčnih razlogov nista ostala dolga *e* in *o* v paru tudi na severozahodu; tu je razlika le v tem, da sta se ožila

¹¹ Zakon odvisnosti vokalne kvalitete od kvantitete je za slovenščino postavil že Baudouin de Courtenay (obenem z določenimi pridržki) leta 1877, na kar je v zadnjem času opozoril Toporišič, ZslPh XXX (1962), 395 (poleg tam navedenega mesta glej še Otčety... Kazan' 1877, 80). Bolj ali manj so to upoštevali tudi nekateri drugi lingvisti (Brandt, Oblak, Nahtigal, Ljapunov in zlasti Ramovš).

¹² Le dokaj pozno se v dialektih spet pojavi neakcentuirana dolžina (glej spodaj).

¹³ Podaljšani *o* je spravljal v par z *ě* že Škrabec (Cv. XVIII, 12 b), za oznako obeh je uvedel ^ in zahteval tudi za knjižni jezik za oba paralelen proti koncu ožji izgovor (Cv. XII, 2 c, 8 b, 11 c). Ramovš ju ni več imel za par (prim. KZSJ, 206), pač pa spet Logar (JiS VI, 120).

pod dolžino tako *ě* kot *o*. Da se je *ě*, čeprav je imel širšo kvaliteto kot *e*, zožil, medtem ko se *e* ni, je vzrok pač najbrž v verjetno rahlo diftongični naravi *ě*. Kratka *e* in *o* sta ostala v paru, saj ni bilo med njima prevelike razlike v frekvenci, niti ni bilo takrat drugih vzrokov, da bi se na severozahodu kratki *o* še razširil ali na jugovzhodu zožil, da bi lahko prišel v par s kratkim *ě*.

Vokalni sistemi bi bili zdaj takšnile:

jugovzhod

dolgi vokalizem

<i>i</i>		<i>ü</i>
<i>ě</i>	<i>ə</i>	<i>ȯ</i>
<i>e</i>		
	<i>ě</i>	<i>ȯ</i>
	<i>a</i>	

kratki vokalizem

<i>i</i>		<i>ü</i>
<i>ě</i>	<i>ə</i>	
<i>e</i>		<i>o</i>
	<i>ě</i>	<i>ȯ</i>
	<i>a</i>	

severozahod

dolgi vokalizem

<i>i</i>		<i>u</i>
<i>ě</i>	<i>ə</i>	<i>ȯ</i>
<i>e</i>		
		<i>ȯ</i>
		+ <i>ě</i>
	<i>a</i>	

kratki vokalizem

<i>i</i>		<i>u</i>
<i>ə</i>		
<i>e</i>	<i>o</i>	<i>ȯ</i>
<i>ě</i>		+ <i>ě</i>
<i>a</i>		

V naslednjem obdobju se dolga ozka *ě* in *ȯ* na jugovzhodu diftongirata v *ei* in *ou*. Časovno blizu tega pojava — morda celo pred njim — je tudi podaljšanje nezadnjih kratko akcentuiranih zlogov (podaljšanje skrajšanega starega akuta in novega akuta na kračinah) v zahodnih in centralnih dialektih.

Starejše izoglose na južnoslovanskem ozemlju imajo, kot je ugotovil Ivić,¹⁴ smer severovzhod—jugozahod oziroma severoseverovzhod—jugojugozahod. Tečejo torej pravokotno na podolžno os južnoslovanskega jezikovnega ozemlja. K njegovim izoglosam je treba dodati še izogloso zoženega *ě* in zgodnejše denazalizacije *ě*, *ȯ*. V srbohrvaščini se večinoma

¹⁴ JF XXII (1958), 179 sl.

tudi kasnejše izoglose grupirajo v istih smereh, frontalno na smer kasnejših selitev, ki so vplivale na formiranje teh izoglos. V slovenščini pa se v tem obdobju pojavi za nadaljnjo dialektizacijo važen moment: spremeni se smer izoglos pri tedanjih pojavih, ki zavzamejo v primerjavi s starejšimi povsem drugačne areale. Vzhodni del se poveže s severnim, južni z zahodnim. Podaljšanje kratko akcentuiranih nezadnjih zlogov zajame ves zahod, centralne dialekte in južni del štajerskih dialektov, medtem ko se pri naslednjem pojavu — razvoju dolgega *a* v *a* ali *e* — pomakne izoglosa na štajerskem področju še bolj proti jugu. Smer izoglose različnega razvoja dolgega *a* poteka skoraj pravokotno na smer izoglose zoženega *ě*.

V tem času, ko se spremeni potek izoglos in ki ga lahko označimo s tretjo etapo v razvoju slovenskega vokalizma, začne vokalizem zaradi stalno se spreminjajočega poteka izoglos zelo naglo razpadati na nove dialektične sisteme. Glede na to, ali so se kratko akcentuirani nezadnji zlogi podaljšali ali ne, se novi vokalni sistemi začnejo razlikovati tudi po distribuciji in frekvenci posameznih glasov.

Ob podaljšanju kratko akcentuiranih nezadnjih zlogov v zahodnih in centralnih dialektih je po doslej obravnavanem razvoju povsem razumljivo, da so vsi podaljšani vokali, razen *o*-ja, ki je stopil v sistemu dolgega vokalizma na drugo mesto, kot ga je imel v kratkem, sovpadli z že prej dolgimi. Le pri kratkem *ě* na zahodu je to nekoliko težje razumljivo, ker je ob tem času moral biti dolgi *ě* vsaj do neke mere zožen, kajti v nasprotnem primeru bi pričakovali sovpad *ō* in podaljšanega *ō̄*. A ker je bil tudi kratki *ě* najbrž nekoliko diftongične narave, postane razumljivo, zakaj je podaljšani *ě* na tem ozemlju v razvoju še ujel stalno dolgega. Ali pa se je na jugu prej diftongiral *ē* v *eī*, kot so se podaljšali nezadnji kratko akcentuirani zlogi, in je potem podaljšani *e* (zoženi *ě*) šel isto pot diftongizacije v *eī*, ali pa se je akut prej podaljšal, ni mogoče z nobeno rečjo zanesljivo dokazati. S tem da so razen *o*-ja, ki je pred daljšanjem nezadnjih kratko akcentuiranih zlogov zavzel glede na dolžino v sistemu različno mesto, vsi vokali sovpadli z že prej dolgimi, se lepo pojasni razvoj dolgega etimološkega *e*. Pri dosedanjih razlagah je ta glas delal težave, saj je bilo pričakovati, da bo paralelen z razvojem *o*, oziroma da bo sovpadel z *ě*.¹⁵ Toda iz prej navedenih vzrokov z *ě* ni sovpadel in kjer so se nezadnji kratko akcentuirani zlogi zgodaj podalj-

¹⁵ Prim. Ramovš, KZSJ, 206; Logar, JiS VI, 121.

šali, je podaljšani \dot{e} - sovpadel z \bar{e} , preden je \bar{e} doživel kak razvoj. Oba glasova sta torej na vsem tem ozemlju sovpadla v enega, ki je imel zadnji par v podaljšanem \dot{e} -.

Po teh razvojih nastanejo naslednji vokalni sistemi:

centralni in južnoštajerski			
dolgi vokalizem		kratki vokalizem	
<i>i</i>	<i>ú</i>	<i>i</i>	<i>ú</i>
<i>eĭ</i>	<i>ə</i>	<i>e</i>	<i>ə</i>
<i>e</i>	<i>ou</i>	<i>e</i>	<i>o</i>
<i>ɛ</i>	<i>ɔ</i>	<i>ɛ</i>	<i>ɔ</i>
<i>a</i>		<i>a</i>	

V tem sistemu so pri dolgih vokalih¹⁶ $i < \bar{i}$, \acute{i} -; $e\dot{i} < \bar{e}$, \acute{e} -; $e < \bar{e}$, \dot{e} -; $\epsilon < \bar{\epsilon}$, $\acute{\epsilon}$ -; $a < \bar{a}$, \acute{a} -; $\varrho < \bar{\varrho}$, $\acute{\varrho}$ -; $o < \dot{o}$ -; $ou < \bar{o}$; $\acute{u} < \bar{u}$, \acute{u} -; $\dot{a} < \bar{a}$, \dot{a} -; pri kratkih pa $i < \acute{i}$, \acute{i} -; $\epsilon < \acute{\epsilon}$, $\acute{\epsilon}$ -; $e < \acute{e}$, \acute{e} -; $\epsilon < \acute{\epsilon}$, $\acute{\epsilon}$ -; $a < \acute{a}$, \acute{a} -; $\varrho < \acute{\varrho}$, $\acute{\varrho}$ -; $o < \acute{o}$, \acute{o} -; $\acute{u} < \acute{u}$, \acute{u} -; $\dot{a} < \dot{a}$, \dot{a} -.

severnoštajerski in panonski			
dolgi vokalizem		kratki vokalizem	
<i>i</i>	<i>ú</i>	<i>i</i>	<i>ú</i>
<i>eĭ</i>	<i>ə</i>	<i>e</i>	<i>ə</i>
<i>e</i>	<i>ou</i>	<i>e</i>	<i>o</i>
<i>ɛ</i>	<i>ɔ</i>	<i>ɛ</i>	<i>ɔ</i>
<i>a</i>		<i>a</i>	

V tem sistemu so pri dolgih vokalih $i < \bar{i}$; $e\dot{i} < \bar{e}$; $e < \bar{e}$; $\epsilon < \bar{\epsilon}$; $a < \bar{a}$; $\varrho < \bar{\varrho}$; $ou < \bar{o}$; $\acute{u} < \bar{u}$; $\dot{a} < \bar{a}$; pri kratkih pa $i < \acute{i}$, \acute{i} -; $\epsilon < \acute{\epsilon}$, $\acute{\epsilon}$ -; $e < \acute{e}$, \acute{e} -; $\epsilon < \acute{\epsilon}$, $\acute{\epsilon}$ -; $a < \acute{a}$, \acute{a} -; $\varrho < \acute{\varrho}$, $\acute{\varrho}$ -; $o < \acute{o}$, \acute{o} -; $\acute{u} < \acute{u}$, \acute{u} -; $\dot{a} < \dot{a}$, \dot{a} -.

¹⁶ Tukaj in nadalje *y* ne navajam posebej, ker v vseh pozicijah sovpade z *i*; prav tako ne navajam vedno \dot{a} in \dot{a} , ampak za oba skupaj (seveda v krepki poziciji) \dot{a} , ker sta tudi v vseh pozicijah sovpadla. — pomeni na psla. dolgih vokalih slovensko stalno dolgi vokal, t. j. cirkumflektirani, novoakutirani, novo-cirkumflektirani, predtonični v tipu *zvĕzda*; na praslavensko kratkih vokalih pa podaljšani prvotno kratko cirkumflektirani ali zgodaj podaljšani novoakutirani (kot v gen. pl. ipd.) vokal. - za vokalom (*e*-) pomeni nezadnji zlog, pred vokalom (*-e*) pa zadnji zlog (v razlagi izvora tudi zaprt zlog, drugod predvsem izglasje). $\acute{}$ je stari akut (na dolžini), $\dot{}$ je novi akut na kračini.

dolgi vokalizem				zahodni	kratki vokalizem			
<i>i</i>		<i>u</i>		<i>i</i>		<i>u</i>		
<i>ie</i>	ə	<i>uo</i>			ə			
<i>e</i>		<i>o</i>		<i>e</i>		<i>o</i>		
			+ ɛ	ɔ	ɛ		+ ɛ	ɔ
	<i>a</i>				<i>a</i>			

V tem sistemu so pri dolgih vokalih $i < \bar{i}$, i^- ; $ie < \bar{e}$, \bar{e}^- ; $e < \bar{e}$, \bar{e}^- ; $a < \bar{a}$, \bar{a}^- ; $o < \bar{o}$; $uo < \bar{o}$; $u < \bar{u}$, \bar{u}^- ; $\partial < \bar{\partial}$, $\bar{\partial}^-$; $\epsilon < \bar{\epsilon}$, $\bar{\epsilon}^-$; $\partial < \bar{\partial}$, $\bar{\partial}^-$; $\epsilon < \bar{\epsilon}$, $\bar{\epsilon}^-$; $a < \bar{a}$, \bar{a}^- ; $o < \bar{o}$, \bar{o}^- ; $u < \bar{u}$, \bar{u}^- ; $\partial < \bar{\partial}$, $\bar{\partial}^-$; $\epsilon < \bar{\epsilon}$, $\bar{\epsilon}^-$; $\partial < \bar{\partial}$, $\bar{\partial}^-$.

dolgi vokalizem				severni (koroški)	kratki vokalizem			
<i>i</i>		<i>u</i>		<i>i</i>		<i>u</i>		
<i>ie</i>	ə	<i>uo</i>			ə			
<i>e</i>				<i>e</i>		<i>o</i>		
			+ ɛ	ɔ	ɛ		+ ɛ	ɔ
	<i>a</i>				<i>a</i>			

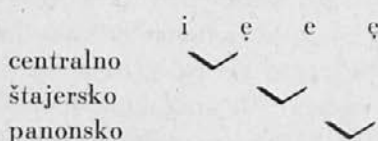
V tem sistemu so pri dolgih vokalih $i < \bar{i}$; $ie < \bar{e}$; $e < \bar{e}$; $a < \bar{a}$; $uo < \bar{o}$; $u < \bar{u}$; $\partial < \bar{\partial}$; $\epsilon < \bar{\epsilon}$; $\partial < \bar{\partial}$; pri kratkih pa $i < \bar{i}$, i^- ; $e < \bar{e}$, \bar{e}^- ; $\epsilon < \bar{\epsilon}$, $\bar{\epsilon}^-$; $a < \bar{a}$, \bar{a}^- ; $o < \bar{o}$, \bar{o}^- ; $u < \bar{u}$, \bar{u}^- ; $\partial < \bar{\partial}$, $\bar{\partial}^-$; $\epsilon < \bar{\epsilon}$, $\bar{\epsilon}^-$; $\partial < \bar{\partial}$, $\bar{\partial}^-$.

Naslednji pojav v razvoju slovenskega vokalizma predstavlja poenostavljanje pravkar navedenih vokalnih sistemov. Zaradi obravnavanih kvantitetnih sprememb, ki so se deloma odrazile v kvaliteti, in denazalizacije na jugovzhodu so se vokalni sistemi v pogledu kvalitet skomplicirali. Na jugovzhodu so nastopili v sistemih kratkega vokalizma kar trije *e*-jevski glasovi. To ni nič nemogočega, saj poznamo take sisteme celo iz današnje slovenščine,¹⁷ vendar pa je razumljivo, da taki prenatrpani sistemi težijo k poenostavitvi. Vsi vokalni sistemi s tremi *e*-jevskimi glasovi odpravijo en *e*-jevski glas, toda dialektično na različne načine. Še pred tem pa nastopi na jugovzhodu pojav delne vokalne harmonije, ki zajame kratki ϵ ($\bar{\epsilon}$) pred *e* in ga spremeni v *e*. S tem

¹⁷ Glej spodaj moščanski govor.

pojavom se pojasni dvojni refleks za kratki *ě* (*sinô* < *sěnô* : *telô* < *tělô* po cas. obl.).

Centralni dialekti (gorenjska in dolenska dialektična skupina) razvijejo kratki *ę* v *i*. V rateškem rokopisu iz 1370 imamo ta pojav že sporočen. Na obeh štajerskih področjih (južnem in severnem) pa se *ę* in *e* združita v najbrž nekak nekoliko ožji *e*-jevski glas. Tudi v dolgih zlogih se na tem področju *e* najbrž nekoliko zoži. Panonsko področje pa je tako kot kajkavščina izenačilo *e* in *ę* v en glas, in sicer tu v dolgih in kratkih zlogih. Gre torej za naslednje združitve:

Na jugovzhodu se je torej s temi pojavi število kratkih *e*-jevskih glasov zmanjšalo na dva, ki sta sprva imela v paru tudi dva *o*-jevska glasova. Na severu in zahodu pa sta bila zaradi ohranjenih nazalov že prej samo dva *e*-jevska glasova, ker je tretji *e*-jevski glas imel kot glavni diferencialni znak nazalnost. Vendarle je imel ta tretji *e* svojo kvaliteto in ni bil samo nazalni korelat k enemu od oralnih *e*-jevskih glasov. Oba oralna *e*-ja tudi nista imela zadnjih parov, ker je bil samo en oralni *o*. Vse to je tudi tod vedlo do poenostavljanja sistemov. V zlogih, ki so ostali do zdaj kratki (oziroma so podaljšani šele v zadnji etapi razvoja vokalizma), ni opaziti sledov, da bi refleks za *ě* obdržal še širšo kvaliteto. To se pravi, da na zahodu ni več razlik; na severu, kjer so pozneje daljšali nezadnje kratko poudarjene zloge, pa je pri teh podaljšanih vokalih manj jasnosti. Za več govorov od Podjune do Remšnika navajajo širši refleks za kasneje podaljšani *ě* kot za kasneje podaljšani *e*.¹⁸ Če bi bilo res tako, bi to najbolje dokazovalo nekdanjo širšo kvaliteto *ě*. Vendar ni gotovo, da bi bile navadno ožje kvalitete refleksa za podaljšani novoakutirani *e* od refleksa za podaljšani staroakutirani *ě* res posledica drugačnega etimološkega izvora teh glasov. Prav verjetno se mi zdi, da je to le rezultat različnih daljšanj ali različnih pozicij (glej spodaj) in bi, zlasti ker so pri podaljšanjem *ô* (ki je bil samo eden) tudi

¹⁸ Ramovš, HG VII, 22–23, 25, 27, KZSJ, 190; Isačenko, RES XV, 53 sl., XVI, 58 sl., in več diplomskih in seminarskih nalog (Z. Zorko-Leb za Kaplo, D. Vobovnik za Vuzenico, A. Renčelj za Radlje).

dvojni refleksi, lahko suponirali v tej dobi sovpad refleksov za kratka *e* in *ě*.

Štajerski dialekti so diftongirali dolga *e* in *o* v *eĭ* in *ou*. V samem pojavu te diftongizacije so severni in južni štajerski dialekti povezani, seveda pa je med njimi zaradi različnega obravnavanja nezadnjih kratko poudarjenih zlogov vendarle velika razlika. Južnoštajerski dialekti so imeli zaradi zgodnejšega podaljšanja nezadnjih kratko poudarjenih zlogov v sistemu dolgega vokalizma *e* in *o*, medtem ko so imeli severnoštajerski dialekti samo dolgi *e* in še ta je imel majhno frekvenco, saj je predstavljal samo nekdanji cirkumflektirani etimološki *e*. S tem so štajerski dialekti dobili nove diftonge *eĭ* in *ou* (*ou* samo v južni štajersčini). V severni štajersčini je bil ta novi *eĭ*, kot omenjeno, slabo frekventen, zato se ni obdržal kot samostojen fonem, ampak je sovpadel z diftongom *eĭ*, ki je bil refleks za dolgi *ě*, medtem ko se je v južni štajersčini, kjer je bila frekvenca tega glasu večja, saj je zastopal tudi novoakutirani *e* v nezadnjih zlogih, obdržal kot samostojen fonem. Toda fonetične kvalitetne razlike istih fonemov so morale biti po posameznih štajerskih govorih močne že razmeroma zgodaj, zato so sovpadi raznih etimoloških glasov zelo različni. Diftong *eĭ* kot refleks za *ě* se je na tem področju po posameznih govorih verjetno različno široko izgovarjal, tako da je novi diftong *eĭ* iz etimološkega *e* navadno sicer ožji, a ponekod tudi širši od njega. Novi diftong *ou* pa je v južni štajersčini sovpadel z diftongom *ou*, ki je bil refleks za cirkumflektirani *o*.

Naslednji pojav je daljšanje kratko poudarjenih nezadnjih zlogov v severnih (t. j. koroških) in v veliki večini severnoštajerskih dialektov. Pri tem pojavu gre samo za izvedbo principa, ki je v centru že bil razvit, še po ozemlju proti severu. Le panonsko področje (z obrobniimi deli štajersčine) še obdrži kračino (prav tako pa tudi nekateri obkolpski govori). S tem kasnejšim daljšanjem na severnem področju kot v centru se nam lepo pojasni dvojna kvaliteta za dolgi *ě* (stalno dolgi : staroakutirani) v teh narečjih.¹⁹ Teorija o kasneje podaljšanem akutu na severu kot v centru pa nam lepo pojasni ne le doslej navajano dvojno kvaliteto *ě* na severu, ampak se lepo ujema tudi z drugimi razvoji v vokalizmu, n. pr. z že navedenim severnoštajerskim sovpadom *ě* in *ě̇* ter *ē* in *ě* proti južnoštajerskemu ter obenem tudi centralnemu in zahodnemu

¹⁹ Na to je opozoril že Oblak (ZNZO I, 1896, 46), a podrobneje obdelal Ramovš (ČJKZ VI, 13 sl., in pozneje tudi drugod).

sovpadu *e* in *ê* itd., kar doslej zaradi nesistemskega obravnavanja slovenskega vokalizma ni bilo znano.

Pri tem daljšanju nezadnjih kratko poudarjenih zlogov na severu je mišljeno splošno daljšanje (rožanščina kaže, kot da v začetnem zlogu trozložnic včasih ne bi izvršila daljšanja, vendar gre tu lahko tudi že za sekundarno krajšanje). Pred splošnimi daljšanji pa nastopajo vedno še specialna daljšanja v določenih pozicijah ali v določenih besedotvornih in morfoloških kategorijah. Tako so, kot je znano, že pred zgodnjim daljšanjem nezadnjih kratko poudarjenih zlogov v centru in na zahodu nastopila posamezna daljšanja, in vokalne kvalitete teh pred regularnim daljšanjem podaljšanih vokalov so iste kot pri cirkumflektiranih vokalih (torej *ókna* kot *nôč*). Ti primeri daljšanja so razmeroma lahko določljivi, ker so vokali sovpadli s tistimi, ki so bili najzgodneje podaljšani (pri *o*-ju s tistim *o*, ki je prišel v par z *ě*). Jasno je, da so taka daljšanja lahko nastopila tudi kasneje, ko so bili prvotno podaljšani vokali že spremenili kvaliteto. V centru in na zahodu to ni prišlo do izraza, ker je zgodaj nastopilo tudi splošno daljšanje. Da taka daljšanja obstajajo, vidimo tudi v tistih dialektih, ki splošnega daljšanja (oziroma daljšanja nezadnjih zlogov) še do danes niso izvedli (naj bodo v slovenski panonski skupini ali hrvaški kajkavščini).

Najbrž so v severnem pasu, ki nezadnjih kratko poudarjenih zlogov ni zgodaj podaljšal, nastopile podaljšave kratko poudarjenih vokalov v določenih kategorijah pred splošnim daljšanjem. Vendar je koroško področje moralo daljšati deloma druge kategorije kot panonsko.²⁰ Toda primeri specialnega predčasnega daljšanja so po govorih lahko različni;

²⁰ Daljšale bi se nekako take besedotvorne in morfološke kategorije, ki so že prej spreminjale stari akut v novi cirkumfleks. Pri *e*-ju in *o*-ju so takšne kategorije navadno imele novi kratki akut. Tako n. pr. ne daljšajo besed, kot *koža* (koroško, pri štajerski dolžini gre morda za drugačno podaljšavo), *kota* »botra«, ker je bila struktura teh besed enaka besedam tipa *lipa* itd., daljšajo pa n. pr. besede kot *ženin* itd. Prav tako daljšajo n. pr. tip *prosim*, ki je enakovreden tipu *mislim* z novim cirkumfleksom, tip *pošljem* pa je redkeje podaljšan (bolj podoben tipu *nesem*). Prleški dialekt, ki splošnega daljšanja še do danes ni izvedel, pa n. pr. tipa *prosim* ne podaljša, toda nima tudi novega cirkumfleksa v tipu *mislim* (isto kajkavščina) — ali že prvotno ne ali je kasneje odpravljen, to tukaj ni važno, važno je to, da te oblike niso tedaj spadale v metatonijsko kategorijo. Na obeh področjih pa daljšajo primere tipa *pogrêb*, *-a* (in z njim navadno tip *orêh*, *-a*). Tipa *nesal* ne daljšajo, toda tudi tip *vetar* tu ni metatoniran (za te dvojne reflekse sem uporabljal predvsem gradivo v dipl. nalogah D. Vobovnika, A. Renčljeve in zlasti Z. Zorko-Lebove in njene osebne podatke avtorju; deloma pa tudi gradivo v Isačenku, Sele).

to vidimo že pri zgoraj omenjenem najzgodnejšem predčasnem daljšanju (tip *okna*). Verjetno je prišlo do tega predčasnega daljšanja ne samo na koroškem in panonskem področju, ampak tudi na severnoštajerskem, toda tega zdaj ni mogoče več določiti, ker je zaradi tamkajšnje ozke kvalitete teh vokalov (ozkost je že pred daljšanjem od sovpada refleksov za kratki *ě* in kratki etim. *e*) refleks tudi ob splošnem daljšanju ozek in je sovpadel z refleksom v eventualno nekoliko prej podaljšanih kategorijah.

Na ta način bi torej severni pas slovenščine dobil že pred splošnim daljšanjem nezadnjih kratko poudarjenih zlogov v dolgih zlogih še *e* in *o* (izven štajersčine pač široka), ki bi se do splošnega daljšanja že toliko zožila, da sta *e* in *o*, ki sta se podaljšala ob splošnem daljšanju, dobila posebno širšo kvaliteto. Ker je bil v takih kategorijah, ki bi se predčasno daljšale, navadno etimološki *e* in ne *ě*, je zdaj ustvarjen vtis, kot da je refleks za *ě* širši. Toda ker sta tudi pri podaljšanem novoakutiranem etimološkem *o* dve kvaliteti in ker se ta stvar pri *e* in pri *o* ne da zadovoljivo pojasniti niti s pozicijo pred palatalnim zlogom ali pred zlogom z ozkim vokalom niti z analogijami,²¹ bo najbrž bolje izhajati iz navedene možnosti dvojnega (enega predčasnega in enega regularnega) daljšanja. Vendar ta stvar še ni popolnoma jasna, čeprav je res, da imamo tako pri *e* kot pri *o* dvojne kvalitete, kj jih ni mogoče razložiti z etimološkim izvorom teh glasov.

Blizu časa splošnega daljšanja nezadnjih kratko poudarjenih zlogov na severu je treba staviti tudi razvoj dolgega \bar{a} v *a* ali *e*. Ker imajo tudi v severnih dialektih za *v* nezadnjih zlogih pozneje podaljšani kratko poudarjeni *a* isti refleks kot za že prej dolgi (cirkumflektirani), je treba ta razvoj staviti najbrž šele v čas po podaljšanju nezadnjih kratko poudarjenih zlogov na severu. Tudi če bi se $\bar{a} > \bar{e}$ razvil še pred podaljšanjem akuta in bi ga potem akutirani *a* v razvoju ujel, bi se to ne moglo zgoditi dosti prej, ker bi sicer gotovo dobili kje drugačno kvaliteto za enega in drugega. Najbrž je razvoj $\bar{a} > e/a$ treba staviti blizu v tisti čas kot v srbohrvaščini, kjer ga datirajo v konec 15. stoletja. Ni pa potrebno, da bi bil ta razvoj v *a*-jevskem in *e*-jevskem pasu povsem istočasen.

²¹ Ker so poznejši sovpadi različnih *e*-jev in tudi *o*-jev lokalno različni, bi morale delovati, če bi hoteli to pojasniti z analogijami, v različnih krajih zelo različne analogije, ki bi privedle v bistvu do enakih rezultatov.

Dolgi *a* se je razvil v *e* v severovzhodnem delu in v *a* v jugozahodnem delu slovenščine. Ta izoglosa poteka v zahodnem delu po meji zgodnejšega in kasnejšega daljšanja nezadnjih kratko poudarjenih zlogov, v vzhodnem delu, kjer je najmanj odvisna od naravnih ovir, pa po izoglosi štajerske diftongizacije *e* in *o* (< *ě*, *è*-; *ô*-) v *eĭ* in *ou*, po izoglosi (ali pa blizu izoglose) sovpada kratkih *ę* in *e* (< *ě* in etim. *e*) ter na drugi strani *ę* in *i* in po izoglosi dolenjske monoftongizacije *ou* (< *ō*) > *u*. Poteka torej po izoglosah, ki že formirajo posamezne slovenske dialektične skupine. Že to dejstvo nam dovolj močno dokazuje, da razvoj dolgega *a* v *a* ali *e* nima svojega vzroka, kakor je mislil Ramovš,²² v dialektični dvojnosti slovenskega *a* že od vsega začetka — od sovpada *ɔ* in *ɛ*, kar bi predstavljalo najstarejšo dialektizacijo slovenskega jezika.

Na jugozahodu, kjer se je razvil dolgi *a* > *a*, je ta seveda povsod sovpadel z etimološkim *a*. Na severu in vzhodu, kjer se je razvil v *e*, pa je bilo več možnosti glede vključevanja v sistem drugih *e*-jevskih vokalov. Refleks dolgega *a* je bil sprva najbrž širok glas, le v prleškem dialektu, ki ga tudi nekatere druge stvari vežejo na (hrvaško) kajkavščino, je bil morda ozek in je kot vsaj ponekod v kajkavščini sovpadel z *ě*.²³ Drugod ni prišlo do sovpada z *ě*, in sicer že zato ne, ker je bil *ě* vsaj izven Prlekije v tistem času povsod diftongiran (eventualni lokalni sovpadi so mladi). Drugod je refleks za *ā* večinoma najbrž takoj sovpadel z refleksom za *ę*, le nekaj dialektoloških podatkov bi kazalo, da so v nekaterih redkih krajih še obdržali poseben fonem za *ā* (najbrž širši kot refleks za *ę*), in to vsaj po dosedanjih podatkih menda le na južnoštajerskem področju, in to pač zato, ker so le tam imeli tedaj samo en dolgi *e* (< *ę* — drugi so bili diftongirani), torej sistem v tem pogledu ni bil prenatrpan, obenem pa je s tem nastalo ravnotežje s kratkimi vokali, kjer sta bila dva *e*.

Kjer so bili v tem času še ohranjeni nazali in se je dolgi *ā* razvil v *e*-jevski glas (na severu), je bila njegova kvaliteta odvisna od kvalitete, ki jo je imel *ę*. Tu je bil vokalizirani *ā* pravi oralni korelat k *ę* in je tam, kjer je nazalnost ohranjena, tudi še ostal. Torej kjer se je *ę* razvil v *a*, se je tudi refleks dolgega *a* razvil v *a*. Kjer nazalov ni več, pa je zdaj

²² Beličev zbornik 1937, 339 sl., zlasti 345—346. V bistvu gre pri njem za aplikacijo Beličeve teorije (Svetosavski zb. I, 225) na slovenščino. Prav tako pa ni mogoče z Logarjem (JiS VI [1960/61], 121) povezovati usode slovenskega dolgega *a* z isto dialektizacijo, ki je povzročila različen razvoj *ě*.

²³ Vendar dialektološki podatki za to ozemlje niso zanesljivi.

(na omenjenem področju) povsod isti refleks za oba glasova, pa naj bo ta refleks po kvaliteti širši od refleksa za staroakutirani *ě* (običajno) enak z njim (mežiško) ali pa ožji (delno remšniško). Prav tako je tudi v obirskem dialektu za *ā* in *ē* isti refleks, in sicer diftong *iē* proti monoftongu za vse ostale *e*-jevske glasove. Prav ta zelo različna kvaliteta razmerja med posameznimi glasovi pa zelo otežkočajo določiti nekdanjo kvaliteto vokaliziranega *ā*. Tod se zelo na blizu spreminjajo refleksi za *ē*, in sicer od *iē*, *e*, *ē*, *a* do *a*. Podobno kot na Goriškem, le da imajo tam poleg *tch* (*a* v zadnjih desetletjih brez *a*) tudi še *yə* in *ə*, kar bi kazalo na to, da je bil refleks za *ē*, ko je bil še nazalen, lahko artikuliran tudi nekoliko bolj nazaj, v smeri proti srednjim vokalom in zato bi bilo bolj razumljivo, da je vokalizirani *ā*, ki se je pomikal od *do* vsaj neke mere srednjega proti prednjim vokalom, postal na Koroškem, kjer je bila nazalnost dolgo ohranjena, oralni korelat *k* nazalnemu vokalu. Tako je tudi lažje razumljivo, da je novi glas iz *ā* in nato iz *ē* lahko stopil na svoje mesto v sistemu, bodisi kot širši ali ožji glas od refleksa staroakutiranega *ě*. Najbrž pa tod ni bil sprva nikjer ozek, tudi obirskega *iē* ni mogoče izvajati iz ožine.

Blizu tega obdobja nastopi tudi eden značilnih pojavov, ki razcepi centralne dialekte, t. j. razvoj *ou* > *u* v dolenjski dialektični skupini (in morda tudi v Istri, vendar istrščine zaradi določene problematičnosti njenega razvoja tukaj glede na omejen obseg ne morem obravnavati). S tem je dotedanji fonetično bolj spredaj realizirani *u* (ki ga označujem z *ú*) dobil opozicijo v zadnjem *u*. S tem nastopi v jeziku važen preobrat. Nastopi trirazredni vokalni sistem. Dolenjski *u* < *ō* (tip *nuč* < *noč*) je preko diftonga *ou* izvajal že Kopitar,²⁴ zdaj zastopa to mnenje Logar;²⁵ je pa to izvajanje edino verjetno.

Izmed poenostavitev različnih *e*-jevskih kvalitet je v nadaljnjem razvoju treba še navesti sovpad dolgih in kratkih *e* in *ē* ter *o* in *ō* v centru (v Istri, če spada pod center, samo *e* in *ē*), le kratka izglasna *-o* in *-ō* se v centru ne izenačita (dolgi *o* v izglasju ni bil možen), ker se je izglasni *-o* zožil.

V zahodnih in morda tudi v severnih sistemih se je v tem času verjetno že ponekod zgubljala nazalnost *ē* in *ō*. Le podjunsko področje na severu in goriško na zahodu je nazalne vokale v tem času gotovo še

²⁴ V pismu Dobrovskemu leta 1810 (objavljeno v *AfslPh* V [1881], 301, odlomek o razvoju *o* tudi pri Skrabcu, Cv. III, 8c—d, JS I, 220).

²⁵ JiS VI, 120.

imelo. Tukaj so namreč dokazljivi, pa še tu samo v dolgih zlogih. Toda ker so v določenih govorih (zlasti v kraškem in mežiškem) vendarle tudi kratki nazali zapustili določene sledi, ki nikakor ne kažejo na zgodnjo denazalizacijo (saj se na zahodu kvaliteta izglasnih refleksov za nazale teritorialno zelo na hitro spreminja, mežiščina pa je imela za predtonične nazale posebno kvaliteto še ob terciarnem akcentskem premiku, a goriško področje na zahodu ima za kratko poudarjene nazale še zdaj drugačne reflekse kot za etimološke *e*, *o*), sem za to obdobje nastvil nazale tudi še v kratkih zlogih. Seveda ni potrebno, da bi bila nazalnost posebno močna, najbrž je šlo tedaj le še za rahlo nazaliziranost. Kratki nazali so se denazalizirali v različnih pozicijah lahko tudi v različnih časih. V naslednjih obdobjih se je nazalnost skoraj povsod izgubila. Vendar pa je na zahodu celo področje, in sicer ob gornji Soči in Idriji, kjer nas že v tem času ne bi nič opravičevalo nastavljeni nazale. Vse to ozemlje je *ę* in *o* izenačilo z etimološkima *e* in *o* v vseh pozicijah razen seveda s cirkumflektiranim *o*, ki je šel v par z *ě* in je bil že zdavnaj diftongiran. Verjetno je to področje prvo od severozahodnega dela slovensčine izgubilo nazale. Tudi v zahodnem delu severa nazali niso več gotovi. Za to obdobje sem jih sicer še nastvil na vsem severu, vendar bi bilo mogoče, da so bili ponekod tudi že denazalizirani.

Po navedenih razvojih²⁶ smo dobili naslednje osnovne vokalne sisteme:²⁷

osnovni gorenjski sistem			
dolgi vokalizem		kratki vokalizem	
<i>i</i>	<i>u</i>	<i>i</i>	<i>u</i>
<i>e_i</i>	<i>ou</i>	<i>ə</i>	
<i>e</i>	<i>o</i>	<i>e</i>	<i>o</i>
<i>a</i>		<i>a</i>	

²⁶ Za datiranje glej spodaj.

²⁷ Brez istrskega in obkolpskega (in prleškega, če je vezan na kajkavščino in ni nastal po monoftongizacijah). Istrskega lahko izvajamo iz prvotnega sistema v centru ali na zahodu z močnim vplivom centra (mogoče bodo preciznejši podatki za kratki *ě* to stvar pojasnili). Čičko ozemlje pri Podgradu (na karti ob vzhodnem delu istrskega področja) ima osnovno čakavski razvoj vokalizma s kasnejšimi slovenskimi vplivi (prim. Maček, Lud slowiański I, A [1929], 3 sl.; Ribarić SDZb IX [1940], 28 sl.; Rigler, JNG, § 4). Južno belokranjsko in obkolpsko ozemlje je jezikovno mešano (prim. Logar, SR XI, 150 sl.). Severna Bela krajina pa je v starejši fazi spadala pod dolenjščino, kot je dokazal Logar (ZbFL 1959, 107 sl., SR XI, 145–150). Za južno Belo krajino bi opozoril, da je

V tem sistemu so pri dolgih vokalih $i < \bar{i}$, $i\text{-}$; $e_i < \bar{e}$, $\acute{e}\text{-}$; $e < \bar{e}$, $\grave{e}\text{-}$, $\acute{e}\text{-}$; $a < \bar{a}$, $\acute{a}\text{-}$, \bar{a} , $\grave{a}\text{-}$; $o < \bar{o}$, \bar{o} , $\acute{o}\text{-}$; $ou < \bar{o}$; $u < \bar{u}$, $\acute{u}\text{-}$; pri kratkih vokalih pa $i < \bar{i}$, \acute{i} , \acute{e} , $\acute{e}\text{-}$; $e < \bar{e}$, \acute{e} , $\acute{e}\text{-}$ (pozicijsko \acute{e}); $a < \bar{a}$, $\acute{a}\text{-}$; $o < \bar{o}$ in \acute{o} (razen izglasja), o , $\acute{o}\text{-}$; $u < \bar{u}$, $\acute{u}\text{-}$ in izglasnega $-o$, \acute{o} ; $a < \bar{a}$, $\acute{a}\text{-}$.

Nekoliko problematičen je gorenjski u . Ni povsem jasno, kdaj bi nastal iz \acute{u} , kot niti ni gotovo, če je res imel vmesno stopnjo z \acute{u} . Na vsak način pa je moral biti u že pred razvojem moderne vokalne redukcije in pred razvojem $l > u$, torej vsaj že pred 16. stoletjem.

osnovni dolenjski sistem

dolgi vokalizem			kratki vokalizem		
i	\acute{u}/\acute{u}	u	i	\acute{u}/\acute{u}	\acute{o}
e_i		ou	a		
	e	o	e	o	
	a		a		

V tem sistemu so pri dolgih vokalih i , e_i , e , a , o enakega izvora kot v osnovnem gorenjskem sistemu; $u < \bar{o}$; \acute{u} (ali še \acute{u}) $< \bar{u}$, $\acute{u}\text{-}$; pri kratkih vokalih pa so i , e , a , o , a enakega izvora kot v gorenjskem sistemu; $\acute{o} < \text{izglasnega } -o, \acute{o}$; \acute{u} (\acute{u}) $< u, \acute{u}\text{-}$.

osnovni južnoštajerski sistem

dolgi vokalizem			kratki vokalizem		
i		\acute{u}	i		\acute{u}
e_i^1	e_i^2	ou	e	a	o
	e	o	e	o	
	e		a		
	a				

Ker obema diftongoma e_i še ni mogoče zanesljivo določiti kvalitete (glej zgoraj), sem ju označil kar s številkami. e_i^1 je navadno širši, vendar v nekaterih govornih tudi ožji od e_i^2 . Direktnih dokazov za e in o ter o in o v kratkih zlogih ni, možno bi bilo, da sta bila tedaj tudi že izenačena.

n. pr. $e_i < \acute{e}$ v okolici Adlešičev lahko drugačnega izvora kot jugovzhodno slovenski $e_i < \acute{e}$, kajti v tem govoru je e_i tudi za druge dolge e -jevske glasove. Prav tako $ou < \bar{o}$ v tem govoru ni treba, da predstavlja arhaično stopnjo dolenjskega dialekta, kajti nastal je lahko, sodeč po paralelnem razvoju e -jev, tudi kasneje brez zveze z zgodnjo slovensko diftongizacijo.

V tem sistemu so pri dolгих vokalih $i < \bar{i}$, $i\text{-}$; $e\dot{i} < \bar{e}$, $\acute{e}\text{-}$; $e\dot{i}^2 < \bar{e}$, $\grave{e}\text{-}$; $e < \bar{e}$, $\acute{e}\text{-}$; $e < \bar{a}$, $\grave{a}\text{-}$; $a < \bar{a}$, $\acute{a}\text{-}$; $o < \bar{o}$, $\acute{o}\text{-}$; $ou < \bar{o}$, $\grave{o}\text{-}$; $\acute{u} < \bar{u}$, $\acute{u}\text{-}$; pri kratkih vokalih pa $i < i$, $i\text{-}$; $e < \acute{e}$, e , \acute{e} , $\acute{e}\text{-}$; $e < e$, \acute{e} ; $a < a$, $\acute{a}\text{-}$; $o < o$, $\acute{o}\text{-}$; $o < o$, $\acute{o}\text{-}$; $\acute{u} < u$, $\acute{u}\text{-}$; $\acute{o} < \acute{o}$, $\acute{o}\text{-}$.

osnovni severnoštajerski sistem

dolgi vokalizem

kratki vokalizem

i \acute{u}
 e \acute{o}
 $e\dot{i}$ ou
 e o
 a

i \acute{u}
 e \acute{o} \acute{o}
 e o
 a

V tem sistemu so pri dolгих vokalih $i < \bar{i}$, $i\text{-}$; $e < \acute{e}$, $\acute{e}\text{-}$; $e\dot{i} < \bar{e}$, \bar{e} ; $e < \bar{e}$, $\acute{e}\text{-}$, \bar{a} , $\bar{a}\text{-}$; $a < \bar{a}$, $\acute{a}\text{-}$; $o < \bar{o}$, $\acute{o}\text{-}$; $ou < \bar{o}$; $\acute{o} < \bar{o}\text{-}$; $\acute{u} < \bar{u}$, $\acute{u}\text{-}$; pri kratkih vokalih pa $i < i$, $i\text{-}$; $e < \acute{e}$, \acute{e} , e , $\acute{e}\text{-}$; $e < e$, \acute{e} ; $a < a$, $\acute{a}\text{-}$; $o < o$, $\acute{o}\text{-}$; $o < o$, $\acute{o}\text{-}$; $\acute{u} < u$, $\acute{u}\text{-}$; $\acute{o} < \acute{o}$, $\acute{o}\text{-}$.

osnovni panonski sistem

dolgi vokalizem

kratki vokalizem

i \acute{u}
 $e\dot{i}$ ou
 e o
 a

i \acute{u}
 e \acute{o} \acute{o}
 e o
 a

V tem sistemu so pri dolгих vokalih $i < \bar{i}$; $e\dot{i} < \bar{e}$; $e < \bar{e}$, \bar{e} , \bar{a} ; $a < \bar{a}$; $o < \bar{o}$; $ou < \bar{o}$; $\acute{u} < \bar{u}$; pri kratkih pa $i < i$, $i\text{-}$; $e < \acute{e}$, \acute{e} ; $e < e$, \acute{e} , $\acute{e}\text{-}$; $a < a$, $\acute{a}\text{-}$; $o < o$, $\acute{o}\text{-}$; $o < o$, $\acute{o}\text{-}$; $\acute{u} < u$, $\acute{u}\text{-}$; $\acute{o} < \acute{o}$, $\acute{o}\text{-}$.

osnovni obsoško-idrijski sistem

dolgi vokalizem

kratki vokalizem

i u
 $i\acute{e}$ uo
 e o
 a

i u
 \acute{o}
 e o
 a

V tem sistemu so pri dolгих vokalih $i < \bar{i}$, $i-$; $ie < \bar{e}$, $\acute{e}-$; $e < \bar{e}$, $\grave{e}-$, \bar{e} , $\acute{e}-$; $a < \bar{a}$, $\acute{a}-$, \bar{a} , $\grave{a}-$; $o < \bar{o}$, $\acute{o}-$, $\grave{o}-$; $uo < \bar{o}$; $u < \bar{u}$, $\acute{u}-$; pri kratkih pa $i < \bar{i}$, $i-$; $e < \bar{e}$, \acute{e} , \bar{e} , \acute{e} , \bar{e} ; $a < \bar{a}$, \acute{a} ; $o < \bar{o}$, \acute{o} , \bar{o} ; $u < \bar{u}$, \acute{u} ; $\partial < \bar{\partial}$, $\grave{\partial}$.

osnovni beneško-kraški sistem

dolgi vokalizem

kratki vokalizem

i		u		i		u
	ie		uo			
	e	o	+	\bar{a}	o	
	a			\bar{a}	o	+
				\bar{a}	o	\bar{a}

V tem sistemu so pri dolгих vokalih $i < \bar{i}$, $i-$; $ie < \bar{e}$, $\acute{e}-$; $e < \bar{e}$, $\grave{e}-$; $a < \bar{a}$, $\acute{a}-$, \bar{a} , $\grave{a}-$; $o < \bar{o}$; $uo < \bar{o}$; $u < \bar{u}$, $\acute{u}-$; $\bar{a} < \bar{e}$, $\acute{e}-$; $o < \bar{o}$, $\acute{o}-$; pri kratkih pa $i < \bar{i}$, $i-$; $e < \bar{e}$, \acute{e} , \bar{e} , \acute{e} , \bar{e} ; $a < \bar{a}$, \acute{a} ; $o < \bar{o}$, \acute{o} ; $u < \bar{u}$, \acute{u} ; $\partial < \bar{\partial}$, $\grave{\partial}$; $\bar{a} < \bar{e}$, \acute{e} ; $o < \bar{o}$, \acute{o} .

osnovni koroški sistem

dolgi vokalizem

kratki vokalizem

i		u		i		u
	ie		uo		\bar{a}	+
	e			e	o	\bar{a}
	e	o	+	e	o	\bar{a}
	$e^1 e^2$	o		e	o	\bar{a}
	a			e	o	\bar{a}

Kvaliteta e^1 in e^2 ni povsem lahko določljiva, v današnjih govorih je lahko eden ali drugi širši, vendar je navadno širši e^2 . Najbrž je bil e^2 artikuliran bolj v smeri proti srednjim vokalom (glej zgoraj) in bil obenem oralni korelat k nazalnemu η ; le na ta način se je v tem prenatranem sistemu lahko obdržal.^{27a} Nekoliko problematičen je e , ki se je povsod — toda po govorih (včasih tudi po primerih) različno — vključil v druge vokale, ni pa mogoče določiti kdaj.

V tem sistemu so pri dolгих vokalih $i < \bar{i}$, $i-$; $ie < \bar{e}$; $e < \bar{e}$; $e' < \bar{e}$ morda predčasno daljšanega \grave{e} , $\acute{e}-$ (glej zgoraj); $e^1 < \acute{e}$, $\grave{e}-$ (glej zgoraj); $e^2 < \bar{a}$, $\grave{a}-$; $a < \bar{a}$, $\acute{a}-$; $o < \bar{o}$; $o < \bar{o}$ morda predčasno daljšanega \grave{o} (glej

^{27a} Četverna kvaliteta e -ja ni nemogoča. Imajo jo n. pr. v medimurskem Čakovcu (podatek mi je dal Bulesú László).

zgoraj); $uo < \bar{o}$; $u < \bar{u}$, \acute{u} -; $e < \bar{e}$, \acute{e} -; $o < \bar{o}$, \acute{o} -; pri kratkih pa $i < \bar{i}$, \acute{i} -; $e < \bar{e}$, \acute{e} , \acute{e} -; $a < \bar{a}$, \acute{a} -; $o < \bar{o}$, \acute{o} -; $u < \bar{u}$, \acute{u} -; $\partial < \bar{\partial}$, $\acute{\partial}$ -; $e < \bar{e}$, \acute{e} -; $o < \bar{o}$, \acute{o} -.

Vsi navedeni sistemi so v tem času imeli še tudi r in l , vendar je težko reči, kakšna je bila v tem času njihova fonetična realizacija (primerjaj o r in l na koncu razprave).

Nekako taki so morali biti vokalni sistemi v slovenskem jeziku, ko so ga zdiferencirali starejši pojavi. Ne bi pa bilo mogoče z gotovostjo trditi, da so vsi ti osnovni sistemi obstajali prav takšni, kot so nastavljeni, v povsem istem času. Prav lahko so v katerem izmed njih že nastopile spremembe, ko drugi osnovni sistem še niti ni dosegel tu nastavljene stopnje. Nekateri stvari v nastavljenih sistemih so sploh še problematične, na kar sem sproti opozarjal. Datiranje teh sistemov je zelo tvegano, vendar bi po dosedanem poznanju razvoja slovenskega jezika lahko sklepali, da spadajo nekam v bližino prve polovice 14. stoletja.

Naslednja skica naj pokaže približno razširjenost posameznih osnovnih vokalnih sistemov.

I gorenjski } center
 II dolenski }
 III južnoštajerski
 IV severnoštajerski

V panonski
 VI obsoško-idrijski } zahod
 VII beneško-kraški }
 VIII koroški — sever

A istrski (glej zgoraj in opombo 27)

B mešano obkolpsko in južno belokranjsko ozemlje ter kočevsko ozemlje (ki je bilo pred 1941 naseljeno z nemškimi kolonisti)

C prleško področje, ki je sprva mogoče spadalo pod panonski osnovni sistem, lahko pa bi šlo v njem tudi za kajkavski razvoj vokalizma

Skrajni zahodni del ozemlja, ki je tu zarisano pod južnoštajerski sistem (III),²⁸ je mogoče priključiti tudi k severnoštajerskemu (IV), ker je današnje stanje, ki na prvi pogled kaže sicer pripadnost k južnoštajerskemu sistemu, mogoče izvajati tudi iz severnoštajerskega. O skrajnem jugovzhodnem robu južnoštajerskega sistema (III) glej spodaj pri obravnavi moščanskega govora.

Novi pojavi, ki so nastajali precej neodvisno od mej nastavljenih sistemov, razdrobljujejo vokalne sisteme še naprej. Seveda so tudi po tem času še nastopale inovacije, ki zajamejo zelo širok obseg ali pa so skoraj splošno slovenske. Sem lahko štejemo zlasti n. pr. sekundarni akcentski premik (tip *noga*), bolj ali manj razvito moderno vokalno redukcijo itd. Take inovacije, ki so se razširile po širokem področju, so doletele že zdiferencirane dialektične vokalne sisteme, zaradi česar je rezultat istega vzroka v različnih dialektih lahko zelo različen (na primer široke ali ozke kvalitete sekundarno poudarjenih vokalov). Med pojavi, ki so zajeli razmeroma precejšnja področja, bi lahko omenil velarizacijo *a*-ja na precejšnjem delu vzhodne Koroške in Štajerske. Ta pojav seveda ni ostal brez posledic za nadaljnji razvoj vokalizma na teh področjih. Drug tak pojav je preglas. Zajel je predvsem obsoško-idrijski in dolenski osnovni vokalni sistem. Nastopil je v dialektih, ki so imeli zelo široke kratke *e*-jevske vokale, kar se navadno razodeva tudi v današnjih refleksih sekundarno poudarjenega *e*, obenem pa so ti dialekti s kratkim *e* širili tudi kratki *o*, zato je na večinoma precej istem ozemlju razširjeno tudi akanje. Zlasti širjenje *o* > *a* z izgubo labializacije je posledica neintenzivne artikulacije kratkih vokalov in je torej, kot je pokazal že Šahmatov,²⁹ vrsta vokalne redukcije. Intonacijske opozicije, ki jih je slovenščina vsaj že ob nastopu druge razvojne etape imela le na dolgih vokalih,³⁰ je izgubila³¹ več ko polovica slovenskega ozemlja, skoraj povsod brez direktne nadomestitve, le moščanski govor je, ka-

²⁸ To je ozemlje ob srednji Savinji.

²⁹ Сборник статей посвященных учениками и почитателями академику Ф. Ф. Фортунатову, Варшава 1902.

³⁰ Le v redkih govorih se zaradi akcentskih premikov in redukcije končnih zlogov pojavi v novejšem času tudi pri kratkih vokalih intonacijska opozicija (Horjul, Sele). Prim. pa tudi še spodaj o ziljščini (tam nastanejo intonacijske opozicije v kratkih zlogih zaradi krajsanja zaprtih zlogov).

³¹ Verjetno ne zelo zgodaj in ne povsod istočasno.

kor je v zadnjem času odkril Toporišič,³² cirkumfleks nadomestil s kračino.

Med novimi pojavi je zlasti značilna moderna vokalna redukcija.³³ Njen pojav, ki je pravzaprav posledica starejših vzrokov in je do neke mere vzročno povezana s krajšanjem neakcentuiranih dolžin, bi lahko označili s četrto etapo v razvoju slovenskega vokalizma. Kratki vokali kažejo v tem obdobju tendenco slabljenja, ki se pokaže na različne načine, in sicer nekoliko različno glede na to, če so vokali poudarjeni ali ne. S tem se kratki vokalizem pravzaprav razdeli³⁴ na kratko poudarjenega in nepoudarjenega — pa še ta se pogosto drugače razvija v predtoničnih kot posttoničnih zlogih. V tem obdobju se začenja ekspiracijska sila čedalje bolj zgoščati na poudarjenih vokalih. V večini narečij so dolgo poudarjeni vokali tudi toliko dolgi, da nastopajo nove diftongizacije (najpogosteje pri *e*-jevskih in *o*-jevskih vokalih). Vendar je tudi nekaj področij, kjer se vokali (predvsem ozki) celo krajšajo. Ekspiracija se pričinja v tem obdobju umikati z zadnjega zloga: precej pogosto s kratko poudarjenega,³⁵ redkeje z dolgega³⁶ (vsi premiki proti začetku pa se vršijo le z v tistem času padajočega zloga). Ta četrta etapa razvoja slovenskega vokalizma je bolj ali manj razvita še skoraj po vsem slovenskem jezikovnem ozemlju, čeprav je v različnih dialektih razvita različno daleč in deloma tudi v različne smeri.

V naslednji peti etapi se vokalni sistemi, ki so bili od druge etape organizirani po principu dolgi vokalizem : kratkemu vokalizmu (oziroma dolgi vokalizem : kratko poudarjeni vokalizem : nepoudarjeni vokalizem), pri čemer je bila dolžina omejena na akcentuirani zlog, a daljšali so se le nezadnji zlogi, čedalje bolj organizirajo po principu poudarjeni vokalizem : nepoudarjenemu vokalizmu. Kratko poudarjeni vokali se pričenjajo daljšati. Kar je pri tem bistveno različnega od prejšnjih daljšanj, ki jih je bilo že več, je to, da se daljšajo ne glede na

³² Dolenjski zbornik 1961, 203 sl., Scandoslavica VII (1962), 239—254.

³³ Ta pojav obravnava zlasti znana Ramovševa razprava v AfslPh XXXVII, 123 sl., 289 sl.

³⁴ Že Ramovš (KZSJ, 148) je nastavil trojni vokalni sistem; upoštevali pa so ta različni razvoj seveda že pred njim.

³⁵ Dialektično je ohranjena tudi še oksitoneza v tipu *žena*.

³⁶ To privede dialektično (poljanski dialekt, del južne Bele krajine) do posttoničnih dolžin.

pozicijo v besedi. Zdaj bi pravzaprav lahko rekli, da sta akcent in dolžina vezana drug na drugega, kolikor je seveda o dolžini v sistemih, ki nimajo dolžinskih opozicij, sploh še mogoče govoriti. Z odpravo kvantitetnih opozicij pa pride navadno tudi do razpada diftongov na skupine fonemov. S tem se vokalni sistemi poenostavijo. Lahko jih obravnavamo tudi kot enoten sistem, v katerem je relevantno akcentno mesto in v katerem se v neakcentuirani poziciji določeni vokali nevtralizirajo.

Vse to je pravzaprav logična posledica razvoja iz četrte etape. Ker so s prejšnjimi razvoji dobili kvantitetno različni vokali različno kvaliteto, je postala kvantiteta fonološko nepotrebna.

Ta razvoj iz zadnje etape je sicer samo dialektičen, a srečujemo ga na zelo različnih krajih slovenskega jezikovnega ozemlja (sicer so pa bili samo dialektični že pojavi v prvi etapi). Še najbolj strnjeno je ta razvoj izkazan po Štajerskem. Razne dialekte zajema ne glede na to, v kakšni meri so izvedli značilnosti prejšnje etape. Pri tem niti ni potrebno, da bi bili dialekti prej izgubili intonacijske opozicije.

V to smer je šel ali pa to smer nakazuje razvoj že v precejšnjem številu slovenskih govorov. Imamo pa tudi posamezna področja³⁷ (največkrat v hribovitih predelih), ki so v nasprotju s tem izvedla celo določene krajšave, posebno pri ozkih vokalih.

Za ilustracijo teh zadnjih dveh etap bi navedel samo nekaj značilnih vokalnih sistemov, kajti vseh nadaljnjih delitev osnovnih sistemov ni mogoče niti približno prikazati, ker bi to naraslo v debelo knjigo.

V navedenem osnovnem gorenjskem sistemu je prišlo v osrednjem delu zgodaj do monoftongizacije *ei*, *ou* > *e*, *o*. Ti gorenjski monoftongi so sicer določen problem v slovenskem vokalizmu, vendar so po vsej verjetnosti nastali že po monoftongizacijah iz prejšnjih diftongov. Ramovš, ki je sicer večkrat poudarjal možnost monoftongizacije slovenskih diftongov in jo pri razlagah na določenih, vendar samo manjših področjih tudi suponiral, je imel gorenjske monoftonge za arhaizem. Lagar pa je prvi postavil teorijo o sekundarnosti gorenjskih monoftongov.³⁸ Po mojem mnenju so diftongi *ei*, *ou* na severozahodnem robu gorenjščine

³⁷ Sem spada zlasti rovtarska dialektična skupina, dalje bi lahko sem šteli rezijanščino (kjer so zasopli vokali krajši), remšniški dialekt itd. Do neke mere bi lahko sem šteli tudi moščanski govor in ziljski dialekt (glej spodaj).

³⁸ Prim. JIS IV (1958/59), 133; VI (1960/61), 120.

(Dovje-Mojstrana³⁹) lahko še ostanek starejšega stanja, prav tako kot je starejše stanje ohranjeno tudi na vzhodu (Tuhinjska dolina). In ker tudi logaški govor in deloma poljanski dialekt — vsaj po podatkih v Ramovševih Dialektih — nekoliko kažeta na kasnejšo monoftongizacijo kot v gorenjščini, lahko računamo v gorenjščini s povsem samostojno razvito monoftongizacijo.

Že prej (v osnovnem sistemu) monoftongična *e* in *o* sta v dolgih zlogih postala ozka in sovpadla z monoftongiziranimi *ei*, *ou*. Sekundarni akcentski premik pa je privedel iz sistema kratkih vokalov *e* in *o* (*e*, *o*), ki sta bila v dolgem vokalizmu zavzela mesto širokih *ē* in *ō*. Sistem je bil:

dolgi vokalizem	kratki vokalizem
<i>i</i> <i>u</i>	<i>i</i> <i>u</i>
<i>ē</i> <i>ō</i>	<i>ə</i>
<i>ē</i> <i>ō</i>	<i>e</i> <i>o</i>
<i>a</i>	<i>a</i>

Ta sistem velja zdaj za knjižni jezik, vendar v malenkostno drugačni distribuciji kratkega vokalizma, ker v knjižnem jeziku ni upoštevan razvoj kratkega *ě* v *i* in izglasnega *-o* v *-u*. V dialektu ni več ohranjen, ker je kratki vokalizem prizadela moderna vokalna redukcija. V sistemu knjižnega jezika torej nista upoštevanji zadnji dve etapi v razvoju dialektov, ki pa sta tudi v dialektih različno zastopani, a zlasti zadnja v številnih dialektih še sploh ni nastopila.

V tem osrednjem gorenjskem sistemu sta se *ī* in *ū* reducirala v *a*, predtonični *o* se je zožil, ponekod prav do *u*-ja, in je obenem z *u*, ki je nastal po raznih asimilacijah z *u* ali bil analogično vnesen iz dolgih zlogov,⁴⁰ zavzel v kratkem vokalizmu mesto, ki ga je prej imel etimološki *u*. Ozil se je tudi predtonični *e* in večkrat dal tudi *a*. Posttonični glasovi so se navadno širili in *o* je dal v zaprtih zlogih navadno *a*. V izglasju gre kratki *u* v določenih končnicah navadno v *o*. V neakcentu-

³⁹ Prim. Pečar, DiS 1895, ovitek št. 2/5; Škrabec, Cv. XVIII, 11 d; podrobneje Logar, SR V—VII, 148—149; prvi pa je poročal o tem, da se v gorenjščini govori tudi *nouč*, Kopitar (glej AfslPh V, 301), vendar ne vemo, na katere govore je mislil (ali Dovje ali Tuhinj ali pa se je takrat mogoče govorilo še kje drugje).

⁴⁰ Analogično vnašanje se vrši (zlasti v centralnih dialektih) po principu vokalne disimilacije (glej Rigler, SR VIII [1955], 225 sl.).

iranih zlogih se je pojavil tudi *i* po asimilaciji reduciranih vokalov z *i* in kot analogično vnesen iz dolgih zlogov. Končni rezultat je pravzaprav spet isti kratki vokalizem, le da je drugačnega izvora in da je njegova distribucija pozicijsko znatno bolj omejena, kot je bila omejena v nastavljenih historičnih sistemih.

Tako dobimo n. pr. v Črni pri Kamniku⁴¹ tale vokalni sistem:

dolgi vokalizem	kratki vokalizem
<i>i</i> <i>u</i>	<i>i</i> <i>u</i>
<i>e</i> <i>o</i>	<i>ə</i>
<i>ɛ</i> <i>ɔ</i>	<i>e</i> <i>o</i>
<i>a</i>	<i>a</i>

Imajo tudi diftong *ər*, ki pravzaprav spada v dolgi vokalizem (glej na koncu). Od prej nastavljenega se loči le glede izvora kratkega vokalizma, ki je po prej omenjenih razvojih zavzel nova mesta.⁴²

Zaradi podaljšanja *ě*, *ď* > *ê*, *ô*, redukcije *ã* > *ə* (razen v izglasju, kjer da *â*) in obenem izgube zasekanega kratkega poudarka na *ə*, ki da nekak *ā*, dobimo v Smledniku,⁴³ kot naslednjo stopnjo prej navedenega sistema, sistem brez kvantitetnih opozicij, ki pa ima pri poudarjenih vokalih vendarle intonacijsko opozicijo, kar je v jezikih zelo redek pojav. Govor v Smledniku je reduciral v *ə* poleg predtoničnega *e* tudi predtonični *a*.⁴⁴ Vokalni sistem je zdaj takle:

poudarjeni vokalizem	nepoudarjeni vokalizem
<i>i</i> <i>u</i>	<i>i</i> <i>u</i>
<i>e</i> <i>ə</i> <i>o</i>	<i>ə</i>
<i>ɛ</i> <i>ɔ</i>	<i>e</i> <i>o</i>
<i>a</i>	<i>a</i>

⁴¹ Po gradivu v diplomski nalogi T. Škorjanc.

⁴² V tem govoru je tudi za izglasni cirkumflektirani *-ô* zdaj *-û* (v govoru Smlednika, ki ga navajam kot nadalje razviti govor, tega ni). Enak pojav pozna n. pr. tudi horjulski dialekt. Lahko bi šlo tu za poseben razvoj v izglasju, lahko pa le za analogičen *-û* po neakcentuiranih primerih.

⁴³ Po gradivu v seminarski nalogi M. Jenko.

⁴⁴ V tem govoru se pojavlja namesto tipa *stəzə* že tudi *stěza* (tu *stəzā* in *stěza*). Tukaj gre za analogični in ne glasoslovni pojav. Ker se v tipu *žěna*, *ženě* (tu *žěna*, *žənə*) posplošuje korenski poudarek v vse sklonе: torej tudi *žěne* itd., je po dubletah (še ob podpori pisave) *žənə*: *žěne* nastalo k *stəzə* tudi *stěze*.

Nepoudarjeni vokalizem ima zaradi obravnavanih redukcij omejeno distribucijo. Tak kot je naveden, nastopa le v posttoničnih zlogih. V predtoničnih pa ne nastopa v celoti. Tako je slika predtoničnega vokalizma:

i ə u

in še tu je *i* v primeri z *ə* in *u* slabo frekventen. Tudi v posttoničnih zlogih distribucija ni enakomerna. Navedeni vokali nastopajo pogosto le v izglasju, v neizglasnih posttoničnih zlogih pa nastopajo skoraj le *e*, *ə*, *a*, kajti *i*, *u*, *o* imajo v taki poziciji minimalno frekvenco.⁴⁵

V obrobnejših predelih gorenjskega osnovnega sistema so še drugačni razvoji. Ponekod redukcije še niso dosegle opisane stopnje. Predvsem najdemo tod diftongizacije pri sekundarno poudarjenih ali tudi že prej dolgih vokalih. Če se ob nastopu diftongizacij *eĭ* in *ou* še nista monoftongizirala, ampak šele pozneje, sta zdaj lahko zanju monoftonga ob diftongih za prejšnje monoftonge. Južnozahodni rob osnovnega gorenjskega sistema so zajele tudi inovacije, ki so obenem zajele del obsoško-idrijskega osnovnega sistema: iz delov obeh osnovnih sistemov je na ta način nastala skupina rovtarskih dialektov. Sem spada zlasti izguba intonacijskih opozicij, krajšanje visokih vokalov, na delu tega ozemlja premik cirkumfleksa proti začetku. Poljansko narečje je zaradi tega premika dobilo nepoudarjene posttonične dolžine,⁴⁶ katerih distribucija je sicer omejena na pozicijo za kratkim akcentom, toda ni mehanična, ker nastopa v enaki poziciji tudi kračina. Drugi dialekti, kateri so tudi izvedli tak akcentski premik, so posttonično dolžino skrajšali.

Med rovtarskimi dialekti je prvotno najbrž celo črnovrški dialekt spadal pod osnovni gorenjski sistem in njegovi diftongi *iĕ* in *uō* (oziroma *iə*, *uə*) za *ĕ* in *ō* so najbrž že sekundarni (*eĭ* > *e* > *iĕ*), vendar tu o tem ni mogoče podrobneje razpravljati.

V osnovnem dolenskem sistemu se je diftong *eĭ* ponekod disimiliriral v *ĕ*; dolga *e* in *o* sta se diftongirala v *iĕ* in *uō* (*ie*, *uo*); pri sekundarno poudarjenih vokalih pa se deloma *e* in *o* paralelno razvijata (navadno

⁴⁵ Nastali so po raznih asimilacijah ali so analogično vneseni (kot n. pr. v sklanjatvi *Marko-Markota* ali v opisnem deležniku *uzi, nuva* po *uzi, nu* ipd.).

⁴⁶ Glej Pintar, LMS 1895, 2; za razširjenost premika cirkumfleksa v rovtarskih dialektih prim. Bunc, SO XII, 126 sl.

diftongirata v *iĕ*, *uŕ*), deloma (v osrednjem delu dolenjščine) pa je dobil sekundarno poudarjeni *e* svoj par v *a*-ju, medtem ko se je sekundarno poudarjeni *o* umaknil *a*-ju, ki je tod navadno artikuliran zadaj, in se ožil.⁴⁷ *ä* (t. j. sekundarno poudarjeni *e*) in *a* sta bila tu v opoziciji prednji : zadnji, kar je privedlo do značilnih osrednjedolenjskih preglasov dolgo poudarjenega *a* za palatalnimi konzonanti v *ä*. Pri kratkem vokalizmu se je *ü* skoraj povsod delabializiral in sovpadel z refleksom za *i*, ki pa ga je po govorih v različni meri prizadela moderna vokalna redukcija. Izglasni *-ŕ* se je razvil v *-u*, ki je v severnem pasu že reduciran, medtem ko je v južnem še ohranjen, kar kaže, da je kronologija tega pojava in redukcije v obeh pasovih v različnem medsebojnem odnosu. Tudi preglase in akanje najdemo pogosto v dolenjščini.⁴⁸ Možna pa je tudi monoftongizacija diftonga *eĭ* (iz nekdanjega *ĕ*) v *e*-jevski glas lokalno različnih kvalitiet od *ä* do *ĕ*.

Na Blokah⁴⁹ (osrednji del osnovnega dolenjskega sistema, zahodni del dolenjskega dialekta) imajo naslednji vokalni sistem:

dolgi vokalizem			kratki vokalizem		
<i>i</i>	<i>ü</i>	<i>u</i>	<i>i</i>	<i>ü</i>	<i>u</i>
<i>iĕ</i>		<i>uŕ</i>		<i>ə</i>	
<i>iĕ</i>		<i>uŕ</i>	<i>e</i>	<i>o</i>	
<i>eĭ</i>	<i>ou</i>		<i>a</i>		
	<i>äĭ</i>				
	<i>a</i>				

Poleg tega lahko pri dolgem vokalizmu navedemo še diftong *ər* (glej na koncu). *ou* je v tem sistemu refleks za *ŕ*, *eĭ*, ki ima minimalno frekvenco, pa je bil sprva pozicijska varianta diftonga *äĭ* za palatali in diftonga *iĕ* pred *j*, toda zdaj je ta razvrstitev že porušena in včasih tudi v takih pozicijah že nastopa *äĭ*. Diftongov *eĭ* in *ou* ne moremo razstaviti na kratka *e* + *i* in *o* + *u*, ker nastopata, v takih

⁴⁷ Najbrž direktno in ne preko diftonga. Ta ozki *o* pa se lahko tudi že diftongira, kot n. pr. v okolici Velikih Lašč, kjer sovpade z *uŕ* iz *o* v osnovnem sistemu (t. j. z refleksom za *ŕ* in *ŕ*).

⁴⁸ Vendar je akanje lahko razvito do različne stopnje. V nekaterih govorih (n. pr. severovzhodni del dolenjščine) je akanje omejeno tudi glede na konzonantsko soseščino (labiali in velari so lahko že prej zožili *o*).

⁴⁹ Po lastnem gradivu.

pozicijah, kjer sicer kratki vokali ne morejo nastopati, in imata tudi intonacijske opozicije, ki jih kratki vokali nimajo. Kvečjemu bi namesto diftongov *eĭ* in *ou* lahko postavili v sistem dolgega vokalizma *e* in *o* (ki zdaj v govoru tudi že nastopata v nekaterih prav mladih tujkah), kajti kvantiteta diftongičnega *e*-jevskega in *o*-jevskega dela ni jasno določljiva. V kratkem vokalizmu sta *i* in *ü* zelo redka, omejena na nekaj primerov v predtoničnih zlogih, kjer sta analogično vnesena; *u* pa že nastopa v vseh pozicijah in tudi pod kratkim poudarkom (nastal je iz izglasnega etimološkega *-o*, po asimilacijah reduciranih glasov *z* *u* in iz kratkega *ŭ*). Etimološka *i* in *u* sta se reducirala v *a*, ki pa ima v izglasju pozicijsko varianto *-j* (reduciran glas *i*-jevske barve). Pri dolgem vokalizmu se izglasna *iĕ*, *uŏ* razširita v *iĕ*, *uŏ*, vendar zaradi tega ne pride do nobenih nevtralizacij, ker prej *iĕ*, *uŏ*, ki sta refleksa sekundarno poudarjenih vokalov, v izglasju nista bila možna.

V Ambrusu⁴⁹ (centralni del dolnjskega dialekta) z drugim tipom razvoja sekundarno poudarjenih vokalov pa imajo naslednji vokalni sistem:

dolgi vokalizem		kratki vokalizem	
<i>i</i>	<i>u</i>	<i>i</i>	<i>u</i>
<i>ie</i>	<i>uo</i>	<i>ə</i>	
<i>e (eⁱ)</i>	<i>o</i>	<i>ɛ</i>	<i>a</i>
<i>e^a</i>	<i>a</i>		

Pod dolgi vokalizem spada pravzaprav še diftong *gr* (glej na koncu). Dolgi *e* (indiferenten ali nekoliko širok) je že po monoftongizaciji iz *eĭ* za *ě*, vendar je diftong še vedno običajnejši. *o* je v primeri z *e* nekoliko ožji. *ü* se je razvil v *iu* (*ju*), vendar je pri mlajši generaciji že splošno substituiran s knjižnim *u*. Kratki *i* ima minimalno frekvenco; *ə* pa je prednji — posebno izrazito prednji je v izglasju. Za palatali sta *e* in *a* nevtralizirana v *ä*.

V govorih s tem drugim tipom razvoja sekundarno poudarjenih vokalov, ki imajo četverkotni vokalni sistem, pa se z diftongizacijo refleksa za sekundarno poudarjeni *e* v *ja* in razpadom tega diftonga v *j + a*⁵⁰ spet razvijajo trikotni sistemi.

⁵⁰ N. pr. v Ribnici gre gotovo za razpad refleksa za sekundarno poudarjeni *e* v *j + a*, kljub sicer ohranjenim kvantitetnim opozicijam; *ja* v *zjáme* »iz jame« in v *zjámla* »zemlja« ali *uzjáme* < *uzeme* »vzame« je popolnoma enak.

Za zahodni del osnovnega dolenskega sistema (notranjski dialekt) je značilna zlasti izguba intonacijskih opozicij in premik akcenta v tipu *məgla* (kar povezuje ta del z nekaterimi drugimi primorskimi dialekti), s čimer so dobili spet kratko poudarjene vokale v nezadnjih zlogih, dalje navadno velarni tip etimološkega polglasnika, ki je pogosto še v opoziciji s prednjim polglasnikom, nastalim po redukciji iz etimoloških *i* in *u* (preko *ü* oziroma njegove variante *y*).⁵¹ Niso pa tudi redke vokalizacije enega ali obeh polglasnikov pod akcentom (zadnjemu se ponekod pridruži reducirani *a*) in kot naslednja stopnja (v notranjščini) odprava kvantitetnih razmerij.⁵² Za precejšen del notranjščine je še značilna asimilacija prednjega polglasnika z *u* v nov *y*.⁵³

Za vzhodni del osnovnega dolenskega sistema je značilna zlasti razširitev ali celo diftongizacija dolgih etimoloških *i* in *u*. Nad Savo pa je osnovni dolenski sistem prišel v zadnjih obdobjih pod vpliv štajerskih razvojov (kot so izguba intonacij, razvoj *a* > *e*, deloma že izgubljanje kvantitetnih razmerij ipd.).

V razvoju po času nastavljenih osnovnih sistemov so številni pojavi skupni za oba štajerska in za panonski sistem. Zlasti so se tu dolgi vokali pogosto diftongirali v smeri *ei*, *ou* čeprav ponekod samo *o* (n. pr. gornjesavinjsko, prekmursko), drugod oba ali morda samo *e* oziroma *en e*. Pogostne pa so tudi že nove monoftongizacije, ki so ponekod (kot gornjesavinjsko, obsotelsko) popolnoma dokazljive, ponekod (n. pr. južnopohorsko) pa ni mogoče z gotovostjo določiti, če so sedanji monoftongi še prvotni (zdaj sicer zoženi) ali že po monoftongizaciji nastali. Nista pa se diftongirala v smeri *ei*, *ou* tista *e* in *o*, ki sta refleksa kasneje podaljšanega *ē*- in *ē*- oziroma *ō*-, in navadno tudi sekundarno poudarjeni vokali ne (mogoče zaradi napetega izgovora?). Sovpadi starejših *ei*, *ou* z novejšimi *ei*, *ou* so potem lokalno različni, a pretiranih sovpadov se je jezik vendarle izogibal. Kjer sta sovpadla prvotno slovenska *ō* in *ō*-, tam je za *o* skoraj redno drugačen glas, le tam, kjer so v neki (kasnejši) dobi

⁵¹ S takim dvojnimi polglasnikom se dobijo nekateri govori tudi v dolenski (n. pr. okolica Grosuplja, Višnje gore). So pa v notranjščini tudi glede polglasnikov še drugačni razvoji, kot n. pr. pozicijska razdelitev etimoloških *a* v prednji in zadnji polglasnik ipd.

⁵² Precej podrobnosti o teh stvareh je mogoče najti pri Rigler, Južno-notranjski govori. Ljubljana 1965 (citiram JNG).

⁵³ Prim. Rigler, SR XI (1958), 206 sl.

svoje razvoja dosegli vsi trije glasovi monoftongično stopnjo, so sovpadli. Isto velja pri *e*-jevskih glasovih. Če sta sovpadla \bar{e} in \hat{e} -, je za \bar{e} drugačen glas (sovpadejo pa seveda v paralelnih pogojih kot pri *o*). Eno takih področij s sovpadom vseh treh *e*-jev in *o*-jev je ozemlje ob srednji Savinji, kjer zdaj nastopa včasih že nova diftongizacija v obratni smeri (*ie*). Sekundarno poudarjeni vokali se v obeh štajerskih sistemih skoraj redno diftongirajo v smeri *ie*, *uo* (v panonskem sistemu so navadno še kratki). Kvaliteta diftongov za sekundarno poudarjene vokale je v glavnem odvisna od kvalitete vokala pred diftongizacijo; je pa navadno obratno sorazmerna s kvalitetami prej dolgih vokalov (oziroma diftongov). \hat{u} se je razvil v \bar{u} večinoma le na tistih področjih, kjer je nastal kak nov *u* (predvsem iz \bar{I} , ponekod, kot obsotelsko, tudi iz *ou*), drugod je navadno ali še ohranjen kot \hat{u} ali pa je dal *u*. Pogosto se v obeh štajerskih sistemih, a včasih tudi v panonskem, diftongirajo tudi dolgi *i* in *u* oziroma \hat{u}/\bar{u} v \bar{i} in *uu* oziroma $\bar{u}\bar{u}$ ali $\bar{u}\bar{i}$, ki se lahko razširijo (*e* \bar{i} , [kozjaško] $\bar{o}\bar{u}$). Diftonga *e* \bar{i} , *ou* se ponekod disimilirata proti širini (zlasti prvotna *e* \bar{i} , *ou*), v obeh štajerskih sistemih ponekod prav do *a* \bar{i} , *au* (predvsem po južnem Pohorju in v okolici Šmarja pri Jelšah in Rogaške Slatine). Večinoma se širita oba diftonga paralelno, čeprav je tudi včasih pri enem ali drugem dosežena malo večja odprtost, le južno-vzhodni pas južnoštajerskega sistema je *ou* monoftongiziral v *u*, medtem ko se je *e* \bar{i} tam razširil proti *e* \bar{i} ali celo *a* $\bar{i}/a\bar{e}$, oziroma dal južnoobsotelsko \bar{e} . Ta monoftongizacija diftonga *ou* je razmeroma mlada (gotovo po 16. stoletju) in ta *u* ni identičen z *u*-jem v dolenjskem osnovnem sistemu.⁵⁴ Razvoj novejših diftongov *e* \bar{i} , *ou* (< \bar{e} , \bar{o}) je na splošno manj paralelen kot starejših (< \bar{e} , \bar{o} in tistih, ki z njima sovpadejo).

V kratkem vokalizmu so na tem področju sovpadli \bar{o} in *o* (goričanski dialekt v panonskem osnovnem sistemu, ki je najbrž nezadnje kratko poudarjene zloge nekoliko kasneje daljšal kot drugod na severu, je ob daljšanju menda še imel \bar{o} in *o*, vendar o tem tu ni mogoče podrobneje govoriti, a tudi dialektološki podatki za ta dialekt so skopi in nezanesljivi), \bar{e} in *e* sta sovpadla v obeh štajerskih sistemih, medtem ko se je v panonskem razlika obdržala in so sovpadi le lokalni. Značilen pojav je razvoj kratkega \bar{a} v *e*-jevski glas (\bar{a} je ohranjen le na skrajnem robu Štajerske), ki je samostojen pojav in ne istoveten z razvojem dolgega \bar{a}

⁵⁴ Glej Logar, Pogovori o jez. in slov. (1955), 65 (dodal bi, da gre verjetno za direktno monoftongizacijo $\bar{o}\bar{u} > \hat{u}$ brez vmesne stopnje z \bar{o}).

v *e*. Deloma seže ta razvoj še v skrajni vzhodni rob koroškega osnovnega sistema (severnopohorsko in remšniško), kjer ima ta vokal pod poudarkom lahko še celo svojo posebno kvaliteto (severnopohorsko).⁵⁵ Razširjen pojav je še velarizacija *a*:⁵⁶ po večjem delu Štajerske (brez goričanskega in večine savinjskega dialekta) in v Prlekiji (z južnim robom Prekmurja) dolgega, kar sega tudi v del osnovnega koroškega sistema, v Prekmurju pa kratkega, kar je najbrž povezano z enako kvaliteto madžarskega kratkega *a*-ja. Pogosto pa pride tudi do podaljšanja kratko poudarjenih vokalov in s tem do izgube kvantitetnih razmerij. V obeh štajerskih sistemih je ta pojav skoraj splošen, a pogosten je tudi v panonskem. V zvezi s kvantitetnimi razmerami bi bilo treba omeniti, da so diftongi tipa *eĭ*, *ou* lahko daljši ali krajši; zlasti pohorski so navadno v prvem delu izrazito kratki (*ĕi*, *ăi*, *öu*, *ău*).

Od akcentnih premikov je treba posebej opozoriti le na tip *okô* > *ôko*, ki je zajel zahodni del severnoštajerskega osnovnega sistema in je povezan z enakim premikom v precejšnjem delu koroškega osnovnega sistema.

Vse to področje je izgubilo tudi intonacijske opozicije.

Za ilustracijo bi navedel iz južnoštajerskega osnovnega sistema sistem za Zibiko.⁵⁷ Tam se je *eĭ* iz osnovnega južnoštajerskega sistema disimiliriral v *aĭ*, *e* se je diftongiral v *eĭ* in z njim je sovpadel tudi prejšnji *eĭ*² (le za nekatere primere prejšnjega *eĭ*² imajo *aĭ*), medtem ko je za *e* sedaj *ĕ*. Paralelno z *eĭ* > *aĭ* se je *ou* razvil v *au*, a prejšnji *o* > *ou*. Kot par k *ĕ* je nastopil v nekaterih redkih primerih tudi *ô* (v nekaterih tujkah, deloma pozicijsko). Dolgi *i* > *ĭ*, a kratko poudarjeni *i* dá *ĭ*, tudi kratko poudarjena *ü* in *a* se podaljšata. Sekundarno in kratko poudarjeni *e* in *ə* ter *o* dajo *ie* ter *uo*. V nepoudarjenih zlogih je vsak *o* dal *u*, *ü* pa deloma *i*, deloma *u*, a *ə* je kot na vsem tem področju prešel v *e*.

Diftonge tipa *eĭ* lahko zdaj v tem govoru razstavimo, saj ni kvantitetnih opozicij niti drugih stvari, ki bi to delitev branile, in tako dobimo takle vokalni sistem:

⁵⁵ Glej Logar, SR IX (1956), 33.

⁵⁶ Za razširjenost prim. zlasti Ramovš, KZSJ, 223—224; HG VII (glej stvarno kazalo).

⁵⁷ V okolici Šmarja pri Jelšah. Po gradivu v sem. nalogi M. Založnik.

poudarjeni vokalizem		nepoudarjeni vokalizem	
<i>i</i>	<i>ü</i>	<i>i</i>	<i>u</i>
<i>ie</i>	<i>uo</i>		
<i>ę</i>	<i>o</i>	<i>e</i>	<i>a</i>
<i>a</i>	<i>ã</i>		

Gre torej za pravokotni sistem, ki je v poudarjenih zlogih organiziran po labialnosti, v nepoudarjenih pa po timbru. Do neke mere nam to pojasni, zakaj se tu drži *ü* (oziroma zakaj se je sploh etimološki *u* razvil prav do *ü*), čeprav ni nastal drug *u* (*u* lahko nastopi le v izredno redkih onomatopoetičnih ali ekspresivnih izrazih). Na splošno pa se v slovenščini le kaže težnja k trikotnim vokalnim sistemom in pozicijsko je pravzaprav tudi tukaj že nakazan razvoj v to smer. Pred *r* imajo namreč za *ę* varianto *ę*; torej nastopajo v tem parcialnem sistemu: *ęr*, *ar*, *ãr*.

V drugih govorih so tudi drugačni razvoji in drugačni sovpadni. Večkrat dobimo isti refleks za kratko poudarjeni *i* in sekundarno poudarjeni *e* (in *a*) ter za novi *u* (iz *ü*, po vokalizaciji iz *u* ipd.), ki je prišel pod kratki poudarek, in sekundarno poudarjeni *o*. V teh govorih se navadno paralelno razširi tudi (prej) kratko poudarjeni *ü* v *ö* ali celo diftongira v *üa*. Monoftongizacije so precej pogostne v južnem obsotelškem predelu (o predelu ob srednji Savinji glej zgoraj). Najjužnejši del obsotelškega dialekta različno zajemajo nekatere štajerske in centralno-slovenske inovacije. Medtem ko so v starejši fazi dolgi *e*-jevski in *o*-jevski vokali imeli štajerski razvoj, pa sta kratki *ě* in večinoma *ě* obravnavana tako kot v centru. Toda pri tem mogoče ne gre za različen obseg inovacij, ampak za mešanje oziroma izpodrivanje nekaterih refleksov. To delno mešanje ni na obmejnih ozemljih nič posebnega. Je pa v tem predelu zanimiv moščanski govor, ki je cirkumfleks nadomestil s kračino. Ker so na ta način vokali iz sistema dolgega vokalizma pomnožili sistem kratkega vokalizma, v katerem so bili vokali z drugačnimi kvalitetami, ima zdaj ta govor za slovenske razmere zelo bogat kratko poudarjeni vokalizem (v njem nastopajo tile kratko poudarjeni vokali: *i*, *ę*, *e*, *ę*, *a*, *ã*, *o*, *o*, *u*, *ü-ö*, *æ* poleg *r*).⁵⁸

⁵⁸ Vokalni sistem in druge podatke za Mostec glej pri Toporišič, Dolenjski zbornik 1961, 205–222.

Iz severnoštajerskega osnovnega sistema bi navedel vokalni sistem iz Zafosta pri Slovenski Bistrici.⁵⁹ Tudi tukaj so odpravljenе kvantitetne opozicije, čeprav fonetična kvantiteta pravzaprav še obstaja. V diftongih so namreč vokali kratki (*äi* ipd.). Vendar kljub temu v sistemu ni treba teh diftongov jemati za enoten fonem, ampak jih lahko razlagamo kot skupino fonemov s pozicijskim krajsanjem poudarjenega vokala, saj vsi ti vokali iz diftongov (mislim na zveze vokal + *i* ali *u*) nastopajo z istimi kvalitetaми tudi samostojno. Obenem pa ni možen dolg vokal + *i*, *u* in so torej kračine v teh diftongih samo pozicijske.

V tem sistemu so se vsi kratko poudarjeni vokali (tisti, ki so bili kratko poudarjeni v osnovnem severnoštajerskem sistemu ali ki so kasneje prišli pod akcent⁶⁰) podaljšali. Sekundarno in kratko poudarjena *e* in *o* dasta diftonge *ie* in *uo*. Isti refleks kot kratki *e* da v tem govoru tudi *ə*. *ē* in *ō* iz osnovnega sistema dasta *î* in *û*, *î* in *û* dasta tudi prej kratko poudarjena *i* in *u*, medtem ko se prej dolga *i* in *u* (< *ù*) diftongirata v *ëi* in *öu*, ki ju lahko razdelimo na *ê* + *i* ter *ô* + *u*. Prejšnja diftonga *eï* in *ou* sta se disimilirala v *aï* in *au*; prejšnji *ā* > *â*, *à* > *ā*; *ē* in *ō* sta se zožila (ni povsem gotovo, če direktno) v *ē* in *ō*; etimološki *ā* + *j* pa je dal *ā*. Nepoudarjeni *ú* je dal *u*.

poudarjeni vokalizem

<i>i</i>	<i>u</i>
<i>ə</i>	<i>o</i>
<i>ie</i>	<i>uo</i>
<i>ä</i>	<i>â</i>
<i>a</i>	

nepoudarjeni vokalizem

<i>i</i>	<i>u</i>
<i>e</i>	<i>o</i>
<i>a</i>	

Iz osnovnega panonskega sistema bi navedel sistem iz Cankove.⁶¹ Tukaj se je *ō* iz osnovnega panonskega sistema diftongiral v *ou* in sovpadel s prejšnjim *ou*; *ē* se je zožil v *ə*; nastal je tudi že nov *ō*, vendar ima še minimalno frekvenco, saj je nastal v glavnem v skupini *rl* > *rō*.

⁵⁹ Po gradivu v sem. nalogi R. Berdnik.

⁶⁰ V tem govoru se je izvršil sekundarni akcentski premik (tip *žena*), za tem še en premik z zadnjega kratkega zloga na predtonične (kratke) vokale in premik cirkumfleksa z odprtega končnega zloga proti začetku (tip *oko*).

⁶¹ Po gradivu v knjigi A. Pável, *A vashidegkuti szlovén nyelvjárás hangtana*. Budapest 1909.

u je iz *l*. Kratka *o* in *o* sta sovpadla v *o*, *ä* se je velariziral, *a* pa razvil v *ä/ę*.

Sistem v Cankovi je torej tak:

dolgi vokalizem			kratki vokalizem		
<i>i</i>	<i>ü</i>	<i>u</i>	<i>i</i>	<i>ü</i>	<i>u</i>
<i>eĭ</i>	<i>ou̯</i>		<i>ę</i>	<i>o</i>	
	<i>ę</i>	<i>o</i>	<i>ä</i>	<i>â</i>	
	<i>a</i>				

V nepoudarjenih zlogih se *i* in *ü* nevtralizirata v *i*. Pozicijsko nastopa tudi *ö*. Razen navedenih vokalov imajo še zlogotvorni *r* in v nepoudarjenih zlogih tudi *l* (nov, nastal po redukciji vokalov in v tujkah).

Diftongi *eĭ*, *ou̯* pa so že v tem sistemu nekoliko problematični. Mogoče bi jih bilo treba razstaviti na *ę + ĭ* in *ö + u̯*. Intonacijskih opozicij, ki bi nam razstavitev še najbolj branile, zdaj tukaj ni. *ę* in *ö* pa nastopata tudi v vseh takih pozicijah v besedi kot diftonga. Da so v starejši fazi jezika bili ti diftongi obravnavani monofonemsko, nam kaže razvoj *u*-ja in *l*-a (etimološki *u* se je razvil v *v* in *l* v *o* ob istočasni eksistenci diftonga *ou̯*). Diftonge sem pustil nerazstavljene le zato, ker imajo za *l o*, medtem ko v tistih prekmurskih govorih, v katerih diftong *ou̯* razpade na *o + u̯*, navadno *o* razvijajo v *u*. Vendar povsem zadosten argument to ni.

Ta cankovski sistem pa je obenem tudi starejša stopnja številnih dalje razvitih prekmurskih sistemov. Enega izmed najdalj razvitih predstavlja sistem v Górici.⁶² Dolgi vokali *i*, *ü*, *u*, *ę*, *o* iz cankovskega sistema so se tu diftongirali v *iĭ*, *üi*, *uu*, *eĭ*, *ou̯*, nato pa so se kratko poudarjeni vokali podaljšali. S tem so diftongi razpadli na skupine fonemov. V nepoudarjenih zlogih pa sta se *ę* in *o* razvila v *i* in *u*. Tako so dobili naslednji sistem:

poudarjeni vokalizem			nepoudarjeni vokalizem	
<i>i</i>	<i>ü</i>	<i>u</i>	<i>i</i>	<i>u</i>
<i>ę</i>		<i>o</i>		
	<i>ę</i>	<i>â</i>	<i>ę</i>	<i>â</i>
	<i>a</i>			

⁶² Po gradivu v dipl. nalogi I. Celec.

Pozicijsko nastopa tudi *ö*. Zlogotvoren je tudi *r* (in nepoudarjeni *l*). V nekaterih izredno redkih primerih je mogoče tudi že analogično vnesti *ü* v nepoudarjeno pozicijo.

So pa tudi še drugi zanimivi razvoji. Ne sovpadе povsod *e_i*, če nastane iz *e* v osnovnem sistemu (iz začetno slc. *e*, *ē*) s prejšnjim *e_i* (< *ē*). V Markovcih⁶³ je n. pr. *e_i* < *ē* razširjen in je novi *e_i* ožji. Tudi v nepoudarjenem vokalizmu so še različni razvoji. Nepoudarjeni *a* večkrat ni velariziran (ampak samo kratko poudarjeni). S tem pa je dana možnost prehoda *ä* v *a*, ki narašča v smeri proti severu od pozicijskega do splošnega v Porabju.⁶⁴ Od pozicijskih pojavov bi bilo treba omeniti, da nastopajo pogosto zoževanja pred nazali, monoftongizacije pred nazali ali krajšanja pred sonanti ipd.

V obsoško-idrijskem osnovnem sistemu sta se dolga *e* in *o* diftongirala v *ie* in *uo*, ki sta v večini tega osnovnega sistema sovpadla z *ię* in *uę*. Cerkljanski dialekt pa je *ię* in *uę* pred sovpadom monoftongiziral v *i* in *u*. Severni del tega osnovnega sistema (ob gornji Soči) ima še ohranjene intonacijske opozicije, medtem ko jih je področje ob Idriji izgubilo. To področje ob Idriji⁶⁵ so skupaj z jugozahodnim delom gorenjskega osnovnega sistema zajele še nekatere druge inovacije, ki so zdaj značilne za rovtarsko skupino dialektov. Med te inovacije spada zlasti bolj ali manj izrazito (ponekod samo fonetično) krajšanje dolgih *i* in *u*. Najbolj je to prišlo do izraza v cerkljanskem dialektu, ki je *ię* in *uę* iz osnovnega sistema monoftongiziral v *i* in *u*. Ta nova *i* in *u* sta prišla v opozicijo s prejšnjima (v osnovnem sistemu dolgima) *i* in *u* kot dolgi : kratkemu. Krajšanje *i* in *u* je ena najpomembnejših inovacij, ki obenem

⁶³ Po podatkih T. Logarja.

⁶⁴ Prim. Vratuša, SJ II (1959), 222.

⁶⁵ Mejo rovtarski dialektični skupini je težko postaviti nad Tolminom pod Kamno (Ramovš, DK, 29; HG VII, 82), ker se bistvene značilnosti rovtarščine začno šele pod Tolminom nad Mostom na Soči. Okolica Tolmina ima še intonacijo in krajšanje dolgih *i* in *u* tu ni več posebno izrazito in tvori v tem nekaj prehod. Govor same okolice Tolmina je v dialektološkem pogledu prehodni govor, ki pa je bližji obsoškemu dialektu kot rovtarščini. Zato dosedanji tolminski dialekt lahko razdelimo na manjši severozahodni del (s Tolminom), ki bi kot poseben govor spadal pod obsoški dialekt, in ostali del, ki bi kot poseben govor (oziroma govori) spadal pod cerkljanski dialekt. Vsekakor tolminščina ni pripraven izraz za označevanje kakega dialekta (prim. tudi op. 66).

z izgubo intonacijskih opozicij tvori osnovo tudi splošnemu akustičnemu vtisu rovtarščine.⁶⁶

Rovtarski dialekti spadajo torej med tiste slovenske dialekte, ki še dobro čuvajo kvantitetne opozicije. V svojem novejšem razvoju so šli deloma celo v nasprotno smer kot drugi slovenski dialekti, ki so že od podaljšanja skrajšanega akuta (na tem ozemlju že ob začetku tretje etape razvoja vokalizma) težili k odpravi kratkih poudarkov na nezadnjih zlogih. Kot omenjeno, so *i* in *u* ali boljše rečeno, ozke monoftonge celo skrajšali, pa tudi vokalov (tudi širokih), ki so kasneje prišli pod akcent, pogosto ne daljšajo, in sicer tam, kjer so *i* in *u* toliko skrajšali, da so že pred daljšanjem sekundarno poudarjenih vokalov ustvarili kategorijo kratko poudarjenih vokalov v nezadnjem zlogu.

Zaradi navedenih razvojev in že prej omenjenega akanja, razširitve prej kratko poudarjenih *i* in *u* > *e* in *o* ter zaradi novejšega razvoja *a* > *o* (zlasti pod poudarkom, nepoudarjeni je, če je bilo le mogoče, onemel ali pa so prevzeli zlogotvorno funkcijo sonanti) so dobili v Cerknem⁶⁷ (rovtarski del obsoško-idrijskega osnovnega sistema) naslednji vokalni sistem:

dolgi vokalizem		kratki vokalizem	
<i>i</i>	<i>u</i>	<i>i</i>	<i>u</i>
<i>ie</i>	<i>uo</i>	<i>e</i>	<i>o</i>
<i>a</i>		<i>a</i>	

V tem cerkljanskem sistemu so torej pri dolgih vokalih *i* < *ē*, *ē*; *ie* < *ē*, *ē*-, *ē*, *ē*-; *a* < *ā*, *ā*-, *ā*, *ā*-; *uo* < *ū*-, *ū*, *ū*-; *u* < *ū*; pri kratkih pa *i* < *ī*, *ī*-, včasih *i* (navadno onemi); *e* < *-ē*, *-ē*-, *-ē*, *-ē*, *e*, *e*, po preglasu tudi iz *a*, *-á*; *a* < *-á*, *-á*-, *-á*, *a*, *o*, *o*; *o* < *-ò*, *-ò*-, *-ò*, *o*, *o*, redko *u*; *u* < *ū*, *ū*-, včasih *u* (navadno onemi) ter po asimilacijah nekaterih vokalov z *u* in za *-o* v neutr. adj. Nosilci zloga pa lahko postanejo tudi sonanti *r*, *l*, *m*, *n*, če je bil ob njih redukcije zmožen vokal.⁶⁸ Intonacijskih opozicij nimajo.

⁶⁶ Zato sem v opombi 65 tudi razdelil tolminščino, kajti omenjene inovacije so za rovtarščino pomembnejše kot močnejše razvita sekundarna palatalizacija in akanje, ki deloma povezujejo okolico Tolmina na rovtarščino.

⁶⁷ Po sem. nalogi S. Močnik.

⁶⁸ Po izvoru so zlogotvorni sonanti vedno novi. Stari *r* se je preko *ar* razvil v *or* (tako tudi nekateri primeri s predčasno redukcijo).

V nekaterih rovtarskih govorih pa sovpadе $i\dot{e} < \check{e}$ z $ie < e$ in e ter se ne razvije v i (n. pr. okolica Mosta na Soči itd.), enako kot tudi v obsoškem dialektu.

V severnem delu obsoško-idrijskega osnovnega sistema — v obsoškem dialektu — pa je n. pr. v Trenti⁶⁰ takle vokalni sistem:

dolgi vokalizem		kratki vokalizem	
i	u	i	u
$i\dot{e}$	$u\dot{o}$	e	
e		$e \cdot o$	
$e \quad \varnothing$		$-a$	
a			

Poleg tega imajo še diftong ∂r (med dolgimi nosilci zloga). V tem sistemu $i\dot{e}$ in $u\dot{o}$ zastopata $i\dot{e}$ in $u\dot{o}$ ter e in o iz osnovnega obsoško-idrijskega sistema, e in \varnothing pa sta refleksa sekundarno poudarjenih, prej kratkih e in o .⁶⁰ Zelo redek glas je e , nastal je v nekaterih primerih iz podaljšanega kratko poudarjenega e (različnega izvora), ki je prišel pod akcent v nezadnjem zlogu, in pozicijsko iz $i\dot{e}$ v določenih zvezah s palatalnimi konzonanti. Pri kratkem vokalizmu nastopa a samo v izglasju, ker se je v internih pozicijah redno razvil v e . Kratko poudarjena e in o sta nekoliko širša kot v nepoudarjeni poziciji. Kratki e je torej pomnožen z a -jem, o pa s kratko poudarjenim in izglasnim u . Nepoudarjeni u v internih zlogih (tudi iz \check{u}), kratki i v vseh pozicijah (razen vzglasja) in ∂ ter deloma nepoudarjeni e dajo e (skoraj bi ga lahko označili tudi z e). Sedanji kratki i je iz vzglasnega i (po asimilaciji s protezo), analogično vnesen iz dolgih zlogov (po enakih principih kot v centru), po asimilacijah vokalov z j in v 3. os. prez. glagolov tipa *lovi*, *trpi*, ki imajo iz nejasnih razlogov premaknjen akcent, vendar vokal ni reduciran. u nastopa v paralelnih pozicijah (razen zadnje) kot i .

Na dolgih vokalih so v tem sistemu intonacijske opozicije.

V ostalem delu soškega dialekta so še nekatere druge značilnosti. Okrog Kobarida sekundarni akcentski premik še ni izvršen (povezano z beneškimi govori), kar je verjetno v zvezi z melodično linijo akuta, ki ima pri prejšnjih akutih na nezadnjih zlogih zelo močan tonični višek

⁶⁰ e pozicijsko tudi namesto $u\dot{o}$ in \varnothing za u -jem.

na koncu. V nekaterih severnejših govorih predtonični *o* prehaja v *u*, medtem ko dobimo v južnem delu še akanje (povezano z rovtarskimi govori in naprej proti dolenjščini) itd.

V beneško-kraškem osnovnem sistemu so se nazali denazalizirali v vokale različnih kvalitiet, najbrž tudi časovno precej različno. Ne moremo nastaviti na tem področju enotne denazalizacije in potem iz enotnih oralnih vokalov nadaljnjega razvoja.

Severni predel je oba nazala približno paralelno denazaliziral v zmerno široka *ɛ* in *ɔ*, ki sta sovpadla z *e* in *o* iz osnovnega sistema. Ker ta predel ni izvedel sekundarnega akcentskega premika, je sistem dolgega vokalizma zelo preprost in ni doživel kakih posebnih razvojev, zato kaže v primerjavi z drugimi slovenskimi vokalnimi sistemi razmeroma precej arhaično stopnjo. Pri kratkem vokalizmu je malo več sprememb, vendar gre tudi tu predvsem le za razvoj *ə* > *a* in lokalno nekoliko različno obravnavanje kratkega *e* ter deloma tudi *ĩ* in *ũ*. Na ta način so z navedenimi razvoji in razvojem predtoničnega *e* > *a* dobili v Breginju tale vokalni sistem⁷⁰ (na dolгих vokalih so intonacijske opozicije):

dolgi vokalizem		kratki vokalizem	
<i>i</i>	<i>u</i>	<i>i</i>	<i>u</i>
<i>iɛ</i>	<i>uɔ</i>	<i>e</i>	<i>o</i>
<i>ɛ</i>	<i>ɔ</i>	<i>a</i>	
<i>a</i>			

V dolгих zlogih imajo tudi *ər*, v kratkih zlogih pa nastopa ob sonornikih še *ə*, toda lahko bi te skupine *ər*, *əl*, *əm*, *ən* imeli za zlogotvorne sonante (*r*, *l*, *m*, *n*).

Južnejši predel (briško-banjško-kraški) je obdržal nazale najbrž še dalj časa. Glede na kvantiteto so še pred denazalizacijo dobili različne kvalitete. Tako so se v izglasnih in kratko poudarjenih zlogih v vsem južnem predelu razvili v *ə/g* in *u* (ali sprva lahko tudi *ó*), v internih nepoudarjenih so menda povsod sovpadli z *e* in *o*, v dolгих zlogih pa so

⁷⁰ Nastavljen po Logar, SR IV (1951), 225 sl., in po magnetofonskih posnetkih v arhivu Inštituta za slovenski jezik SAZU.

se v briško-banjškem delu razvili proti širini (*a/ę, ɔ*), v kraškem pa proti ožini (v zahodnem kraškem delu⁷¹ *ę* proti širini, *ɔ* proti ožini). Vsaj deloma je to najbrž tudi posledica različnih časovnih relacij pri denazalizaciji (glede na geografijo, kot glede na pozicijo in vrsto nazala). Solkanski govor je denazaliziral *ę* v neke vrste reduciran glas (ki preide zdaj v glavnem v *a*, v Grgarju pa v nekak *yə*),⁷² ki pa je moral iti preko *a*, ker da tam tudi *ā* ob nazalnem konzonantu isti refleks. Ta južni predel je izgubil intonacijske opozicije.

V Kojskem, kjer je za *ę* refleks *a*, za *ɔ ɔ*, za *ō* iz osnovnega sistema *uo*, za sekundarno poudarjena *e* in *o* pa *ę* in *ɔ*, je dolgi vokalizem pravzaprav tak kot v Breginju, le da je tukaj še *a* podaljšan, seveda ima drugačen izvor in drugačno frekvenco. Značilna pa je za ta govor neke vrste metatonija. Vokalna redukcija izglasnih vokalov (ki zajame etimološka *-i* in *-u* ter tudi *-u < -ɔ* in *-a < -ę*) je tukaj zapustila sledove v kvantiteti in tonični podobi predhodnega vokala.⁷³ Težko je reči, kaj tukaj pravzaprav označuje (markira) te metatonirane vokale, ali kvantiteta ali intonacija. Če intonacija, potem bi tudi v tem pogledu bil kojščanski vokalizem enak breginjskemu (seveda fonetična podoba te intonacije in njena distribucija se razlikujeta od breginjske).

Drug značilen pojav, ki ga srečamo v tem koncu, je vokalna harmonija. Vokalna harmonija je sicer v slovenščini razmeroma pogosten pojav, vendar jo srečujemo v jugovzhodnem delu slovenščine bolj pozicijsko omejeno (prim. že zgoraj naveden razvoj *ę* [*< ě*] *> e* pred *e*, v osnovnem dolenjskem sistemu so po vokalni harmoniji prešli predlogi *na*, *za*, *nad* *> ne*, *ze*, *ned*⁷⁴ ipd.), severozahodni del slovenščine pa jo ima na več različnih, čeprav ne strnjenih področjih na različne načine (glede na odprtost, timbre ali resonanco) precej daleč razvito.⁷⁵ V novejšem času se zdi, da vokalna harmonija čedalje manj deluje, saj celo v rezijansčini

⁷¹ Tudi južni rob briščine bo spadal sem, prim. Logar, JiS IV (1958/59), 133.

⁷² Prim. za refleks *a*-ja ob nazalnem konzonantu in za refleks nazala *ę*: Pagon (pismo Cafu), ZMS II (1900), 239; Skrabec, Cv. XXVIII, 1 c. XXX, 3 c; Logar, SR V—VII, 163—164, VIII, 39—42; Rigler, JNG, § 41.

⁷³ Glej Skrabec, Cv. XX (1902), 3 b; podrobneje Logar, SR IX (1956), 41, XI (1958), 111—112.

⁷⁴ Glej Rigler, SR XII (1959/60), 230—248.

⁷⁵ Prim. Baudouin de Courtenay, Opyt, 89 sl., za Rezijo; Scheinigg, Kres 1881, 525 sl., Program des k. k. Staats-Gymnasiums zu Klagenfurt 1882, 3 sl., za Rož (glede rožanske vokalne harmonije prim. še spodaj); Strekelj, AfsIph XXXV (1914), 138, za Kras; Logar, JiS IV (1958/59), 134, za Banjščice (v sekundarno poudarjenih zlogih, n. pr. *sòstra* : *sèstre*, *nàga* : *na nèg*).

ni več živ pojav, zlasti v centralnih dialektih pa se zdaj (najbrž po 18. stoletju) pojavlja celo nasproten pojav vokalne disimilacije.⁷⁶

Eden izmed govorov, ki so razvili vokalno harmonijo, je tudi komenski govor⁷⁷ v kraškem dialektu. Ta govor je večinoma reduciral kratka *i* (razen izglasnega) in *e* iz osnovnega sistema v *ę*, kratki *a* (tudi tistega, ki je v posameznih primerih po asimilacijskem ali disimilacijskem akanju nastal iz *o*) in kratko poudarjeni refleksi za *ę* in najbrž *o* pa v *ą* (kratki *u* ima več refleksov, redukcije izostanejo pogosto pri posttoničnih glasovih, vendar teh stvari tu ni mogoče podrobneje obravnavati). Toda ta dva glasova sta ostala samostojna fonema samo v nevtralni poziciji (v zadnjem zlogu, če ni bil v seseščini palatalni konzonant), drugod sta se vokalno harmonično porazdelila glede na naslednji prednji ali zadnji vokal (ob palatalnem konzonantu je tudi *ę*).

Kakor sem že omenil, je kraščina razvila refleksi za *o* proti ožini. Bil je take kvalitete, da se je razvil v *uo*, in sicer prej kot je to stopnjo dosegel *ō* iz osnovnega sistema (= *ô*-), ki je na tem ozemlju do danes tudi dal *uo*. To nam dokazuje prav komenski govor, ker je *uo* < *o* skupaj z *uo* iz osnovnega sistema (slovenski cirkumflektirani *o*) razvil v *u*, preden se je *ō* iz osnovnega sistema (slovenski novoakutirani *o*) razvil v *uo*.⁷⁸ Ta *uo* (iz cirkumfl. *o* in *o*) je komenski govor razvil v *u* zato, da je spet vzpostavil ravnotežje v sistemu, kajti za etimološki *u* je iz sosednjega notranjskega dialekta prevzel *y* (varianta *ü*). Za dolgi *ę* imajo zdaj *ię*; *ę* in *ō* iz osnovnega sistema sta se diftongirala v *ię*, *uo*; *e* in *o*, ki sta prišla pod sekundarni poudarek, pa sta zavzela mesto dolgih *ę* in *o* (isti refleksi dasta tudi kratko poudarjena *e*, *o*). Tako je v komenskem govoru (za kraj Gorjansko)⁷⁷ tale vokalni sistem:

dolgi vokalizem			kratki vokalizem		
<i>i</i>	<i>y</i>	<i>u</i>	<i>i</i>	<i>y</i>	<i>u</i>
<i>ię</i>		<i>uo</i>			<i>o</i>
	<i>ę</i>	<i>o</i>	<i>ę</i>	<i>ą</i>	<i>ą</i>
	<i>a</i>			<i>a</i>	

⁷⁶ Glej Rigler, SR VIII (1955), 225 sl., in JNG, § 110.

⁷⁷ Po gradivu pri Strekelj, AfsI Ph XXXV, 150–150; Morphologie des Görzer Mittelkarst-dialektes, Wien 1887.

⁷⁸ Severno in zahodno od komenskega govora pa se *uo* za *o* ni razvil v *u* in sta oba *uo* zdaj sovpadla. Prim. o razvoju *o* v kraškem dialektu še Rigler, RSI XXI (1960), 30–32.

Pri kratkem vokalizmu nastopajo v izglasju (tudi pod kratkim poudarkom) lahko vsi vokali razen *a*, pod kratkim poudarkom v internih zlogih le *e* in *a* ter v redkih primerih *o* (iz *o* ali *u*, ki sta prišla pod akcent ob zadnjem akcentskem premiku), v predtoničnih zlogih pa sta najbolj pogostna tudi *e* in *a* ter tudi še *o*, redka pa sta *i* in *y*. *a* je refleks izglasnega *e*, posttoničnega etimološkega *a*, a v nekaterih primerih je nastal tudi po redukciji iz posttoničnega *i*.⁷⁹

Na problematičnosti v nastavljenem osnovnem koroškem sistemu sem že opozoril. Ni gotovo, kdaj se je vključil *e* v druge foneme. Po govorih se je vključeval različno: na zahodnem in vzhodnem robu osnovnega sistema je šel v *iē*, drugod pa najpogosteje v *e*. Na zahodu (ziljsko) sta *e* in *e'* sovpadla v *e*, zdaj navadno že *e*, isto se je zgodilo pri *o*-jih in mesto širokih *e* in *o* sta zavzela refleksa nazalov in *e²*, ki pa sta zdaj skoraj bolj indiferentna kot široka. Nista pa povsod sovpadla *e* in *e'*. Že od Roža (n. pr. Sele) proti vzhodu srečujemo govore z ohranjeno razliko med obema. *e²* (obenem z refleksom za *e*, pa najsi bo denazaliziran ali še nazalen) je v tistih govorih, v katerih je bil širši od *e'* in ki so hkrati tudi *a* labiovelarizirali v *ā*, zavzel izpraznjeno *a*-jevsko mesto (n. pr. pogosto v podjunščini).

V rožanščini in vsaj delno v podjunščini se je razvil še *ē* kot pozicijski glas.⁸⁰ Obseg njegovega nastanka še ni jasno določen. Zdaj je večinoma že izgubljen: je pa v nekaterih govorih stopil z določenimi ali vsemi *e*-jevskimi glasovi v opozicijo kot ozek (*e*) proti širšemu ali širšim glasovom (iz drugih *e*-jev).

V koroščini je treba izmed nekaterih značilnih vokaličnih pojavov omeniti razvoj *iē* in *uo* v *i* in *u* v delu rožanščine, vendar sta ta *i* in *u* v nasprotju s cerkljanščino sovpadla z etimološkima *i* in *u*. Značilna je še rožanska vokalna harmonija, ki je nepoudarjene *e*-jevske in *o*-jevske vokale ob poudarjenih ozkih vokalih zožila. Tako sta bila v nepoudarjenih zlogih dvojna *e* in *o*; širši *e* se je potem v rožanščini razen v iz-

⁷⁹ Tudi Streklejeve zlogotvorne sonante lahko razrešimo na *a* + sonant.

⁸⁰ Prim. Scheinigg, Kres 1881, 618; Program ..., 23—26; Ramovš, HG VII, 12, 22—23; Isačenko, Sele, 31, 80—81.

glasju večinoma razvil v *a*,⁸¹ ožji pa je ostal *e*, pri *o*-jih sta lahko še zdaj dve kvaliteti ali pa sta sovpadla.⁸²

Za ilustracijo bi navedel nekaj vokalnih sistemov.

V Št. Jakobu v Rožu⁸³ so razvili *ię* in *uo* v *i* in *u*; *ę*, *e* in *ę'* iz osnovnega sistema so tukaj sovpadli in dali do zdaj *ę*, *o* in *o* pa *o*; *ę'* in *ę* sta dala *e*, *o* pa *o*. Morebitni *ě* ni zapustil sledov. Ker ta govor ni izvršil niti sekundarnega akcentskega premika niti premika cirkumfleksa proti začetku, je sistem dolgega vokalizma dokaj preprost. Preprost je tudi kratki vokalizem, upoštevati je treba le moderno vokalno redukcijo, po kateri sta se *i* in *u* razvila v *ə* in tudi širša varianta kratkega *e* v *a* (razen v izglasju). Ožja in širša (pozicijska) varianta nepoudarjenega *o*-ja se že zelo težko ločita. Kratki *e* + *i* je dal *ę* (nastopa samo v izglasju):

dolgi vokalizem		kratki vokalizem	
<i>i</i>	<i>u</i>		<i>u</i>
<i>ę</i>	<i>o</i>	- <i>ę</i>	<i>ə</i>
<i>e</i>	<i>o</i>	<i>e</i>	<i>o</i>
<i>a</i>		<i>a</i>	

Imajo tudi še *ər*. Pri kratkem vokalizmu je *u* izredno redek (v glavnem le v končnici dat. sing. masc. nekaterih zaimkov in pridevnikov *-umə* ter v izjemnih primerih analogičen kot *drujá* »drugega«), *i*-ja pa sploh nisem našel. Kratki *e* v internih zlogih se nagiblje k ožini, medtem ko je izglasni *-ę* zelo ozek.

Mnogo bolj kompliciran vokalizem je v Selah.⁸⁴ Tu *e* in *ę'* nista sovpadla, zato je *ę'* (v katerega je prešel seveda tudi refleks za *ę*) sovpadel z *ę'*, ki je zdaj diftongiran v *ęü/ea*. Ker poznajo tukaj sekundarni akcentski premik, so dobili še sekundarno poudarjeni *e*, ki je sovpadel z *e* iz osnovnega sistema in je zdaj zanj širok *e* (sekundarno poudarjeni *e* je torej ožji od refleksa za *ě*- in *ę*). Enako je pri *o*-jih refleks za *o* sovpadel

⁸¹ Scheinigg (v delih iz op. 75) je mislil, da gre *e* > *a* po vokalni harmoniji, toda razvoj *ę* > *a* je pojav, ki ni odvisen od sosednjega zloga, vokalno harmonično je le zoženje *e* (in *o*) pred ozkim poudarjenim vokalom, ki se je izvršilo pred pojavom *ę* > *a*.

⁸² V nekaterih govorih pa gredo ožje variante *e*-ja in *o*-ja celo v *i* in *u* (sporočilo dr. T. Logarja).

⁸³ Po gradivu, ki ga je zbrala M. Janežič za SLA, in njenih osebnih podatkih avtorju.

⁸⁴ Po Isačenkju, Narečje vasi Sele na Rožu, Ljubljana 1939.

z φ (zdaj $\varphi\bar{a}/oa$), medtem ko za sekundarno poudarjeni o ni gotovo, če je sovpadel z o iz osnovnega sistema, ali je malo širši. Isačenko namreč navaja⁸⁵ poleg oa še φ in φ , toda iste primere z o iz osnovnega sistema piše enkrat z φ , drugič z φ .⁸⁶ Imajo tudi \bar{e} , in sicer zdaj brez pozicijske razvrstitve. Za sekundarnim akcentskim premikom so izvedli še en akcentski premik, in sicer z dolgega in kratkega (v zapoznelih primerih) končnega odprtega cirkumflektiranega zloga, toda premaknjeni akcent še ni podaljšan. Razvoja kratkega $e > a$ ta govor ne pozna, v njem je nasprotno vsak nepoudarjeni e prešel v \bar{i} , enak glas da tudi nepoudarjeni i . Vsak nepoudarjeni o je zožen v φ . Že iz tega je jasno, zakaj so e -jevski in o -jevski vokali, ki so prišli pod akcent pri zadnjem akcentskem premiku, ozki. Pod kratkim poudarkom sta i in u dala \bar{a} . V Selah so zdaj po Isačenko tile dolgi vokali: $i, i\bar{a}, \bar{e}, \bar{e}, ea, a, oa, \varphi, \varphi, u\bar{a}, u, \bar{e}$ (\bar{e} je v tujkah).

Znano je, da imajo v delu Podjune še zdaj prave nazalne vokale,⁸⁷ vendar samo v dolgih zlogih. Na področju, kjer prebivajo tako imenovani Dravci, imajo tale vokalni sistem:⁸⁸

dolgi vokalizem				kratki vokalizem		
i	u			i		u
$i\bar{a}$	$u\bar{a}$			e	\bar{a}	o
e	o				a	
ea	oa	$+ \bar{a}$	φ			
\bar{a}	\bar{a}					

Za \bar{a}, φ, i, u ni potreba pojasnil, $i\bar{a}, u\bar{a}$ so za $i\bar{e}$ (in \bar{e}), $u\bar{a}$; \bar{a} je iz dolgega a , \bar{a} pa iz \bar{e} ; ea je za \bar{e}' ; oa za φ . Sekundarno poudarjeni vokali so še kratki, in sicer \bar{a}, \bar{o} za sekundarno poudarjena e, o .⁸⁹

⁸⁵ L. c., 29, 35.

⁸⁶ N. pr. *prósam* l. c., 29; *prósam* l. c., 62, ipd.

⁸⁷ Literaturo prvih poročil o nazalih glej pri Nahtigal, ČZN XII (1915), 84 in 85. O naravi teh nazalov prim. Tesnière, SR III (1950), 265 sl.

⁸⁸ To je ozemlje od Djekš na severu v jugovzhodni smeri proti Dravi. Sistem je iz Isačenka, RES XV (1955), 55 sl.; XVI (1956), 38 sl. Premalo pa je podatkov, da bi se dalo točno ugotoviti, če je \bar{a} res obravnavan polifonemsko. Tudi glede e in o je premalo podatkov.

⁸⁹ Podrobneje glej pri Isačenko, l. c.

Drugod so še drugačni razvoji. Omeniti je treba še premik cirkumfleksa v ziljščini proti začetku,⁹⁰ kjer novo poudarjeni vokali sovpadajo z refleksi za akutirana *e* in *o* v nezadnjih zlogih. Ti premiki so znani tudi na vzhodu. V ziljščini krajšajo (verjetno pod nemškim vplivom) dolge vokale v zaprtih nezadnjih zlogih.⁹⁰ Od mežiščine na vzhod so izgubljene intonacijske opozicije itd. Predvsem pa je treba omeniti še rezijanščino s skrajnega jugozahodnega roba koroškega osnovnega sistema. Sprva je doživljala povsem koroški razvoj,⁹¹ glede vokalizma skoraj tako kot ziljščina, le sekundarnega akcentskega premika, ki ga ziljščina že pozna, rezijanščina ni izvedla, pač pa še premik cirkumfleksa proti začetku.⁹² Nato je razvila nekaj samostojnih pojavov: poudarjeni ozki *e*-jevski in *o*-jevski vokali (rezijansko ozki, t. j. staroakutirani *ě* in novoakutirana *e* in *o* v vseh pozicijah), a v večjem delu Rezije (razen Bele) tudi dolga *i* in *u* so postali zasopli, vokalna harmonija se je močno razvila, in sicer glede na odprtost (pri rezijansko ozkih *e* in *o*) in zasoplost (pri istih in še pri *i* in *u*), izgubile so se intonacijske opozicije, zdaj tudi že ni več kvantitetnih opozicij.

Najbolj značilni za rezijanščino so zasopli vokali. Fonetično so nekoliko krajši od nezasoplih. Vokalna harmonija pa zdaj že ni več živ pojav in se refleksi že analogično izpodrivajo in prenašajo v drugačne pozicije, kot so utemeljene po vokalni harmoniji. Vokalni sistem je tak:

$$\begin{array}{ccc}
 i & & u \\
 e & o & + & \underline{i} & \underline{u} \\
 \underset{a}{e} & \underset{a}{o} & & \underline{e} & \underline{o}
 \end{array}$$

Enak sistem je tudi v nepoudarjenih zlogih, le da tam ne poznajo dvojnih kvalitete *e*-ja in *o*-ja. Sistem zasoplih vokalov ima samo dve opoziciji: gradualno in labialnostno. *i* in *u* sta torej v razmerju nelabializiran : labializiranemu, *i* in *e* kot visoki : nižjemu (oziroma ožji : širšemu).

Navedeni sistem je z Njive,⁴⁹ *i* in *u* sta refleksa osnovnih *ię* in *uo*, *e* in *o* (ki nista ozka, ampak indiferentna) sta refleksa nazalov, *ę* in *o*

⁹⁰ Glej Grafenauer, AfslPh XXVII, 195 sl.

⁹¹ Prim. Nahtigal, ČZN XII (1915), 121; Ramovš, ČJKZ VII (1928), 107 sl., HG VII, 50 sl.

⁹² Glej Bajec, ČJKZ III (1921-22), 40 sl. Težko je reči, ali je ta pojav gene- tično povezan z ziljskim.

pa refleksa v osnovnem sistemu kratkih, a zdaj poudarjenih nazalov (t. j. v osnovnem sistemu kratko poudarjenih in tistih, ki so prišli pod akcent pri premiku cirkumfleksa proti začetku) ter *ì* in *ù*. *ə* iz osnovnega sistema je v tem govoru dal *a*.⁹³ V glavnem enake vokalne sisteme imajo tudi drugi rezijski govori, le posamezni mlajši razvoji so različni (kot n. pr. pri kratkem *a*, *ə*, na Beli tudi pri zasoplih vokalih: tam dajo *ì* in *ù* zasople *i* in *u*, tam postane zasopel tudi nekdanji *ə*; na Njivi gre pozicijsko ob nazalnih konzontanah *a > ɛ*, na Solbici pa v *ā* ipd.).

V začetni fazi je slovenščina imela tudi zlogotvorna *r* in *l*. Zaradi njihovih specifičnih lastnosti jih pri sistemskem razvoju vokalizma nisem sproti upošteval drugače, kot če so se zaradi fonetičnih sprememb razvili v navadne vokale in stopili na posebno mesto v vokalnem sistemu.

Kakšna je natančno bila fonetična realizacija teh *r*, *l* v kasnejših obdobjih, tu ni mogoče ugotavljati. Ponekod se je pred njima razvil še poseben vokalični del, nekak polglasnik, drugod (zlasti na področju s panonskim osnovnim sistemom) pa ne. To, da sta v slovenščini *ə* in *r* tudi samostojna fonema, pa še ni dovolj, da bi mogli *r*, kadar je fonetično realiziran kot *ər*, razdeliti na *ə + r*. Slovenski *ər* je bil (in je marsikje še zdaj) enoten fonem — diftong, prav tako diftong kot *ou* ipd. Pač pa *ər < r* (kadar ni kot *r* ohranjen) razpade na dva fonema v nepoudarjenih zlogih (o kratko poudarjenih glej spodaj), saj v nepoudarjenih zlogih tudi ni drugih diftongov, ki bi bili enotni fonemi. Dokaz za monofonemskost diftonške skupine *ər* (v starejšem obdobju) je že v tem, da poudarjeni *ə* določeno obdobje ni mogel stati v nezadnjem zlogu (ker se je podaljšal in razvil v *a/e*), medtem ko *ər* lahko stoji; *ə* kot kratek vokal skozi dolgo obdobje ni mogel biti nosilec intonacijskih opozicij, a *ər* jih je vseskozi imel.⁹⁴ Razen tega se je *ə* v diftongu *ər* samosvoje razvijal — pogosto v drugačne glasove kot sicer *ə* v istem govoru. Da tu ne gre, vsaj povsod ne, samo za drugačen pozicijski razvoj, nam dokazuje to, da se n. pr. izglasni praslovanski *-rə, -rə*, ki se v slovenščini ne obravnava kot zlogotvorni *r*, ampak s sekundarnim *ə* kot *ə + r* (n. pr. v *stəbər* je *ə + r* in ne diftong *ər*), navadno razvija drugače (paralelno

⁹³ Tudi *ər* je dal *ar*, kar kaže, da je tukaj *ər* že pred tem razvojem razpadel na *ə + r*.

⁹⁴ Prim. podobne ugotovitve pri Škrabcu, JS I, 56–58. Prim. tudi Isačenko, Sele, 41–42.

velja za *l*). Tudi fonetično se *a* v diftongu *ar* večkrat razlikuje od vseh drugih glasov. V dolenskem osnovnem sistemu je zanj pogosto *ar*; tako je v Ambrusu n. pr. *gāri* »garij« : *gāri* »grji«, *žart* »žrd« : *žārt* »žreti« (*a + r* : *ar* : *a + r*; samega *a* ni).

Zaradi navedenih dejstev n. pr. v gorenjščini v sistemu iz Črne ne moremo razstaviti diftonga *ar*, pač pa ga lahko razstavimo v sistemu iz Smlednika, ker tam ni kvantitetnih opozicij. Prav tako ga ni mogoče razstaviti v obeh navedenih dolenskih sistemih. V štajerskih dialektih se je *ar* pogosto razvil v *ar*, čeprav se tam *a* ne razvija v *a*, tako imajo *ar* tudi v obeh navedenih sistemih iz Zibike in Zafosta; toda zdaj je v njih, kot ostali diftongi, razpadel na *a + r*. V panonskem sistemu je še kot *r* ohranjen. V obsoško-idrijskem pa je v obsoškem dialektu ohranjen, v rovtarskem delu pa je, ker so uvedli kračino tudi v nezadnje zloge in izgubili intonacijske opozicije, razpadel na *a + r*, kar nam lepo dokazuje cerkljanščina, ki je potem ta *a* razvila tako kot vsak drug *a* v *o*. Podobne stvari so tudi v beneško-kraškem in koroškem⁹⁵ osnovnem sistemu.

Isto kot za *r* je veljalo sprva za *l*, razlika je v tem, da se je *l* do zdaj povsod razvil v druge glasove. Tisto ozemlje, ki je obdržalo *l* (panonski osnovni sistem), je obdržalo tudi *l* in ga nato razvilo v *u*.⁹⁶ Drugod se je diftong *al* okrog 16. stoletja razvil v *ou*. V nepoudarjenih zlogih (o kratko poudarjenih glej spodaj) je *l* pogosto tedaj že razpadel na *a + l* (prim. pri *r*) in dal potem ob prehodu *l > u* po asimilaciji večinoma *u*, ponekod pa je šel morda direktno *l > u*. Diftong *ou* se je različno vključil v vokalne sisteme: na štajerskem področju je sovpadel s prejšnjim diftongom *ou*, drugod je težko določiti, ali je zavzel svoje posebno mesto v vokalnem sistemu ali je veljal za varianto zdaj enega, zdaj drugega *o*-ja pred *u*. Najbrž se je v različnih krajih to različno obravnavalo. Nadaljnji razvoj tega *ou* je po dialektih različen: na Štajerskem se je razvijal enako kot prejšnji *ou*, bodisi v smeri disimilacije proti *au*, bodisi asimilacije v *o* (gornjesavinjsko) ali *u* (obsotelsko),⁹⁷ ali pa je še ohranjen. Drugod je tudi pogosto še ohranjen (vendar ga moremo večkrat razstaviti na *o + u*), na nekaterih področjih pa se je asimiliriral v *u* (ob-

⁹⁵ Prim. tudi Isačenko, l. c.

⁹⁶ Le sporadično se je včasih pojavil vokalični element pred *l* ali za njim (prim. besede kot *sloza* ipd.).

⁹⁷ Ali je moščanski govor tudi razvil današnji *u* preko *ou* (monoftongizacija drugačnega *ou > u* je verjetno izvedel) ali pa direktno *l > u*, ker ima zdaj tudi *r*, ni mogoče ugotoviti.

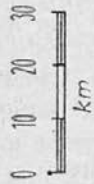
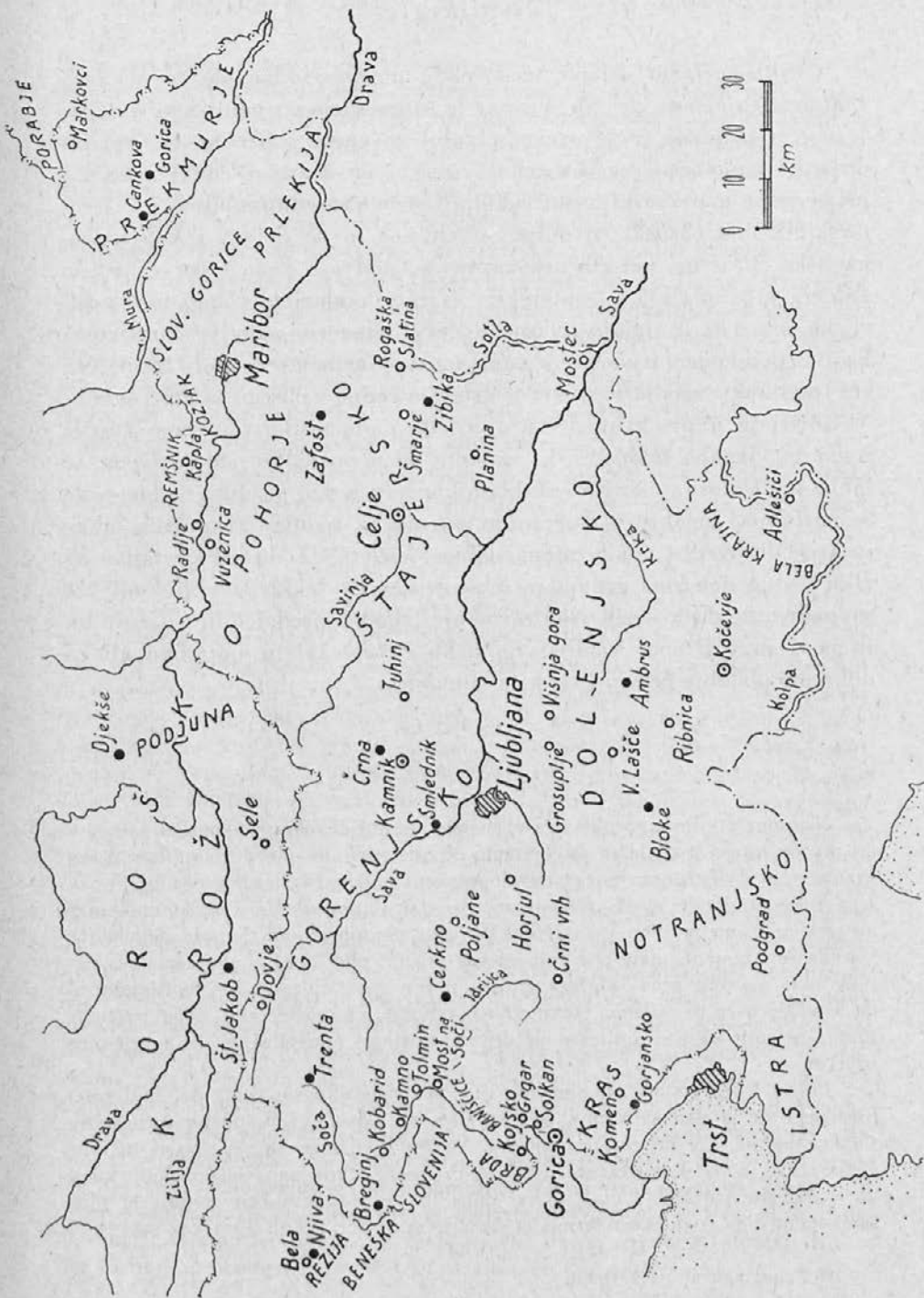
soško, večinoma beneško, deloma kraško, deloma južnonotranjsko), redkeje v o (deloma gorenjsko, lokalno notranjsko).

V kratko poudarjenih zlogih je razvoj pri r, l precej kompliciran in po narečjih različen. Včasih kaže, da je v njih tak razvoj, kot bi bil r, l , drugič kot bi bil \bar{r}, \bar{l} , a tretjič, kot da bi se bili podaljšali.

S tem je prikazan razvoj slovenskega vokalizma seveda samo v glavnih obrisih.⁹⁸ Je še dosti mladih lokalnih razvojev, ki jih tu ni bilo mogoče omenjati, ki pa pripeljejo še do številnih različnih vokalnih sistemov — različnih glede tipologije, predvsem pa glede izvora. Pri današnjih sistemih, kar sem jih navedel, nisem imel namena podati tipologije slovenskih vokalnih sistemov, ampak sem skušal navesti predvsem take, ki bi čimbolj ilustrirali razvoj. Pa vendar so navedeni sistemi tipološko precej različni, saj vsebujejo različno število diferencialnih znakov, so dvorazredni ali trirazredni, trikotni ali kvadratni, deljeni po kvantiteti ali ne, imajo intonacijske opozicije ali ne, zlasti pa vsebujejo različno število vokalov. Na splošno je v njih dolgi vokalizem številnejši od kratkega (oziroma akcentuirani od neakcentuiranega), samo v enem primeru (moščanski govor) je postal kratki vokalizem številnejši od dolgega. Konzonantizma tu nisem obravnaval, vendar bi omenil, da kaže, da v okviru slovenščine ni medsebojne tipološke odvisnosti vokalnih in konzonantskih sistemov.

Če pogledamo tipologijo sistemov v razvoju, pa vidimo, da je največ sprememb nastopilo v številu vokalov in kvantiteti, druge spremembe so redkejše. S fonetičnimi razvoji je včasih prišlo narečno do četverokotnega sistema, toda kaj kmalu se pokaže spet težnja po razvoju v trikotnega. Bolj obstojni so bili trirazredni sistemi (s samostojno opozicijo labializirani : nelabializirani — t.j. sistemi z \bar{u}), čeprav se v novejšem času tudi to že rado odpravlja. Neodvisno drugo od drugega se odpravljajo kvantitetne in intonacijske opozicije, a akcentsko mesto še nikjer v slovenščini ni vezano na isto pozicijo v vseh besedah.

⁹⁸ Za rekonstrukcijo starejšega stanja sem poleg citiranih del in citiranega gradiva uporabljal tudi gradivo, ki ga ima zbranega Inštitut za slovenski jezik SAZU za SLA (veliko večino ga je zbral dr. T. Logar). Vsi zapisi ter seminarske ali diplomske naloge, ki so jih napravili študentje in sem jih uporabljal, so delali študentje domačini, a zapis je bil z njimi prekontroliran tudi v Inštitutu za slovenski jezik. Kritično sem uporabljal tudi drugo doslej objavljeno dialektološko gradivo.

Ce primerjamo sisteme med seboj, potem vidimo, da so nekateri znatno bogatejši od drugih. Vendar je to res samo s tipološkega stališča. V resnici je jezik, če je preveč izgubil na enem področju, to vsaj indirektno nadomestil na drugem — seveda ne vedno v enaki meri. Če primerjamo n. pr. cerkljanski vokalni sistem s soslednjim obsoškim (trentarskim), ima obsoški tri dolge vokale več in na dolgih vokalih intonacijske opozicije, kar jih pravzaprav še podvoji. Toda v cerkljanskem sistemu v primerjavi s trentarskim kratko poudarjeni vokali niso pozicijsko omejeni in imajo znatno večjo frekvenco, zato je cerkljanski kratko poudarjeni vokalizem funkcionalno neprimerno bolj izkoriščen kot trentarski. Seveda te stvari ne ostajajo vedno v obsegu samih vokalov. V Górici je n. pr. kvantitetne opozicije nadomestilo povečano število sonantov. Izguba intonacij, ki navadno ni neposredno nadomeščena, se lahko nadomesti z manjšo redukcijo končnic, s tem pa dobi nadomestilo v morfološki strukturi. Nasprotno pa močna redukcija končnic lahko privede do uvedbe novih intonacijskih opozicij.⁹⁹ Toda ker obstoji v jeziku vedno določena redundanca, se je seveda lahko izvršilo tudi več sovpadov, ne da bi jezik reagiral nanje: vendar predaleč to ne more iti, in novi razvoji spet vzpostavijo neko ravnotežje in potrebno ali za določeno obdobje celo preveliko redundanco.

R é s u m é

L'auteur étudie le vocalisme slovène en tant que développement d'un système, ou plutôt, après la division du système unique, en tant que développement des systèmes, et il distingue dans ce développement plusieurs phases caractéristiques. Une telle étude de système nous montre l'évolution de la langue dans une autre dimension et d'une manière bien plus complexe que l'étude de chaque voyelle séparément, mais elle fait encore mieux, elle montre que certaines explications ne sont plus valables, puisqu'il est impossible de les coordonner si on considère le vocalisme comme un système: en outre, elle nous présente toute une série de possibilités pour des explications nouvelles ou du moins plus précises.

Parmi les premiers phénomènes du vocalisme slovène comptent la fermeture de *ě* et la dénasalisation des voyelles nasales dans la partie sud-est du slovène actuel. Ce développement est, au fond, dialectique, du point de vue vieux-slave, mais il représente aussi la première étape dans le développement du vocalisme slovène. L'état actuel dans le sud-est peut être déduit le plus facilement d'un *ě* qui s'est fermé, et dans le nord-ouest d'un *ě* ouvert, mais non

⁹⁹ Prim. zgoraj za Kojsko.

d'une répartition contraire ou d'un *ě* refermé commun à toute la Slovénie. Il est donc nécessaire de rallier les reflexes actuels pour *ě* long et bref, et une telle explication éclaircit très bien leur rapport réciproque qui a été jusqu'ici incompréhensible. Cette même région du nord-ouest qui a conservé le *ě* ouvert a conservé aussi les nasales. Si on considère ces deux phénomènes du point de vue des langues slaves tout entières, on voit qu'ils s'accordent mieux qu'on ne l'a pensé jusqu'ici: le nord-ouest de la Slovénie est donc la troisième région dans le domaine des langues slaves qui a conservé un *ě* de qualité ouverte.

Dans la deuxième phase de l'évolution, on voit que la qualité des voyelles dépend en partie déjà de leur quantité, ce qu'on remarque d'abord chez *o* qui devient dans les systèmes, d'après sa quantité, le pendant de voyelles antérieures diverses: le *o* long forme en effet un couple avec le *ě* long, tandis que le *o* bref forme, toujours le couple du *e* bref etymologique. Ce phénomène est caractéristique pour le slovène contre le serbocroate. Dans cette phase on voit déjà diphthonguer les voyelles longues qui sont des reflexes pour *ě* et *o*.

Tandis que jusqu'à cette époque-là, le slovène est resté divisé en deux moitiés, dans la troisième phase le tracé des isoglosses change: si on les compare avec les précédents, on voit que les nouveaux phénomènes occupent des aires entièrement différentes. La partie est se joint à la partie nord, et le sud à l'ouest. Le premier phénomène qui indique ce nouveau tracé des isoglosses est l'allongement des syllabes à accent bref non-finales, qui s'allongent dans le nord plus tard que dans le sud. La théorie sur l'allongement précoce et tardif des syllabes brèves non-finales (allongement de l'ancien accent aigu abrégé et du nouvel accent aigu sur les brèves) ne nous explique seulement les doubles reflexes déjà connus pour *ě* dans la zone nord, mais aussi la coïncidence de *e* à accent circonflexe et de *e* à accent aigu nouveau dans la région à allongement précoce, la coïncidence de *e* à accent circonflexe et de *ě* toujours long dans les dialectes de la Styrie septentrionale, etc. Si on étudie les phénomènes suivants on voit les isoglosses changer sans cesse, p. ex. dans l'évolution de *ǣ* en *a* ou en *e* l'isoglosse se déplace à l'est encore plus vers le sud qu'elle ne l'a fait lors de l'allongement des syllabes à accent bref non-finales, et il s'ensuit une rapide désagrégation du vocalisme et la formation de nouveaux systèmes dialectiques.

A cause des modifications quantitatives et, au sud-est, de la dénasalisation, les systèmes vocaliques se sont compliqués. Il n'est donc nullement surprenant qu'on ait vu apparaître un penchant à la simplification. Un exemple très caractéristique de simplification nous est offert par le sud-est dans le groupe des *e* brefs. Il y a eu partout dans le sud-est trois *e* brefs (*ę*, *e*, *ę*), et ils ont été réduits partout à deux, mais de manière différente selon les régions: dans la région centrale *ę* (< *ě*) s'est développé en *i* (mais devant *e* il s'est développé en *e*, à cause de l'harmonie vocalique), en Styrie, on a réuni *ę* et *e* en *ę*, et dans la région pannonienne, tout comme dans le kajkavien, *e* et *ę* en un même son. Dans ce même temps, on voit apparaître d'autres changements: tandis que diverses diphthongaisons réunissent les dialectes styriens du sud et du nord, le développement *ou* > *u* divise les dialectes du centre, et au nord-ouest il y a par endroits probablement déjà la dénasalisation des nasales, etc.

Nous avons obtenu de cette façon un certain nombre de systèmes vocaliques de base, développés dans les régions suivantes: Haute-Carniole, Basse-Carniole, Styrie de sud, Styrie de nord, Pannonie, vallée de la Soča—Idrija, Vénétie—Karst, Carinthie (la longueur de l'étude étant limitée, j'ai dû renoncer à l'Istrie, à la Prlekija et à la Carniole-Blanche de sud avec les bords de la Kolpa où il s'agit soit de régions mixtes, soit de systèmes qui peuvent être interprétés de manière diverse — et toutes ces régions se trouvent à la frontière du territoire slovène). Ces systèmes de base pourraient être datés avec quelque certitude aux environs de la première moitié du XIVe siècle.

Les nouveaux phénomènes qui se sont développés assez indépendamment des frontières de ces systèmes de base continuent à diviser les systèmes vocaliques. Bien entendu il y avait encore en ce temps-là des innovations qui s'étendaient sur un vaste territoire, ou qui concernaient presque toute la Slovénie. Ces innovations ont touché les systèmes vocaliques déjà différenciés des dialectes, c'est pourquoi les résultats qu'une même cause a produits dans les divers dialectes peuvent être très variés.

Un des plus caractéristiques phénomènes nouveaux est la réduction vocalique moderne, dont l'apparition marque la quatrième phase dans le développement du vocalisme slovène. Dans cette période les voyelles brèves présentent une tendance d'affaiblissement qui apparaît sous des formes diverses, selon qu'elles sont accentuées ou non. Simultanément, l'accent commence à quitter la syllabe finale: souvent si celle-ci est brève, plus rarement si elle est longue (décroissante). Cette quatrième phase est plus ou moins développée encore presque partout sur le territoire slovène, bien que son développement fût allé, selon les dialectes, plus ou moins loin et qu'il eût pris des directions variées.

Dans la cinquième phase, qui existe seulement dans les dialectes, les voyelles à accent bref commencent à s'allonger, quelle que soit leur position. Le vocalisme n'est donc plus soit long soit bref, il est ou accentué ou bien non accentué.

A partir des systèmes de base, l'auteur développe certains systèmes jusqu'à l'état actuel, tandis que le développement des autres est seulement indiqué. Quand il cite des systèmes actuels, il n'a pas l'intention de présenter une typologie des systèmes vocaliques slovènes, mais d'illustrer le mieux possible leur développement. Ils sont pourtant assez différents, sous l'aspect typologique, car ils varient beaucoup par le nombre de leurs signes de différenciation, ils peuvent être à deux ou à trois classes, triangulaires ou quadrilatéraux, divisés d'après la quantité ou non, ils possèdent des oppositions d'intonation ou non, et ils contiennent surtout un nombre différent de voyelles.

Marja Boršnik

STILNI PREMIKI V SLOVENSKI KNJIŽEVNOSTI MED KLASIČNIM IN MODERNIM REALIZMOM

(Referat za mednarodni slavistični kongres v Sofiji 1965)

Časovni stil je nekaj tako gibljivega, da se ne dá ujeti med posamezne letnice. Če bom to kljub temu vsaj v grobih obrisih poskušala, si bom prizadevala določati stilne premike le ob markantnejših zgledih, ne upoštevajoč dejstvo, da se elementi nastajajočega stila podtalno zbirajo že veliko prej, preden prodro, in da pronicajo naprej še potem, ko jih že zdavnaj premaga nov stil. Predvsem se bom skušala osredotočati na mlajše generacije, nosilke novega stila, in se bom torej le mimogrede utegnila zamujati pri starejših.

Devetdeseta leta prejšnjega stoletja pomenijo za slovenski stilni razvoj močno prelomnico. To desetletje je v veliki meri tudi pri nas omajalo dotlej veljavni klasični pogled na svet, ki je omogočal realistično umetnost, in s tem pripravljalo teren za nov pogled moderne.

Izraza klasični realizem tu seve ne uporabljam v vrednostnem pomenu, marveč zgolj kot stilno oznako za centripetalni pogled na svet, kakršen se je s poudarkom na človeku kot središču dogajanja uveljavil že v klasični antiki in prejel zlasti v nemškem klasicizmu 18. stoletja svoje humanistično tolmačenje. Izraz moderna pa uporabljam kot stilno oznako za centrifugalni pogled na svet, ki se dejanski stvarnosti odmika, čim bolj izgublja vero v možnost realizacije humanističnih idealov. Uveljavlja se v mnogovrstnih stilnih prijemih, ki preobračajo objektivnost po subjektivni čutni zaznavnosti, pri čemer pomeni nastop naše »moderne« — označene z navednicami — šele prvi stadij subjektivnega preoblikovanja.

Razkroj klasičnega realističnega principa v umetnosti torej dejansko ne pomeni drugega kakor z ene strani razkroj organske celote kot bolj ali manj harmonične sinteze vnanjega in notranjega sveta na posamezne

vse manjše dele, z druge strani pa previs v subjektivno ponotranjenost. Do neke mere bi temu lahko rekli atomizacija, saj se proces ujema z znanstvenim razvojem, ki od prvih senzacionalnih odkritij moderne fizikalne kemije — elektrona 1896, radioaktivnosti urana 1896, radia in polonija 1898 — teži v isto smer. Umetnostni proces pa je starejši in posega pri naprednejših narodih vsaj v zadnja tri desetletja prejšnjega stoletja. Odvisen je predvsem od družbenopolitičnih preokretnic. Z rastočo družbenokulturno disonantnostjo v kapitalističnem »redu« je nujno, da tudi umetnost v čedalje večji meri gubi soglasje med hotenjem ustvarjalca in družbeno resničnostjo. Polagoma se ji pričinja umetnik odtujevati v posamezne skrajnosti.

Pri nas pa je realizem v osemdesetih letih, ko se je moral na primer v Franciji že zdavnaj umakniti naturalizmu, dekadenci in celo simbolizmu, šele na višku. Pojasniti se to dá le z zaostalimi družbenopolitičnimi razmerami in s pomanjkljivo osveščenostjo odločilnih ustvarjalcev, ki so bili pretežno zastopniki srednje ali celo ugodno situiranih meščanskih poklicev.

Vlogo revolte pa prevzame v devetdesetih letih generacija »sedemdesetletnikov«, to je študentov, ki so se rodili v prvi polovici sedemdesetih let in se pričenjali okrog 1892 zbirati na Dunaju. V tem letu, ko so organizirali »mesečnik slovenskega dijaštva« »Vesno«, lahko govorimo o prvih zarodkih *naturalizma*, to je, »radikalnega realizma« ali »nove struje«, kakor so to gibanje nekoliko kasneje sami imenovali. Izraza *naturalizem* so se pri naglašanju svoje pripadnosti hote izogibali, ker bi jih bil v naši javnosti kompromitiral. Saj se je ta z Josipom Stritarjem na čelu že poldrugo desetletje odločno borila proti deskripciji, pa tudi proti mehaničnomaterialistični bazi (prim. M. Boršnik, Fran Celestin, 1951, 171 idr.) — pojavoma, ki je z njima kasneje zavračala *naturalizem*.

Sprva se mlado hotenje oglašala le v odporu proti idealizaciji in v prizadevanju po podajanju vsakdanjosti, kakršna dejansko je (»Vesna« 1892, 2, 37, 49), politično pa se v skladu s takratnim oportunističnim liberalizmom ne želi ogrevati ne za socializem (tam, 109) ne za polemiko s klerikalizmom (tam, 204). Že v tem prvem letniku pa se pojavlja polemični temperament medicinca Frana Govékarja, ki dobi v naslednjih dveh letnikih premoč. *Naturalizem* Govékarjevega leposlovnega pisanja v tem začetniškem kakor tudi v kasnejšem času je razgiban, lahkoten

in površen, seksualno dražljiv, čeprav bolj v besedah, iščočih pikantnega drobnega opisa, kot pa v situacijah, brez temeljitejše podrobne analize, skratka, brez vsakršne Zolajeve teže. Že tu je v časopisu dopuščal tudi protimnenja (»Vesna« 1893, 153 s.) in tudi sam, ironično jih upoštevač, izzival h kritičnemu ugovarjanju (tam, 173). Kot takratni simpatizer socializma, neustrašen nasprotnik klerikalizma in radikalen liberalec se ni zapletel le v polemiko z ideološkim vodstvom katoliškega tabora, marveč na koncu tretjega letnika tudi z nenačelnim slovenskim liberalizmom, kar je imelo za posledico ukinitve časopisa.

Z rastočo Govékarjevo prodornostjo je med mladino rastla tudi četa njegovih privržencev. Z eno samo izjemo — Frana S. Finžgarja — se mu je posrečilo pridobiti za »Vesnine« sodelavce in pretežno kasnejše sobojevnike vse pomembnejše talente svoje generacije, zlasti starejše, med drugimi celo kasnejšega teologa Fr. Ks. Meška, čeprav sprva le kot pesnika. Mimogrede se je med njimi pojavil — ne da bi to morda Govékar sam dognal — pod psevdonimom Trošan tudi nekoliko mlajši Ivan Cankar, kasnejši največji predstavnik »moderne« (tam, 1894, 24; po vsej verjetnosti Antikrokar, Iz Ljubljane, 117). Njegov leto dni starejši tovariš Ivan Prijatelj, naš kasnejši najpomembnejši literarni zgodovinar, pa mi je svojčas (4. avgusta 1934) izjavil: »Tedaj je bila 'Vesna' naše glasilo. Največja čast je bila priti vanjo. Jaz nisem nikoli prišel.«

Tako je imel Govékar pripravljeno vojsko, ki se je pričel ob njej naslednje leto 1895 zmagovito uveljavljati v osrednjem literarnem glasilu »Ljubljanskem Zvonu«. Leto nato pa ji je po prihodu na Dunaj v posebnem literarnem klubu priključil poleg Cankarja še »modernista« Otona Župančiča v oporo za boj. Ta boj je Govékar zlasti to leto nadvse vehementno razžgal z dednostno in miljejsko dokumentiranim romanom *V krvi* (LZ 1896), ki je z njim naš epizodni naturalizem takrat dosegel svoj višek. Tako se je ta stil pri nas veliko bučneje uveljavil, kot je ustrezalo to avtorjevim močem.

Bilo je prvič, da se je v naši literarni zgodovini bojeval boj v imenu stilne doslednosti, naperjen proti starejši generaciji, kolikor se je ta še uveljavljala v centru. Tako je v našo dotlej statično moralo prvič prodrła dialektična paradoksnost bojne strategije »mladih«: računajoč z užaljeno nečimrnostjo dotedanjega največjega nasprotnika naturalizma, Stritarja, se jim je 1895 prav z njegovo pomočjo posrečilo odriniti Ivana Tavčarja in Janka Kersnika, to je, osrednja pripovednika klasičnega realizma, čeprav se je zlasti drugi kot najbolj izrazit tedanji realist kljub načel-

nemu nasprotstvu do naturalizma prišel v tem času sam razvijati v novo smer. Manj prizadeta s strani napadalcev sta bila ostala pripovednika te »petdesetletne« generacije, ki je bila v tem času nosilka realističnega pripovedništva, Fran Detela in Fran Maselj-Podlimbarski, ker sta tedaj pač kvalitetno manj pomenila. Kot nasprotnika stila »mladih« pa sta tem bolj odporno rasla vsak v svojo smer, prvi v konservativno, drugi v socialno.

Kakor je Govékar v kratkem pripravil do molka naše osrednje klasičnorealistične pisatelje — njih mesto so zdaj zasedli poleg mlajših celo še starejši slabše kvalitete — tako je Cankar nekoliko kasneje pometel s pesniki, ki niso soglašali z novo smerjo, čeprav so bili ti večinoma dejansko že okosteneli. Od »starih« je bilo novo gibanje vsaj nekaj let naklonjeno samo Antonu Aškercu, ki je mladini gladil svobodoumno pot, jo pesniško vzgajal in lomil kopje za njeno zmago, hkrati pa se tudi sam čedalje bolj približeval aktualni problematiki in vsakdanjemu izražanju.

Boja, ki ga je Govékar s spretno dialektično taktiko podžigal »za« in »proti«, se je pollašalo domala vse naše časopisje. Postajal je čedalje vehementnejši. Zastopniki buržoazije — tako klerikalne kot liberalne — so začutili ogroženost svojih pozicij, zato so skušali preprečiti tako »nevarno« pisanje za vsako ceno. To pa tem bolj, ker je bila socialno-demokratska stranka, ki se je prav to leto formirala, na strani Aškercu in »novostrujarjev«.

Toda Govékar se je moral še isto leto v ogroženem romanu ukloniti nasprotnikom in ga idealizirano zaključiti. Temu so bile krive njegove osebne razmere. Prisiljen se je bil prodati za žurnalista osrednjemu liberalnemu dnevniku. Čeprav je »novostrujarski« boj še nekaj časa nadaljeval, je bil to le pesek v oči. Hrbtenica je bila zlomljena. To je najprizadeteje spoznal Cankar, njegov najprodornejši dotedanji pristaš in sobojevnik (prim. M. Boršnik, Aškerc, 1959, zlasti VII. poglavje, in Dušan Pirjevec, Ivan Cankar in naturalizem, SR 1961/2, 1—47).

Da pa se je Cankar prav v tem času istočasno kakor Govékarju odtuževal tudi naturalizmu in se približal *dekadenci*, temu ni vzrok samo Govékarjev zlom. Zapozneli naturalizem, ki v naših malomestnih razmerah tako ni mogel imeti pripravljenih tal, se je preživel in sodobna evropska kultura je mogla našim dunajskim študentom sredi desetletja nuditi modernejšo in privlačnejšo duhovno hrano. Sprejemali so jo de-

loma preko modernega nemškega časopisja, deloma neposredno z Zahoda in z Vzhoda (prim. NO 1952, 711 s.). Kolikor se ni omenjenima osrednjima »modernistoma« s kratkotrajnim bivanjem na Dunaju priključil Josip Murn, sta ta dva posredovala nove ideje in knjige tudi njemu in Dragotinu Ketteju, ki mu je bil visokošolski študij onemogočen. Vendar se je prav Kette, ki se je najzreleje in najbolj smotrno izobraževal, dekadence načelno otresal, čeprav je tudi sam potem, ko se je bil sprostil dogmatičnih verig, zapadel pesimizmu in se hkrati tudi sam ni mogel vzdržati pred očarljivostjo modernih sproščenih oblik in idej. Te pa so bile neprimerno učinkovitejše od naturalističnih in so postale naravnost revolucionarno sredstvo za pobijanje tradicionalne miselnosti in okostenele forme, kakršna je vladala v naši dotedanji suhoparni poeziji in v življenjskem stilu sploh.

Medtem ko je doživljala ostala trojica, ki se je pričela nekoliko za Cankarjem uveljavljati v »Ljubljanskem Zvonu« (Cankar od 1895, Župančič in Kette od 1896, Murn od 1897), vsaj na videz enoten ritmični razvoj, pa je Cankarja prav v tistem času najhuje gnalo iz ekstrema v ekstrem, kar je tudi sicer značilno za njegovo ustvarjalnost.

Nosil je v sebi ogromne razsežnosti modernega človeka, ki niha v protislovju med tiho, plemenito poezijo poduhovljene notranjosti in bučnim svetom družbenopolitičnih spopadov, ki so prav v desetletju fin de siècle pod imperialističnim pritiskom našli obliko ostro razredno opredeljene diferenciacije. Kot pripadnik k brezpravnim, ki je občutil to družbeno zaznamovanost že od rojstva, je Cankar zelo zgodaj zaslutil prepad med plemstvom duha in duhovno votlostjo gmotno vladajoče in odločujoče buržoazije. To je bil eden glavnih nagibov, da se je bil priključil »novostrujarjem«, dokler so bili ti v spopadu z njo. Njihov umik in podreditev buržoaziji pomeni odcep Cankarjeve »modernistične« skupine kot take, to je, osrednjih »sedemdesetletnikov«, rojenih v drugi polovici desetletja, od zastopnikov naturalizma.

Leto 1897 zaključuje svobodni polet naturalizma in napoveduje z dekadenco odklon od objektivne površinske v subjektivno ponotranjenost. To je druga poluta razbitega klasičnorealističnega organizma, ki kot »v notranjost obrnjeni naturalizem« (VI. Foerster, LZ 1897, 97, po F. V. Krejčiju, »Naše doba« 1895, 492 s.) s psihološko rafiniranimi prijemi grebe po notranji razkrojenosti.

Kakor povsod drugod ta pojav tudi pri nas izrazito manifestira bohemo, to je pasivno revolto proti družbenemu redu, ki pospešuje

duhovno zamaščenost. Čeprav se takšna revolta v Cankarju presledkoma pojavlja vse življenje in tudi neprimerno urejenejšemu, družbeno korektnemu oblikovalcu satirične *Jerale* Župančiču ni tuja, pa njune npravstveno prizadete nature trajno ne more zadovoljevati, tako da že naslednjega leta tem laže preideta preko zanikanja k novim vrednotam.

Dekadenca, ki sta ji 1897 vsaj na videz v največji meri zapadla Cankar in Župančič, hkrati pa sta ji poleg manj pomembnih podlegla tudi Kette in Murn, je bila samo prehoden stadij k *simbolizmu*, ki se ga je od leta 1898 oklenila »moderna«, in to na različne načine: Cankar in Župančič tudi načelno, Kette s povratkom k nekonfesionalni religiji (sonetni cikel *Moj Bog*), od vseh najgrenkeje preskušeni Murn. Ta je že 1898 v almanahu osmošolcev *Na razstanku* dokazal svojo pristno razbolelost, pa se iz globoke, često z razigranostjo prekrita resignacije ne more reševati nikamor, kvečjemu s tihim pobegom pred seboj na kmete. Z zatekanjem v naturo bi se ta zapuščeni predmestni osamljenec rad osvobodil odtrganosti od vsega tradicionalno trdnega, kar je življenju dajalo smisel, podobno kakor Cankar s svojim pobegom v hrepenenje in sanje.

Ta odtujitev plehki sodobni družbeni vsakdanjosti torej pri četverici še zdaleč ni bila zgolj simptom časa in reakcija na zvoedeneli naturalizem, kakršnega je za salonsko meščanstvo pa tudi za predmestno malomeščanstvo v nadaljnjih desetletjih produciral Govékar z raznimi Govékarji; predvsem je bil to zlahaten, očarljiv izraz vsega oropanih poetičnih duš, ki si, zrastle iz proletarske bede in zapuščenosti, ne dajo vzeti svojega največjega — duhovnega bogastva.

Cankarjev *Epilog* k *Vinjetam* iz leta 1898/99 najavlja globoko duhovno spremembo. To je zavestna odpoved prav tako naturalizmu kakor tudi dekadenci, torej vsemu brezdušnemu, hladnemu, slučajno pobranemu na cesti kot »kos vsakdanjega življenja brez vsebine, brez ideje, brez vsake zveze z večnostjo«, hkrati pa je to napoved nove, izrazito osebno doživete ustvarjalnosti: »Vdal sem se s tiho ražkošnostjo samemu sebi. K vragu vse teorije! Moje oči niso mrtev aparat; moje oči so pokoren organ moje duše, — moje duše in njene lepote, njenega sočutja, njene ljubezni in njenega sovraštva...« Zaveda se veličine strašnega teksta proletarske revolucije, toda njega veliko bolj vznemirja »to strašno duševno uboštvo« njegove domovine, ki ji bo dajal od svoje notranje svobode in lepote. Kot hud nasprotnik vsakršnih stilnih pro-

gramov nikjer ne govori o simbolizmu, čeprav ga rahlo vnaša v svoje delo v obliki hrepenenja po harmoniji izsanjanega sveta spričo vse hujše disonance z resničnostjo. Vodilna nit mu je romantična čudotvorna roža, ki ga, nedosegljiva, spremlja od rane mladosti do zadnje ustvarjalne faze.

Medtem ko Cankar v *Epilogu* deklarativno nakazuje novo smer, pa istočasno (1898) Župančič s pesmijo *Moje barke* obračunava z »varnimi pristani«
dogmatične trohnobe, napovedujoč blesteče, skrivnostne cilje v svobodni brezbrežnosti. V istem letu simbolizira svoje osrednje novo doživetje v skrivnostni roži mogoti, ki naj mu pomaga dvigniti duše zaklad. Ta simbol postavlja kot geslo k svoji prvi zbirki *Čaša opojnosti*, 1899, čeprav ta zbirka stilno še zdavnaj ni enotna, saj zajema tudi zgodnjo mladinsko pesem in romanco ter stilno in tematično izzivajočo, za našo tedanjo publiko frapantno, naravnost blasfemično poezijo dekadentnega obdobja, poleg bleščočih stvaritev najnovejše osveščenosti, ki soglašajo s tem geslom kot znanilke novega razvoja. (Prim. NO 1963, št. 3.) Nekoliko okorna simbolizacija v nekaterih idejno težjih pesmih tega obdobja, ki se 1903 zaključuje z novo zbirko *Čez plan* (natisnjeno šele 1904), pa dokazuje, da tudi Župančiču novi stilni izraz ni bil lahko dosegljiv in da mu je bil v tem času še zmeraj bližji lahkotno igrivi *impresionizem* z bogato niansirane barvne palete prirodnih in folklornih razpoloženj. — Laže uredi Kette novo poduhovljeno liriko v klasično, a rahlo osvobojeno formo soneta, medtem ko se povsem svojski Murn ne more prilagoditi nikakršni nadindividualni obliki s svojo prefinjeno, intimno, na videz impresionistično, tu in tam pointilistično, v jedru pa često globoko poduhovljeno kristalno čisto liriko.

Čeprav sta oba poslednja pesnika umrla že na prelomu stoletja, se stilno vsaj toliko ujemata z Župančičem, da bi ta prvi razcvit »moderne«
mogli zaključiti z njegovo drugo zbirko leta 1903.

Cankarjeva poezija, ki se zaključuje že z drugo izdajo *Erotike* leta 1902, kaže podoben, če ne še sunkovitejši razvoj od Župančičeve, je pa stilno siromašnejša. Manjka ji poetična, osvežujoča, otroško radostna igrivost, zato pa je na koncu neprimerno pretresljivejša (*Iz moje samotne, grenke mladosti*). Tu se nadaljuje simbolika njegovega hrepenenja, neutešenega v erotiki kakor v religiji, in najde tudi še kasneje v najbolj bolečih trenutkih izraz v poeziji.

Istočasno pa se 1902 nadvse rezko pojavi v Cankarjevi poeziji tudi druga, naturalistična plat njegove nature (*V bogatih kočijah se vozijo*), ne le kot odsev nekdanje dekadentno-naturalistične ustvarjalnosti, mar-

več kot njegova stalna akutna ali latentna spremljava. Revolta proti buržoaziji in proti bogu je tu dosegla tako sarkastičen zaključek, da pomeni po Aškerčevem, v tem času že onemoglem družbenoironičnem odporu nov oster klin v razvoju našega kritičnega realizma. Takšnega realizma v naših ostalih »modernistih« »sedemdesetletnikih«, ki so prav tako nastopili v »Ljubljanskem Zvonu« že 1898 in 1899, ni najti. Ivan Prijatelj, Alojz Kraigher, Ivo Šorli, Zofka Kveder s svojim deloma naturalistično, deloma modernistično obarvanim realizmom nikoli ne dosežejo tolikšnega družbenokritičnega sarkazma. Največ upornosti je v tem času še v Kvedrovi, ki občuti kot žena podobno, če ne še hujšo zapostavljenost, a je ne zna tako umetniško izraziti. Nič čudnega, če torej Cankar prav ustvarjalki *Misterija žene* (1900), edinstvene knjige, ki je vzbudila med našo publiko podobno ogorčen odpor kakor prej ali slej Cankar, 8. maja 1900 izpoveduje svoj odklon do dekadence (CP II, 362 s.) v imenu takšne, za tisti čas revolucionarne umetnosti, kakršno bi mogli imenovati socialistično realistično, če bi se v praksi ne prevešala v simboliko. Pri takšni tendenciozni umetnosti, »ki hoče uveljaviti socialne, politične ali filozofske ideje s silnimi sredstvi lepote«, pa se sklicuje na umetnost Gogolja in Tolstoja, nikoli — tudi kasneje — pa ne v svojem delu ne v pismih ne omenja Gorkega, čeprav je prav ta — zlasti od ruske meščanske revolucije naprej — med prvimi prevzemal dediščino ruskih klasičnih in kritičnih realistov v duhu socialističnega realizma. Gorkega pa je Cankar že v tem času moral poznati vsaj iz prevodov in oznak Ivana Prijatelja (*Wiener Rundschau* 1900, št. 11; LZ 1901, 38 s., 40) pa tudi iz Zbašnikove ocene njegove drame *Kralj na Betajnovi*, ki se mu zdi, da malo spominja nanj (LZ 1902, 496). Če se res kaže rahla sorodnost med Gorkega postopači in Cankarjevimi izgubljenimi umetniki in študenti, med katere spada tudi pozitiven junak te drame Maks, pa se ti vendarle bistveno razlikujejo od Gorkega, saj so že od početka nosilci Cankarjeve družbenopolitične in etične ideje in že pred Gorkim uveljavljajo svoje reformatorsko hotenje. Semkaj spada tudi učitelj iz avtobiografskega romana *Na Klanču* (1902), čigar rdeča luč na oknu simbolizira socializem kot edino rešitev iz usodnega obsojenstva umirajočega proletariata na Klanču — simbolizacije na smrt obsojenega slovenskega naroda.

Vendar ta tenka luč skoraj utone v grenkobi pasivističnega fatalizma in pesimistične malodušnosti. Sodobnik Šorli se sicer takšni neodporni simbolizaciji 1903 postavi po robu s psihološkorealističnim romanom

Človek in pol, povzdigujoč aktivnega junaka nadpovprečne energije; somišljenika najde takrat tudi v realističnem poveličevalcu moči in kreposti Podlimbarskem, avtorju uspele novele *Tovariš Damjan* (LZ 1902), vendar dobiva grenka neodpornost »modernistov« prav v tem času prepričljivega zagovornika v sicer optimističnem Župančiču, ki se v eseju o Murnu takole zavzame zanj: »Naši novejši poeziji se očita, da je slabotna in malodušna, da ni v zvezi z življenjem in njega borbami... Ako je umetnost najzvestejša hčerka življenja in če je slabotna in malodušna, mora tičati vzrok temu prikazu v naših razmerah, kajti kako bi rasla smokva na trnju in kako naj rodi kopina grozd!« (LZ 1903, 298.)

Bolečina spričo naraščajočega kapitalističnega in imperialističnega pritiska, ki je tudi naš komaj petčetrtilijonski narod vse huje gonil v proletarizacijo in emigracijo, pa je Cankarjev simbolizem močno zaščitila pred alienacijo in ga nenehno spet gnala na kritično bojovniško tribuno. Tu je od leta 1905 naprej našel oporo v edinstveno svojevrstnih *Šlezijjskih pesmih* Petra Bezruča, ki mu je z opevanjem črne usode zatiranih šlezijjskih Čehov pomagal osveščati podobno zatiranje maloštevilnih Slovencev. Spričo tragične usode idealnih posameznikov, ki skušajo duhovno dvigati zaslepljeno ljudstvo (*Martin Kačur*, 1906, *Hlapci*, 1910), ga tešiti v skrajni stiski (*Kurent*, 1909), se boriti za pravico brezpravnih (*Hlapec Jernej*, 1907), je kakor Bezruču tudi Cankarju zmanjkovalo impresionističnih barv, dokler se ni dal vkleniti v podobno črn prikaz (prim. M. Boršnik, *Študije in fragmenti*, 1962, 368 s.).

Kljub prizadetemu doživljanju čedalje rezkejših disonanc v svoji osebni in nacionalni usodi, ki ga odmika od niansirane impresionistične individualizacije h groteskno črni tipizaciji ekspresionizma, pa Cankar ohranja zvencečo muzičnost ritma, ki je melodiozen in vseskozi harmoničen. Temu izkristaliziranemu stilnemu blagoglasju je enakovreden tudi Župančičev izraz, ki ju veže v podoben slog, čeprav se prav v tem času njuna pot najobčutneje razhaja, saj vodi poslednjega s *Samogovori* (1908) v abstraktno vizionarnost, torej k drugi, beli poluti ekspresionističnega predhodništva.

To mehko blagoglasje pa je tisto, česar generacija »osemdesetletnikov« ne more več prenesti. Zdi se ji presladkobno, presamodopadljivo. Od ustvarjalca zahteva ostrejšega obračuna z življenjem, predvsem pa s samim seboj.

To je generacija, ki nastopi v našem literarnem središču med 1902 in 1910, v času drugega razcvita »moderne«. V glavnem jo zastopajo v »Ljubljanskem Zvonu« Alojz Gradnik od 1902, Milan Pugalj, ki se je v »Domu in svetu« oglašal že od 1901, tu pa od 1903, Vladimir Levstik od 1905 in Stanko Majcen od 1910; kasneje sodelujeta tu tudi Anton Novačan, ki od 1905 še objavlja drugod (v »Ilustriranem narodnem kalendarju« idr.), in Pavel Golia, ki se v javnosti pozno oglasi, čeprav že med 1907 in 1915 pripravlja svojo prvo zbirko. V »Domu in svetu« pa prodro Izidor Cankar od 1907, Ivan Pregelj od 1909, Fran Koblar od 1910 in kasneje Majcen. Lili Novy je ves predvojni čas še vključena v nemško pisanje in se šele po prvi svetovni vojni s podobno stilno rezkostjo in zadržanostjo pridruži slovenskemu literarnemu centru.

Sprva »moderna« to generacijo s svojim mogočnim vplivom skoraj popolnoma zasenči, tako da sta celo njena največja zastopnika Gradnik in Pregelj le malo opazna in si le počasi priborita svoj slog. Polagoma pa si ta generacija spriče občutka zapostavljenosti čedalje krčeviteje prizadeva doseči samoniklost. Tako prodre z drugačnim, veliko tršim, neniansiranim ritmom, z manj svobodno, bolj uklenjeno obliko, pa tudi z manjšo očarljivostjo. Manjka ji navdušujočega poleta in razsežnosti nebes in pekla, ostaja na realnih tleh. Ni pa nerazgledana. Polagoma se posameznikom širi obzorje na ekspresionistični sever in na fauvistični ter futuristični zahod.

Razvija se v času prvih velikih evropskih družbenopolitičnih, znanstvenih in stilnih pretresov, ki dajo novemu stoletju nov obraz: ruska meščanska revolucija 1905; Rutheford-Goddyjeva hipoteza o razpadu atoma 1903; Einsteinova specialna teorija relativnosti 1905; Leninov *Materializem in empiriokriticizem* 1909. V Franciji istočasno nastopi fauvizem (1905—1907) kakor v Nemčiji ekspresionizem (Brücke 1905 do 1913); v Franciji kubizem (1907—1914) skoraj istočasno kakor v Italiji futurizem (1909), ki se kot kubo-futurizem eksplozivno širi po Evropi, zlasti v Rusijo (1909).

Tudi Slovenci smo o *futurizmu* obveščeni še isto leto, ko je v Italiji proglašen futuristični manifest. Prvič, da nismo zamudniki — vsaj kar se tiče informacij o eksplozivnem umetnostnem prevratu.

Že v aprilski številki »Ljubljanskega Zvona« nas seznanja romanist Friderik Juvančič s futurističnim manifestom, ki da ga je »te dni« — dejansko februarja — v francoščini razglasila »odlična mednarodna revija ‚Poesia‘ po vsem svetu, kajti nova šola hoče biti univerzalna, zbi-

rati hoče pod svojim okriljem somišljenike iz vseh kulturnih narodov«. Ker se zdi avtorju »oklic radi svojega izredno odločnega tona ter skrajno smeje misli splošno zanimiv«, meni, da »ne bo škodilo seznaniti z glavnimi njegovimi potezami tudi slovenske kroge«, zlasti ker je ta revija prejšnje leto upoštevala tudi našo poezijo. — Isto leto prinaša »Slovan« od julijske številke naprej obsežno študijo *Marinetti in njegova šola* izpod peresa absolviranega jurista Vladimira Svetka, ki posveča predvsem pozornost pesniškemu razvoju osrednjega pobudnika tega novega prevratnega gibanja — F. T. Marinettiju. Med drugim omenja Svetek tudi nekaj italijanskih prevodov iz slovenščine, ki jih je 1908 natisnila pesniška revija »Poesia« — »edinstvena revija na svetu«. Vendar med imeni naših pesnikov, ki jih ta revija upošteva z namenom, da bi pripomogla »skritim talentom do priznanja«, avtor navaja le Prešerna, Murna in Župančiča, ne pa tudi Aškerca, o katerem danes vemo, da je bil v tem času z Marinettijem v direktnih stikih, saj mu je ta z laskavimi posvetili podaril tri svoje knjige (Bori 1955, 391 s.). Svetku se zdi Marinetti »vrlo interesantna, bizarna in veleoriginalna pesniška individualnost, vredna, da se seznanijo z njo tudi širše slovensko občinstvo«.

Ustvarjalno izčrpanemu Aškercu, ki je še zmerom rad opozarjal na vsak svoj uspeh, pa se o takšni zvezi očitno ni zdelo vredno naši javnosti spregovoriti. Čeprav mu je morda ugajal bojeviti hrup, ki je na vsa usta razglašal junaško moškost, torej element, ki z njim sam v našem žensko nežnem impresionistično-simbolističnem času ni več mogel prodreti, pa je moral zmajevati z glavo spričo militaristično titanske zagnanosti, naglašanja sovraštva, prezira vse kulturne tradicije, skratka, revolte proti vsem humanistično utrjenim klasičnim principom v imenu nove tehnične dinamike. Najhuje pa ga je moral odbijati absurdni futuristični slog.

Korak naprej od Aškerca pa so se pričeli v to bojevito smer v tem času pomikati nekateri »osemdesetletniki« z Vladimirom Levstikom na čelu, katerim mehkoba »modernistov« ni več ustrezala.

Od leta 1910 se je Cankar s svojo leposlovno ustvarjalnostjo vse bolj odmikal v svoj notranji svet. Po obračunu s kritiki in občinstvom, kjer je 1910 v *Beli krizantemi* razjasnil svoje umetnostno hotenje — prelestna krizantema v beračevi gumbnici — se je »berač«-proletarec še zmeraj gнал za pravice zatiranih — zaradi svojih revolucionarnih pogledov na

Slovence, ki jih je 1915 v okviru jugoslovanstva poudaril v predavanju *Slovenci in Jugoslovani*, je bil celo zaprt — toda njegovo družbenopolitično delo je postajalo čedalje bolj teoretično, leposlovno pa je težil h kri-zantemsko plemeniti izpovednosti lastne preteklosti in lastnega srca. Če mu je bil v prejšnjem obdobju simbolizem predvsem sredstvo za izražanje družbene problematike, postaja zdaj izraz njegovih notranjih — estetskih, etičnih, religioznih — hotenj in se zgosti v najvišjo pesem hrepenenja v *Lepi Vidi* (1912). Župančič gre polagoma v obratno smer, ki jo nakazuje že zadnji del *Samogovorov*: iz abstraktnih vseмирskih višin spet domov na konkretna tla. Oba se dejansko najmeta 1910 spet v Ljubljani, toda v času, ko Cankar sanja o *Lepi Vidi*, poje Župančič v bezručevskem ritmu *Pesem žebjarjev* (LZ 1912). Vendar to ni le žgoča pesem izmučenega proletarskega kolektiva, hkrati je to tudi pesem obtožujoče pesnikove vesti, ki se oglašča iz zrcala. In vest je, ki se čedalje tenkočutneje oglašča tudi v Cankarjevih samoizpovedih (*Moje življenje*, 1914, *Moja njiva*, 1914, *Grešnik Lenart*, 1915). Ker se prizadeto pogloblja vase, postaja čedalje bolj liričen, krajši in vse bolj preprost. Razžarja ga svetloba in milina, ki ga tudi med prvo svetovno vojno več ne zapusti. Pretresljiva krutost tega časa ga globlje poveže z ljudmi in zareže svetlobo s črnino v še rezkejši kontrast. Nekdanjih barvnih nians pa na višku nove ustvarjalnosti 1917 v *Podobah iz sanj* ni več. Takšna je Cankarjeva pot v ekspresionizmu, ki se ji istočasno pridružuje tudi Župančičeva, zaključujoč jo 1918 z zbirko *V zarje Vidove* (1920). Izvira iz osveščanja, kakršno je nakazal Župančič Izidorju Cankarju že 1910: »Poezija je neka pot do samega sebe in do človeka, neko živo gibanje proti stvarem in središču vsega, približevanje centru. V stvarjanju se človek bliža Bogu. To stvarjanje je slepo, a bolj bistrogledno kot ves intelekt. Takrat čutim, da ni ničesar krog mene kot neka moč in žarenje na vse strani. Svet je takrat kot velikanska klaviatura in če pritisneš in vprašaš: Si tukaj? — ti odgovori v zvoku duh: Sem. Čim večji je umetnik, tem obsežnejša je klaviatura, in če bi bil popoln, bi mu pel ves svet.« (DS 1911, 76.)

Takšen emersonski pogled na svet je Župančiča že leta 1898 izločil iz dekadence in mu omogočil poglobitev v simbolizem, vendar ga je šele zdaj osredotočil k »središču vsega«. To pa mu je omogočil šele duh časa, ki se je zlasti med germanskimi narodi vse bolj usmerjal v ekspresionizem.

Prav v letu 1910, ko je Župančič izpovedal tak pogled na svet in svojo ustvarjalnost, je pričelo med Nemci izhajati osrednje ekspresionistično glasilo »Der Sturm«. Isto leto je tam izšel avantgardistični umetnostni almanah »Der blaue Reiter«, imenovan tako, kot trdijo nekateri, po neki ekspresionistični sliki nekdanjega Ažbetovega učenca Rusa Vasilija Kandinskega, ki mu je isto leto 1910 uspela prva abstraktna slika. Dve leti nato je Kandinsky v svoji epohalni knjigi *Über das geistige in der Kunst* (1912) uveljavil zahtevo po avtonomiji oblik in barv, neodvisnih od predmetov. S tem je ustvaril osnovo za absolutno, to je, abstraktno slikarstvo.

Isto leto 1912 se pojavijo pri Slovencih prve klice *ekspresionističnega* gibanja. Sicer objavi nekaj pristno doživetih ekspresionističnih podob v stilno še neprečiščenih pesmih že dve leti poprej (LZ 1910, 69, 86) Stanko Majcen, to pa so le posamezni utrinki. Neko novo, čeprav še šibko hotenje se uveljavi med katoliškimi »osemdesetletniki« šele v omenjenem letu 1912. Temu hotenju se polagoma pridruži še nekaj mlajših iz naslednjega desetletja.

Prvi nastop pomembnejših »devetdesetletnikov« sega v osrednjih glasilih med 1912 in 1919. Z izjemo Janka Glazerja, ki v »Zvonu« nastopi že 1909, ter Ilke Vaštetove in Janka Lokarja, ki javno takrat sploh še ne nastopata, čeprav že ustvarjata, se »Zvonu« v tem času priključujejo skoraj vsi pomembnejši književniki te generacije: Marija Kmetova od 1912, Igo Gruden od 1912, Juš Kozak od 1913, Lovro Kuhar, kasnejši Prežihov Voranc, od 1913, Ferdo Kozak od 1913, Josip Vidmar psevdonimno od 1913. Za te je značilno, da ostajajo vsaj do dvajsetih let zvesti »modernistično«-realistični tradiciji, le Kuhar gre že skoraj od početka ne le idejno, marveč tudi stilno povsem ločeno, gorkijevsko pot. Kar pa jih je tedaj bolj katoliško usmerjenih, se pridružijo novemu gibanju v »Domu in svetu«, kjer se med drugimi od 1912 pojavljata tudi France Bevk in Anton Leskovec. Šele po vojni (1919) prodre tam docela nekatoliško usmerjeni Anton Podbevšek in preseka s tradicijo.

Teren za prvi tihi odpor proti stilu »moderne« pripravlja tam Izidor Cankar.

Da osrednje katoliško literarno glasilo »Dom in svet« »modernizmu« ni moglo biti naklonjeno, je samo po sebi umljivo. Ta se je že od početka dovolj glasno odtrgal od katolicizma in se pričel razvijati v svobodnem iskanju. Edina pomembnejša »sedemdesetletnika«, ki sta ostala

dogmi zvesta — Finžgar in Meško — sta sicer prav tako podlegala čaru novega stila, zlasti drugi, vendar ne sebi v prid, in nekaj svojskega pomenita le, kolikor se ohranjata v realizmu. Kolikor pa se v starem duhu in s starimi sredstvi borita proti Cankarju (Meško, *Na Poljani*, 1907; Finžgar, *Sama*, DS 1912) in Župančiču (Finžgar, DS 1911, 404), sta obsojena na poraz.

Ne tako Izidor Cankar. Široko kultivirani moderni umetnostni zgodovinar, ki prav v tem času prinaša v ta stilno zastareli dogmatični časopis bogatega evropskega duha, prinaša hkrati tudi prefinjena nova sredstva za uveljavitev lastnih hotenj in hotenj svojega mlajšega kroga. Najučinkovitejše sredstvo, ki z njim zmaguje, je stil. Kot strokovnjak je v tem pogledu bolj bleščeč in učinkovit kakor dognan. O svojem bratrcu Ivanu Cankarju na primer že v istem letu, ko piše svoje slovite intervjuje z našimi umetniki, *Obiske*, v istem časopisu v zvezi z našim osrednjim modernističnim slikarjem ugotavlja: »Jakopič je v našem slikarstvu to, kar je Ivan Cankar v slovstvu. Kakor bi Ivan Cankar žrtvoval resničnost in doslednost za lepo besedo in zvonec stavek, tako je Jakopiču ubranost barev vrhovni zakon, kateremu se mora vse drugo umekniti.« (DS 1911, 41.)

Sodeč po tem, bi oba umetnika vsebino zapostavljala izrazu. Toda v istem časopisu objavlja isti avtor Jakopičevo izjavo, ki takšen formalizem negira (DS 1911, 116), istotam pa objavlja tudi Cankarjevo izjavo, ki prav tako negira takšen formalizem: »Sicer pa delam z mislijo neprestano, še v sanjah in prvi trenutek, ko se zbudim; menim, da zato, ker ne napišem niti ene besede, ki bi vedé bila neresnična. ... Slog se rodi iz misli.« (DS 1911, 516, 518.)

Dejansko je Ivan Cankar res v šibkih trenutkih podlegel lepoti izraza, a ne toliko na škodo resničnosti, kolikor le v korist dosledni blagoglasnosti. Saj je ostal takšnemu izrazu zvest še v času, ki mu je postajala blagoglasnost z dolgimi valujočimi periodami že nadležna, in če bi mislil Izidor s pojmom neresničnost stilno neustreznost, bi čimel prav.

Morda je tako mislil, saj leto dni nato v pomembni študiji *Simbolizem v francoskem pesništvu* na našo stilno zakasnitev skoraj očitno opozarja, češ da je ta stil pri Fancozih omejen med leta 1885—1900, pri nas pa se »giblje pesništvo skoro brez izjeme v simbolistični smeri, dasi nismo nikdar imeli zadruga simbolistov s hotenim in določenim programom« (DS 1912, 148).

V tej študiji meša Izidor Cankar v simbolizem dekadentne in celo ekspresionistične elemente. Kako žgoče se v tem času modernizem v njem samem bori tudi še s klasičnim principom, nazorno kaže njegova dragocena leposlovna študija *S poti* (DS 1915), kjer junaka prvenstveno predstavljata avtorjevo lastno protislovje. Koliko ga v tem času prizadeva problem stila v umetnosti, s tem v zvezi predvsem problem ekspresionizma, izpričuje tudi z dvema stranskima objavama v »Domu in svetu«, kjer našo javnost prvič seznanja s tem novim pojavom.

V prvi objavi (DS 1912, 77 s.) jo seznanja na videz le z novim nazivom, saj podaja iz neke angleške študije o impresionizmu in ekspresionizmu samo prevod pogovora, ki zadeva njegov lastni osrednji umetnostni problem: koliko je lepota odvisna samo od oblike — problem, ki ga je sam kasneje reševal pritrdilno in s tem tudi »Domu in svetu« pomagal iz ozkega dogmatičnega kalupa.

V drugi objavi (DS 1912, 351 s.) prenaša misli Hansa Tietza o glasilu »Der blaue Reiter«, poudarjajoč očitno le tisto o ekspresionizmu, s čimer tudi sam soglaša. Zmotno je, da smatra slovansko-germanski ekspresionizem, kakršen pretežno nastopa v omenjenem glasilu, za larpurlartiističen, značilno pa, da mu prerokuje kratkotrajnost predvsem zavoljo abstraktnosti: potem ko bo ta novi stil umetnost oplodil in obogatil, bo tem prej prenehal, čim bolj je teoretičen, to je, enostranski. Hkrati pa po njegovem ekspresionizmu ne bo mogel postati umetnost bodočnosti tudi iz naslednjega razloga: »Razoblikovanje pojavov ter njih razdeljevanje in sestavljanje po duhovni vsebini je nekaj tako absolutno novega, da ne bo moglo zmagati stoletnih tradicij. Doslej smo še vedno tako navajeni, videti v slikarstvu iluzijo narave, da se bo ob tej navadi skrhalo moč ekspresionistov. Zmagati bi mogla le tedaj, ako se v vsej naši kulturi izvrši velikanski, bistven preobrat.«

Tako so se v naslednjem letu, ko je imel Izidor Cankar pri »Domu in svetu« vse večjo besedo, pričela odpirati vrata ekspresionizmu, zavoljo takega pogleda na novi pojav pa so se odpirala previdno in s pridržkom. Predvsem se je ravnal po izkušnji, ki jo je bil prav tu izpovedal: »ekspresionisti sami se dele v take, ki resno streme in resno delajo, brez velikih teorij, nezavedno pokorni zakonu razvoja, in tropo vročerkvinih otročajev — katera misel jih ni imela, sebi v škodo in pokoro? — ki skrbe za krik in zmešnjavo.« (DS 1912, 351.)

Tako je pričejala nova struja brez krika in zmešnjave polagoma curljati v »Dom in svet«.

Novo gibanje se je že leta 1912 pripravljalo v katoliškem dijaškem glasilu »Zori«, ki ji je bil takrat Stanko Majcen urednik. Če tu sploh lahko govorimo o gibanju neke skupine, saj posamezniki med seboj sploh niso bili povezani, moramo poudariti, da se je uveljavilo le kot zmerna reakcija na »moderno« in na futurizem. Tako mu je uspelo pospešiti tempo izraza, ga poenostaviti in izluščiti iz melodioznega leporečja. Ni pa še kazalo dovolj hotenja in moči, da bi bilo skupinsko prodrlo s prepričljivejšim novim izrazom. Tam srečujemo med drugimi sodelavci tudi Jožo Lovrenčiča, ki so ga katoliški krogi kasneje proglasili za našega prvega ekspresionista, poudarjajoč zgodovinsko važnost njegovega nastopa (prim. Rajko Ložar, *Slovenska sodobna lirika*, 1935, XXXII s.). V tem času pa pri Lovrenčiču, ki kot pesnik sploh ni kdo ve kako prepričljiv, ni opaziti še nikakršnih novih stilnih nagibov. Pač pa jih spet uveljavlja v pesmi in v dramskem odlomku Stanko Majcen, čeprav tudi ta še brez večje umetniške sile. Ko pa se od leta 1915 naprej preseli k »Domu in svetu«, najprej z drobno psihološko izbrušeno realistično prozo, naslednje leto pa tudi že s pesmimi, se mu v njih čedalje bolj posreči svojevrsten nov izraz. Ta preprosti, litotični izraz pa Majcna bolj približuje današnjosti kakor tedanjemu času, ki se je uveljavljal s čedalje hušjim patosom. Zato je ostal do nedavnega tako neopažen.

Veliko bolj opažen je postajal v svoji dotedanji liriki še štilno zastali Pregelj, odkar se je istega leta 1915 kakor Majcen prebil s kratko prozo v »Dom in svet«. S svojim krepkim, trdim izrazom, priklenjenim na domačo zemljo, se sicer sprva pridruži Finžgarju, ki prav takrat z novelo *Dekla Ančka* (DS 1913) odločno nastopi v obrambo kmečke realistične tradicije proti simbolistični razneženosti evropske »moderne«. Že v prvi črtici *Stari Lovrč* se tudi Pregelj nasloni na »skrito ljubezen pod grčavo lupino« svojega kmečkega deda (DS 1913, 102), ki jo v naslednji črtici *Ožep* v povezavi s svojo babico že ostentativno izpove: »Glas moje stare matere je bil rezek in trd. Zato mi je še zdaj ljubša trda beseda od božajoče, ki se je bojim in ji ne zaupam in se je sam izogibljem.« (DS 1914, 287.) Hkrati pa tu preseva trpko kratkočo izraza nekaj povsem novega: izredno rahla simbolika, ki dá slutiti svetovno-nazorsko trganje, značilno za kasnejši mladokatoliški ekspresionizem.

V »Zvonovem« krogu do podobnega, k ekspresionizmu težčega odpora takrat še zdaleč ni prišlo, kolikor ga ni s svojo poduhovljeno pesmijo pripravljala Župančič sam. Le deloma se je z romantično-naturalističnim silaštvom upiral »modernizmu« v novelah *Naša vas* (I, 1912;

II, 1915) Novačan, dosledneje, a manj prepričljivo, zlasti v kasnejšem fauvističnem romanu *Gadje gnezdo* (LZ 1918) pa Levstik. Učinkovitejši je nastop Kvedrove z romanom *Njeno življenje* (1914) in Kraigherja z romanom *Kontrolor Škrobar* (1914), toda kot je obtožujoča družbena in npravstvena problematika pri obeh pretresljiva, tako je podana času manj primerno — s preživelim naturalizmom.

Izrazno pa sta šla s časom in tako preraščala »moderno« omenjena »Dom in svetova« ustvarjalca — izbrušena stilista, ki jima je bil slog odraz notranjih duhovnih premikov. Zato jima je ostal tuj tak bučni patos, kakršen je značilen za futuristični ekspresionizem, ki je nastopil v naši javnosti po zaključku prve svetovne vojne.

Medtem se je izvršil spet marsikateri svetovni premik, ki je z ene strani pospeševal atomizacijo klasičnega stila, z druge pa omogočal na tradicijah slonečo novo graditev. Futurizem je s svojo militaristično megalomanijo Italijanom pripravljaval imperialistično osvojitvev Tripolitanije (1911) hkrati z razvojem fašizma, ki je po prvi svetovni vojni tudi Slovence v živo prizadel z razkrajanjem naše podjarmljene manjšine. S selitvijo po svetu pa se je prilagajal tujim pogojem. V Rusiji je polagoma izgubljal anarhičnost in postajal komunistično revolucionaren ter se v stremljenju po izgraditvi novega človeka na humanistični bazi pričel sprevračati v lastno nasprotje (Majakovski). Kot stil pa se je v revolucionarni fazi družbenopolitičnega preobrata ohranil, saj je ustrezal njeni dinamiki. Po oktobrski revoluciji (1917) se je zasedral v Proletkultu. Tamkaj se je križal s tendencami germanskega konstruktivizma (De Stijl, 1917; Bauchaus, 1918—1933) in prihajal še kot anarhičnorevolucionaren pojav deloma direktno iz Sovjetske zveze, deloma posredno preko Nemcev v naslednjih letih v Slovenijo. Še v večji meri se je tu istočasno zakoreninjal nemški ekspresionizem, ki se je z ruskim tokom deloma pomešal šele na naših tleh.

Novo gibanje pri nas sprva še nima oprijemljive vsebine. Bruha pa v prvih povojnih letih kot iz vulkanskih tal, iščeč za vse zadnje nečloveške pretese novega, frapantnega izraza. Pri teh bežnih izbruhih pretežno futurističnih in ekspresionističnih elementov ne moremo govoriti o kakšnem enotnem stilu. Če bi zanje že ne obveljala široka okvirna oznaka ekspresionizem, bi jih najlaže združili v izraz *avantgardizem*, ki se je v tistem času tudi največkrat poudarjal. Po dinamiki

in vehemenci boja spominja ta faza nekoliko na »novostrujarstvo« v devetdesetih letih, le da je tempo zdaj podesetorjen, napadalnost pa novemu pojavu ustrezajoče pritirana preko roba človeške logike. V jedru sta si obe fazi res nekoliko podobni, saj avantgardizem s skrajnim centrifugalnim razbitjem zaključuje, kar je naturalizem začel. Z rušenjem starega pa se v njem že prebuja vera v novega človeka in v novo družbeno skupnost, ki bo omogočila centripetalno graditev nove organične umetnosti.

Ta eksplozivni čas bo mogel v naši doslej še nepreorani literarnozgodovinski ledini plastično prikazati le tisti, ki bo upošteval tudi obrobno dogajanje, kajti osrednje literarno časopisje si je pri tem boju znalo ohraniti dostojanstven mir, čeprav je tudi vanj pričelo pritakati novo hotenje.

Tu, kjer postavljamo stilne premike z merili osrednjega dogajanja, pa lahko novemu, ostro protislovnemu gibanju kot celoti določimo opornike s štirimi letnicami: 1919, ko s prevratno liriko prodre v osrednjo revijo; 1922, ko doseže v osrednjem tisku svoj višek; 1925, ko se z liriko umakne; 1928, ko zažari v dramatiki z vrhunsko silo in utihne.

Zanimivo je, da naš povojni avantgardizem nima svojih korenin v ljubljanskem centru, marveč deloma na Primorskem, predvsem pa v provincialnem Novem mestu. Tu so se sredi vojnega vretja z velikim elanom oblikovali mladi umetniški talenti, ki so pripadali generaciji »devetdesetletnikov« in »stoletnikov«. Že za »moderniste« je bilo velikega pomena medsebojno umetniško oplojevanje besednih, likovnih in glasbenih ustvarjalcev. Stilno proučevanje tega problema bi lahko prispevalo bogate rezultate. Enako, če ne še pomembnejše, je bilo medsebojno oplojevanje in sopolpiranje mladih avantgardistov, ki so zlasti sprva naleteli pred javnostjo še na veliko hujši odpor in nerazumevanje. Največja tarča ogorčenja in zasmeha je bil prvi in najhrupnejši avantgardist Anton Podbevšek, za naše tedanje razmere povsem nov, prevraten pojav, ki je s prvimi pesniškimi objavami v »Domu in svetu« (1919—1921), še bolj pa s svojimi recitacijskimi nastopi klasične poglede na umetnost takor rekoč postavil na glavo. Kakor futuristi je razbil vsako povezavo s tradicijo.

Že kot srednješolec je, kakor sam izjavlja, proučil in zavrgel vse dotedanje pesniške oblike in sklenil ustvariti nekaj čisto novega. Takšno stremljenje po čim večji originalnosti je simptomatično za vso modernistično ustvarjalnost. Enako kakor odpor do tradicije raste boj za

originalnost običajno iz kompleksa manjvrednosti ob primerjavi z večjimi dosežki predhodnih rodov. Semkaj spada že primer »Zorašev«, ki od 1912 naprej v literarni prilogi pri ocenjevanju začetnikov nenehno poudarjajo potrebo po izvirnosti. Hkrati je tam čutiti čedalje večji odklon od stila naše »moderne«, s potrebo po novem, kjer bi se mogla tudi dotlej zastarela katoliška literatura razmahniti in uveljaviti. Futurizem, ki je nastal iz podobnega, čeprav neprimerno težjega kompleksa, »Zora« sicer načelno odklanja (»Zora« 1913/1914, 234 idr.), istočasno pa obravnava Ivan Gruden to gibanje v »Domu in svetu« še s pridržki, a tako, da mladega človeka mora zainteresirati. Zaključek te obsežne razprave *L'Italia futurista* dokazuje, da avtorju pogum novega nastopa ni nesimpatičen in da najde opravičilo tudi za futuristični militaristični ropot v dobi stagnacije. Zadnji stavki pa so direktni, čeprav dokaj ironičen poziv na naše mlade literate: »Pri nas Slovencih do zdaj še nismo resno govorili o futurizmu. Če pa ne bo več dolgo, ko bomo po kavarnah čitali pesmi, ki jih mnogi ne bodo umeli, ne čutili, se ne čudim. Večina se bodo smejala, drugim se bo stvar zdela resnejša in bodo trikrat pomislili, ali naj bodo pro ali contra. Vsem onim pesnikom, mislim najmlajše in najboljše, ki jim že preseda šepavi trohej in skakajoči daktil, blede luna in neizmerno hrepenenje, kličem s parafraziranim Dantejem: „Lasciate ogni paura, o voi ch'entrate!“« (DS 1915, 456.)

Tu je dobil Podbevšek po lastni izjavi prvo pobudo za novo pisanje. Poleg že omenjenih piscev pa je bilo v teh letih o futurizmu pri nas še marsikaj razpravljano (Vojeslav Molè, LZ 1910, 572—574; Anton Debeljak, LZ 1912, 129—134; F. G.[ruden], DS 1914, 170, 172; idr.). Že pred Grudnom, ki je uvrstil v razpravo nekaj drastičnih primerov futuristične besedne »umetnosti«, je Alojz Gradnik na tujo pobudo poskrbel za prvi prevod futuristične pesmi (NZ 1912, 383). Pojavilo pa se je tudi ime največjega francoskega avantgardista Apollinaira, ob čigar prevratni knjigi *Les Alcools* (1913) se Albin Ogris, avtor obsežnega razpravljanja o *Novih smereh*, sprašuje, če spada »s svojo bizarno brezobraznostjo, žensko razmetanostjo, najheterogenejšimi idejnimi zvezami, vrtečimi se v divjem begu brez vsake interpunkcije in dispozicije, sploh še med lepo literaturo« (Sn 1914, 181).

Sprva se je Podbevšek očitno šolal samo ob futurističnih primerih. Iz pisma, ki je z njim urednik »Ljubljanskega Zvona« zavrnil poslane Podbevškove pesmi (objavil Fran Petre v študiji *Podbevškov problem*,

NSd 1956, 686), namreč lahko sklepamo, da so bila ta »Žolta pisma« z »apokaliptično megleno vsebino brez predlogov itd.«, ki »na tako nesramen način« bagatelizirajo jezik, da jih ogorčeni urednik imenuje »perverzno početje«, ekstremno futuristična. Zavrnjena so bila že leta 1915, ko avtorja svetovna vojna z grozo fronte še ni neposredno prizadela.

Ko pa se po štirih letih prvič pojavlja v tisku (DS 1919), je v njem gnus pred vojno, ki so ga bili pahnili vanjo, tako živ, da ga mora izraziti z novimi, grozo zbujujočimi, absurdnimi sredstvi. Jasno, da je to idejno nekaj čisto drugega ko Marinetti in ko Apollinaire, čigar omenjenega dela menda sploh ni poznal, čeprav so mu deliriji njegove ritmične proze sorodni, kakor mu je sorodno likovno upodabljanje verzov. Čeprav tudi ta najizrazitejši slovenski avantgardist pozna ironijo in sarkazem, pa v cinizem ne zapada. Soglašam s Petretovo razčlenbo Podbevškove osrednje razklanosti, glede pogledov na njegov avantgardizem pa toliko, da mu je bil dadaizem odmaknjen; podobno nedoživet pa mu je tudi freudizem in surrealistični avtomatizem.

Titanizem, prevzet od futurizma, mu je bil najprikladnejši izraz za patetiko, ki je z njo lahko prekril bolečo solipsistično nagoto. Tu je koj našel vrsto posnemovalcev, ki so ga pa iz podobne solipsistične vase-zaverovanosti prav tako hitro zapustili in brezobzirno zavrgli.

Prvemu recitacijskemu nastopu, kjer je Podbevšek 1920 ob sodelovanju zastopnikov ekspresionistične muzike in likovne umetnosti z novim gibanjem manifestativno prodril (prim. Tavčarjevo zbrano delo VIII, 473), se je pridružil Miran Jarc, pesnik subtilnih kozmičnih razsežnosti, ki si je bil pridobil ime že s prodorom v »Ljubljanskem Zvonu« 1918 in v »Domu in svetu« 1919. S svojo ekspresionistično pretkano lirično prozo in dramatiko pa je lahko tam nastopil šele leta 1922, ko je novo gibanje doseglo kulminacijo. Vrsta »stoletnikov«, ki so se k njemu proglašali, je prav to leto prodrli v osrednji glasili: med drugimi v »Ljubljanski Zvon« osrednji pevec proletarskega gorja Tone Seliškar in najsamoniklejši risar notranje groze Slavko Grum, v »Dom in svet« pa Božo Vodušek, razbičani duhovni odtrganec. Istočasno se s prvo lirično zbirko te generacije (*Žalostne roke*, 1922) povzpne Anton Vodnik, nadzemski izpovedovalec harmonične, a sinestezično izražene religioznosti. Takrat ima svojo lirično zbirko pripravljeno za natis tudi že Jarc (po dognanju prof. Igorja Gedriha), ki pa jo more z nekaterimi dopolnitvami uveljaviti šele proti koncu desetletja (*Človek in noč*, 1927), ko se je gibanju že občutno

odmaknil. V času, ko dobimo v »Ljubljanskem Zvonu« prvo izčrpnjšo študijo o ekspresionizmu (Jakob Kelemina, *Pogledi na sodobno pesništvo*, LZ 1922), izda Podbevšek z esejistom Josipom Vidmarjem in avantgardističnim muzikom in stilnim teoretikom Marijem Kogojem ob sodelovanju nekaterih ekspresionističnih slikarjev prvo številko nove revije »Trije labodje«, ki naj bi zastopala skupno hotenje novega kroga. Na uvodni strani dá prednost tenkočutnim pesmim Vide Tauferjeve, ki se je bila že prejšnje leto pojavila v »Domu in svetu«. Toda že z drugo številko, kjer ni več Podbevška, mora ta revija prenehati. Podbevškova šola pa razpade, še preden se je prav mogla uglasiti. Nobeden od omenjenih ni v večji meri pripadal tej šoli — bila so to le manjša imena — najkvalitetnejšim pa so bili vsaj v prvi polovici tega desetletja skupni programi odvrtni (prim. izjave nekaterih v DS 1927, 92, 93), zato so rajši osamljeno hodili svojo tiho, ponotranjeno pot. Tako se je kljub tovariški povezavi oblikoval tudi osrednji pesnik mlade generacije Srečko Kosovel, ki združuje v sebi vsa protislovja in hotenja svojega časa, kar se zrcali tudi v njegovem izrazu, prizadeto prisluškujočem vsem stilnim odtenkom naše tedanje izpovednosti od murnovskega impresionizma in bezručevskega simbolizma preko ekspresionizma in drugih avantgardističnih »izmov« do modernega realizma.

Značilno, da se s prvo pesmijo pojavi Kosovel v »Ljubljanskem Zvonu« isto leto 1923 kakor France Vodnik v »Domu in svetu«. Takrat je ekspresionizem pri nas že presegel svoj višek in prav tema dvema je bilo dano, da mu kasneje odmerjata konec.

Že prejšnje leto je izdal Podbevšek nekaj revolucionarno anarhičnih števil »Rdečega pilota«, kjer se mu je od omenjenih priključil samo nekoliko futuristično nadahnjeni Seliškar. Ta list pa že napoveduje socialistični začetek solipsističnega konca. Anarhični Podbevškov futurizem se je moral umakniti socialističnemu ekspresionizmu (Seliškar, *Trbovlje*, 1923; Klopčič, *Plamteči okovi*, 1924), od tam pa drži neposredna pot k modernemu realizmu. Podbevšek tja ni več mogel. Ohromili so ga s podobno gmotno zaslužjenostjo kakor svojčas Govékarja. Leta 1925, ko z zakasnitvijo izide njegova zbirka s futurističnim naslovom *Človek z bombami*, se zaključuje tudi Podbevškov avantgardizem. Z njim obmolkne Podbevšek-pesnik.

To leto se pri nas pojavi *moderni realizem* z novo, socialistično vero v uresničljivost humanističnih idealov.

Moderni realizem ima več nazivov. Iz nemškega katoliškega literarnega gibanja so si nekateri sposodili naziv *nova stvarnost* (Neue Sachlichkeit). Drugi od Sovjetov naziv *socialistični realizem*. Vendar sta za našo književnost oba pojma preozka, saj prvi logično izključuje vse, kar ne prinaša sodobne tematike (n. pr. kulturnozgodovinske romane Jožeta Pahorja, Ilke Vaštetove, Antona Slodnjaka), drugi vse, kar ni socialistično (n. pr. katoliško ali svobodomiselnost usmerjeno) v literaturi. Ostajamo rajši stalno pri stilnih naslovih, ki so se za ostale dobe prav tako že uveljavili; zlasti ker literatura tega časa uspe le, kolikor je stilno prepojena s časom, to je, z modernimi elementi.

Leta 1925 objavi Lovro Kuhar svojo prvo, v osrednji javnosti precej neopaženo knjigo realističnih *Povesti*. — Z veliko večjo pozornostjo pa se to leto začne uveljavljati novo hotenje v napredni, socialno usmerjeni skupini »stoletnikov«, ki s Kosovelom na čelu takrat prodre v drugi letnik študentskega glasila »Mladina«. Revija se sicer brani načelnih proglašev, tudi sotrudništvo v njej ni enotno. Toda že od početka ji nakazuje v imenu Cankarjeve socialistične dediščine v borbenih proglaševih Kosovel z nekaterimi tovariši novo smer v aktivno, družbeno prizadeto stvarnost.

Kakor naglaša v prologu k recitacijskemu večeru 9. novembra 1925, se zdi Kosovelu umiranje kapitalistične Evrope odrešitev za vstajenje novega človečanstva in nove umetnosti. Ta naj živi v »svobodni organični obliki«. Ne košati naj se z izrazom in ne oblači naj se po modi. »Prihajamo, kakor smo: zdravi in bolni, veseli in trpki, vsi kakor nas je rodilo življenje. *Kajti človečanstvo umetnosti obstoji v tem, da se človeku približamo.* Ne onkraj dobrega in zlega, pravičnega in krivičnega, ne z nadčloveško lažjo; kakor ljudje prihajamo sredi dobrega in zlega, pravičnega in krivičnega. Naša umetnost bo odsev naših življenjskih borb in našega iskanja, nje oblika pa bo rasla iz našega lastnega izpopolnjevanja.« (»Mladina« 1925/6, 45.)

Po Kosovelovi prezgodnji smrti nadaljujeta njegovo skupinsko delo urednika Bratko Krefc in Ludvik Mrzel. Pod zadnjim se spremeni naslov revije v »Svobodno mladino«, smer pa ostane.

Še v nečem se pokaže podobnost generacije »stoletnikov« v tem desetletju s »sedemdesetletniki« v devetdesetih letih, le da v obratni smeri. Medtem ko tam prevladujejo v prvi polovici desetletja objektivno usmerjeni pisatelji, v drugi polovici pa subjektivno usmerjeni pesniki, je zdaj narobe. Zaplenjena pesniška zbirka *Knjiga drugova* (1929) do-

kazuje, da se zdi socialna usmerjenost nekaterih »stoletnikov« oblastem nastopajoče Aleksandrove diktature tako nevarna, da jih nagradi z zaporom. To sičér ne zajezi njihovega ustvarjalnega člana, res pa je, da postaja čas bolj naklonjen realistični prozi. Poleg liričnega črtičarja Mrzela in pripovednika Krefta — prvi prodre v »Ljubljanski Zvon« 1926, drugi 1929 — prično tam nastopati tudi drugi pripovedniki te generacije, kakor psihološko usmerjeni Vladimir Bartol od 1927, poetični glasnik Prekmurja Miško Kranjec od 1931, in družbenogospodarski oblikovalec Štajerske Anton Ingolič od 1932. — Medtem ko Mrzel podobno Grumu s svojo grenko resignacijo, tenko prepredeno s simboli, še veže ekspresionistični izraz z realizmom, so ostali v precejšnji meri že izraziti predstavniki novega realističnega sloga.

Čeprav nastopi Kranjec že v knjigi *Sedem mladih slovenskih pisateljev* (1930), ki naj bi pomenila »prodor naše mlade proze« (DS 1931, 84), pa mora katoliška kritika odkrito priznati, da mladi pripovedniki, zlasti iz njenega tabora, kvalitetno še zmerom zaostajajo za starejšo generacijo. Spričo tega postaja ta kritika proti koncu desetletja že nestrpna, ne da bi se zavedela vzrokov zastanka. Saj se je prav ta generacija »stoletnikov« tudi v tem taboru v največji meri zagnala, da uveljavi lastne nove ideje.

Že od 1924 je rasla pod uredništvom Antona Vodnika iz visokošolskega glasila »Križ na gori« in se pričela na prelomu desetletja že tudi v »Domu in svetu« uveljavljati s skoraj prevratnim razgibavanjem okostenelega dogmaticizma. Njena najmočnejša ideologa Édvard Kocbek in France Vodnik sta pričela iskati za nova krščanskosocialistična in religiozno estetska načela tudi nov stil. Kocbek, ki je leta 1928 prevzel uredništvo »Križa«, nadaljevanja »Križa na gori«, se je naslednje leto pojavil tudi kot pesnik v »Domu in svetu«, skušajoč približevati sferični ekspresionizem zemeljski realnosti. France Vodnik, ki je kot pesnik isto leto v istem glasilu utihnil, kjer se je Kocbek pojavil, pa je v esejistiki in literarni kritiki prevzel vodstvo moderne duhovne smeri. Kot tak je v imenu *metafizičnega realizma* poleg Boža Voduška pomagal rušiti impresionistični simbolizem »moderne« (Božo Vodušek, *K problemu sodobnosti v naši literaturi*, DS 1931; France Vodnik, *Obrazi novega rodu*, tam), ki se je vse dotlej še zmerom pojavljal v naši književnosti. Rušil pa ga je v smeri Cankarjevih *Podob iz sanj*, ki so mu pomenile podobno izhodišče kakor Kosovelovemu krogu Cankarjeva socialistična kritika.

Komaj tri leta poprej pa je Stanko Leben ob bilanci modernističnih francoskih struj (*Povratek k impresionizmu v poeziji*, LZ 1928) napovedal odmik od vseh »izmov« našega prvega četrstoletja, ki da so »le skrajni odtenki do zadnjih vsebinskih in formalnih možnosti pritiranega simbolizma, predvsem dekadencega simbolizma Julesa Laforgua«.

Danes je jasno, da zarodek vseh teh »izmov« ne sega le do Baudelaira, niti ne samo do romantike, marveč nazaj v barok, kolikor ne celo v predkrščanstvo in v kulture primitivcev. Prav tako kot sega nemški ekspresionizem še preko prve gotike. Izhodišče posameznih »izmov« je torej različno, kot so različni tudi nagibi posameznih njihovih zastopnikov, in ni nujno, da izvirajo samo iz dekadentskega razpoloženja.

Na razvalinah *dadaizma* (1915—1922), ki je bil spričo absurdnega svetovnega klanja vsekakor odraz skrajno destruktivnih sil, ki so zmele klasični humanistični princip tako rekoč v nič, se pričinja — od 1924 manifestativno — v povojnem surrealizmu spet nova igra fantazije, čeprav v alogičnem podtalnem sanjskem svetu.

Naša književnost, ki do nedavnega ni ljubila nikakršnih skrajnosti in hkrati tudi ni nagnjena k fantastiki, se je dala v tem času od teh zadnjih pojavov le malenkostno oplaziti. Naša javnost pa je bila tudi o teh »izmičnih« skrajnostih do neke mere na tekočem (prim. A. Debeljak, *O dadaizmu*, LZ 1922; A. D.[ebeljak], *Suprerealizem*, LZ 1925). Zato je ne cinično jecljajoči dadaizem z zahoda ne bučni konstruktivizem z vzhoda, ki ga je spoznavala iz raznih avantgardističnih, zlasti amatersko gledaliških prireditev, nista mogla več presenetiti. Tako nastop avantgardističnega glasila »Tank« (1927), ki si je hotel v imenu skrajnih »izmov« domačih in evropskih avantgardistov od Marinettija do Tristana Tzare, od ekspresionističnega komponista Kogoja do konstruktivističnega slikarja Avgusta Černigoja z urednikom Ferdinom Delakom na čelu iz zakotne kočevske tiskarne osvojiti svet, za nas v tem času že ni pomenil več drugega kot enodnevno senzacijo. Duhovni anarhični ropot, ki je bil izmučenemu in dezorientiranemu ustvarjalcu v prvih povojnih letih nujen in spontan izraz lastne notranje zmede, je po umiritvi izgubljal svoj smisel.

Elementi nove ekspresionistične fantastike pa so s svojo frapantno metaforiko in z drugimi stilnimi sredstvi prodirali tudi v realistično-modernistično ustvarjalnost starejših generacij, ki so bile tedaj z Bevkom, Jušem Kozakom in Pregljem na čelu edine uspešne graditeljice

daljših proznih tekstov. Medtem ko je v drugi polovici dvajsetih let Bevkov ekspresionizem polagoma prehajal v realizem, so se na prelomnici obeh stilov sredi tega desetletja stilni elementi v Juša Kozaka romanu *Šentpeter*, ki je prav takrat izhajal (LZ 1924—1926), tako premešali, da je delo svojevrsten izraz tega prehoda in bi ga zavoljo ploskovite kontrastne pridvignjenosti, silaške strastnosti in neniansirane, divje barvitosti, podobno kakor marsikaj Prežihovega, lahko prišteli k fauvizmu. Najmočnejše je podobno divji, čeprav neprimerno bolj baročni ekspresionizem zagrabil Preglja. Obogatil ga je v osrednjega pripovednika dvajsetih let, tako da je na prelomu z naslednjim desetletjem, ko je ta stil usahnil, obmolnil tudi Pregelj.

Podobno, čeprav v manjši meri, je ekspresionizem oplodil tudi nekaj razkošne modernistične dramatike. Medtem ko se Majcnova pretežno še suče na črni ploskvi vojnih grozot, tenko presijanih s plemenitostjo izbrancev, prepleta Leskovčeva, ki prodre v javnost v drugi polovici dvajsetih let, tik potem, ko Majcnova obmolne, moderno gospodarsko in družbeno problematiko z npravstveno zapletenim duhovnim svetom, ki se ga prične šele proti koncu desetletja osvobajati.

To prozno in dramatično snovanje obeh starejših generacij pa se še giblje na objektivni ravni, čeprav je ta raven čestokrat subjektivno izkrivljena. Fantastično pa se zmaliči v nekaterih dramatskih poskusih »stoletnikov«. Najpopolnejši, vendar povsem izoliran pojav predstavlja Grumova groteskna drama *Dogodek v mestu Gogi*, ki pomeni višek domače ekspresionistične samoniklosti. Ta boleči krik solipsistične iztrganosti pa je stilno presvojski, da bi ga bila tedanjost lahko tako ovrednotila, kakor zasluži.

Z letnico 1928, s katero Grum zaključí to svoje vrhunsko delo in ustvarjalno tako rekoč za vselej umolkne, lahko zaključimo tudi dobo, ko je v njej prevladoval ekspresionizem. Čeprav dobimo naslednje leto še nekaj — zlasti Pregljevih — kvalitetnih del, se ekspresionizem v njih že umakne baročnosti.

*

Leta 1932 se je v Sovjetski zvezi izvedel stilni premik, ki je v imenu klasične nacionalne tradicije obračunal z okcidentalnimi »izmi«. Dve leti nato so se sovjetski književniki združili v enotno zvezo in sprejeli skupen program: *socialistični realizem*, to je realistično analizo z romantično socialistično perspektivo na humanistični bazi realistične tradicije.

Verjetno je ležalo v duhu časa, da je isto leto 1952 prodrli moderni realizem tudi pri nas. To leto se pokaže jasna stilna preorientacija pri književnikih, ki so v poprejšnjem desetletju zastopali ekspresionizem. Mile Klopčič nastopi v »Ljubljanskem Zvonu« s prvo preprosto, brezokrasno liriko, ki predstavlja zavesten odpor proti umetnemu, zapletenemu, patetičnemu ekspresionizmu. Seliškar se pojavi z naturalistično kritičnim romanom *Nasedli brod*, Miško Kranjec s prvima dvema romanoma, ki zrcalita življenje v Prekmurju (*Težaki; Žioljenje*), Kreft s prvo pomembno, izrazito realistično dramo (*Celjski grofje*), proletarski pisatelj Tone Čufar s prvo knjigo iz industrijskega revirja (*Februarska noč*). — Mlajši realistični generaciji se priključuje starejša z Bevkom in Jušem Kozakom na čelu. Zadnji pričinja z meditativno izpovedno, fabulativno živo prepleteno *Celico* prepričljivo novo zvrst v svojem delu. — Vidmarjev izbor Gradnikove lirike *Spetle samote* ne predstavlja samo viška pesnikove ustvarjalnosti, marveč hkrati tudi manifestacijo naše tedaj največje pesniške sile, ki se je z neznatnimi izjemami ves čas upirala ekspresionističnemu navalu. S tihim molkom se mu v obrambi pristne domače besede priključuje pesnik Glazer, ki ga je bila zavoljo stalnega odpora proti vsakršnemu neprirodnemu novatorstvu na prelomu desetletja modernistična kritika pregnala iz »Ljubljanskega Zvona«. Zanimivo je, da isti kritik, Vidmar, ki je tu komaj tri leta poprej realista Glazerja napadel v duhu modernističnega individualizma, v tem letu 1952 prav tu obračunava s Kozakovim modernističnim *Šentpetrom*, sodeč ga po merilih klasičnorealistične estetike.

Tako se je po štirih desetletjih kakor čez noč izvedel preobrat, ki je na videz zapeljal našo književnost spet v isti tir, kateremu se je z nastopom naturalizma odmaknila. Vendar samo na videz. Stil je kakor reka, ki se ne vrača. Spiralno se oplaja z novimi časovnimi dotoki.

Čeprav je na videz tudi naš realizem ostal v podobnih ojnicač kakor sovjetski, se je kmalu, zlasti v drugem petletju tridesetih let, ko je prispel do viška, pokazalo, da živi le z elementi modernizma. Tako so ga razmahnilo zlasti »devetdesetletniki« Prežihov Voranc, Juš Kozak, Bevk, Gruden in Glazer, ki se jim je s prvimi natisnjenimi novelami od 1952 priključil še Danilo Lokar, »stoletniki« Miško Kranjec, Jarc, Seliškar, Bartol, Kreft, Klopčič, Vodušek, Kocbek in nekateri od »desetletnikov« z novelistoma Cirilom Kosmačem in Ivanom Potrčem ter kritikom Ivom Brnčičem na čelu. Poleg »Ljubljanskega Zvona« so jih usmerjale marksistična revija »Književnost« (od 1952), slovenoborska,

kasnejša socialistična revija »Sodobnost« (od 1935) in krščanskosocialistična revija »Dejanje« (od 1937). Tu pa je že zarodek sil, ki so pričele po osvoboditvi prodirati z neoekspresionizmom.

Če še enkrat kratko pregledamo naš stilni razvoj tega časa, opazimo, da je naša vodilna literatura trideset let (1892—1922) razkrajala klasični realistični princip, da se je v naslednjem desetletju (1922—1932) lahko priborila do modernega realizma.

Le izjemne osebnosti so se mogle uveljaviti proti toku. Ko so v devetdesetih letih nastopili »sedemdesetletniki« proti klasičnemu realizmu, ki ga je takrat zastopala predvsem generacija »petdesetletnikov«, so se »stari« vsi umaknili v opozicijo, kolikor ne tudi v molk. Edino »tridesetletnik« Stritar se je ob umetni naklonjenosti »nove struje« še lahko nekoliko posončil, Aškerc pa je še nekaj let vzdržal korak, da je potem v boju z »modernisti« tem bolj tragično propadel. Presenetljivi izjemi pa sta Podlimbarski in Tavčar, ki sicer sredi fin de siècle obmolkneta, da se kasneje v odporu do »mladih« tem mladostneje povzpeta k svojemu višku — prvi 1913 z družbenopolitičnim romanom *Gospodin Franjo*, drugi 1917 z romantičnofolklorno novelo *Cvetje v jeseni*, 1919 pa z zgodovinskim romanom *Visoška kronika*, ki pomeni vrhunec slovenskega klasičnega realizma.

Zanimivo je, da dobimo to delo isto leto, ko prodre v osrednjo javnost Podbevšek, najdrznejši pojav v naši književnosti, ki zanika tradicijo. Podbevškov futuristični ekspresionizem je tista avantgardistična skrajnost, preko katere naš modernizem v prvi polovici tega stoletja do literarnega centra ne pride, čeprav si že po prvi svetovni vojni nekateri mlajši prizadevajo, da bi ga stilno še prekosili. Tu pa so naše revije postavile mejo in so vsak drznejši eksperiment odklonile. Tudi Podbevšek je dobil zaslombo samo tri leta v »Domu in svetu« in možnost uveljavitve s stilno najprogressivnejšimi zastopniki tedanje glasbe in upodabljačoe umetnosti v eni sami številki avantgardistične revije »Trije labodje«. Bil pa je najbolj napadan literat v naši književnosti in je kljub kratkotrajni malo pomembni šoli celo pri najmlajših in najradikalnejših, tako pri »Mladinaših« kakor pri »Tankovcih«, vzbudil precejšen odpor. Edino France Vodnik mu je med njimi posvetil objektivno pozornost, zavračajoč njih zasmeh: »Čas, v katerem je nastopil Podbevšek, je že čudovito odmaknjen sodobnosti, zato ni več težko o njem podati kolikor toliko pravilno sliko. Tisti seveda, ki vidijo zgolj modo in žonglerstvo tam, kjer

ga je v resnici mnogo manj kot pri njih samih, so se obsodili sami, sodeč o resni stvari z odklonilno omalovažujočo gesto in si s tem odvzeli pravico, soditi o človeku z bombami.« (DS 1925, 254.) V letu izida edine Podbevškove zbirke se je zdel torej mlademu kritiku pesnikov čas »čudovito odmaknjen«; s tem je pač nakazal bežnost tega pojava ali pa vsaj tujeroden izraz, ki ga ni moč vključiti v naš organski razvoj.

Da pa je naš organski razvoj tudi v tem času potekal še stilno tako umirjeno, brez kakšnih prebodečih skrajnosti, ni kriva samo premajhna povezava z osrednjim dogajanjem po svetu, marveč tudi naša številčna majhnost. Številčna majhnost, ki nas je spričo nenehne nacionalne ogroženosti nagonsko silila k čim trdnjšemu nacionalnemu jedru. To jedro pa je bil naš kmet in naša kulturna tradicija.

V mirnih desetletjih pred prvo svetovno vojno si je naša literatura prvič po Prešernu lahko dovolila odmik od naše kmečke tradicije in neposrednejšo duhovno povezavo s stilno napredno Evropo. »Sedemdesetletniki«, ki prekinjajo z našim klasičnim realizmom, prekinjajo tudi z domačo kulturno ali vsaj versko tradicijo. Zato je odpor publike tako vehementen, da mu Govékarjev naturalizem ni kos. Njegov sprva napredni družbenopolitični pogled nima dovolj opore v komaj prebujajočem se proletariatu, še manj opore ima njegov mehaničnomaterialistični svetovni nazor v našem zaostalem meščanstvu. Domača buržoazija je pri nas takrat še tako redka, da je »nova struja« nenehno ogrožena, ko si sposoja redke modele iz nje.

To bo eden od vzrokov, da se slovenski književnik tudi v naslednjih desetletjih tako umika meščanski problematiki, ki bi presegala erotično in družinsko tematiko, in da se zlasti ogiba upodobitve vseh tistih idej, ki zadevajo v jedro našo vodilno inteligenco. Ta plast je pri nas še danes pretenka, da bi tem bolj ne tvegala, čim bolj bi bil njen oblikovalec odkrit.

Od tod uspelost simbolizma, ki se je pri nas tako močno razmahnil tudi zato, da je lahko do neke mere prikrito izpovedoval najbridkejšo resnico. To velja zlasti za nekatere Župančičeve pesmi in za njegovo fragmentarno satiro *Jerala*, medtem ko si je Cankar kot prvi poklicni umetnik na škodo svoje družabne pozicije lahko dovolil najbolj ogorčen in neprizanesljiv boj s političnimi in moralnimi zablodami domače družbe tudi direktno. Vendar se je tudi njegova umetniška ustvarjalnost izogibala stvarnega podajanja in je celo pri reševanju tako ostre druž-

benopolitične problematike, kakor je v *Hlapcu Jerneju*, ostala v mejah simbolizma.

Revolucionarna vsebina Cankarjevega dela je seve nenehno vzbujala napade s strani vseh nazadnjaških taborov. Napade je vzbujala tudi Cankarjeva dekadenca, kolikor se je po letu 1898 ni osvobodil, ker je bila dediščina njegove krvi in bednih mladostnih razmer. Reakcijo pa je izzival tudi Cankarjev stil kot tak, vendar ne v kritikah, ki so bile vsaj v tem pogledu polne slavospevov, marveč v književnih delih sodobnikov.

Naturalizem »sedemdesetletnikov« po nastopu dekadence, zlasti pa po nastopu simbolizma ne vzdrži več konkurence z »modernisti« iste generacije. Kvalitetno vzdržati more le toliko, kolikor se poveže z »modernizmom«, in tak se lahko uspešno osamosvoji samo v Kraigherju in v Kvedrovi.

Nekoliko učinkovitejši odpor pokaže sprva Šorlijev psihološki realizem, ki pa kasneje izvodeni. Podobno učinkovit postane kasneje Finžgarjev realizem, ko se okrepi s kleno kmečko gorenjščino.

Prodor »osemdesetletnikov« v naš literarni center od leta 1902 naprej ne Podlimbarskemu ne Šorliju v njunem realističnem odporu proti stilu »moderne« vsaj sprva ne daje opore, saj ta naslednjo generacijo v začetku s svojo stilno očarljivostjo sugestivno prevlada.

Ob tujih stilnih premikih (fauvizmu, futurizmu, ekspresionizmu) pa se prično tudi »osemdesetletniki« osamosvajati, zlasti od leta 1912 naprej, ko prodro v center tudi »devetdesetletniki«. Takrat zadene naš impresionistični simbolizem prvi ekspresionistični sunek, vendar pa komaj opazno, ker je ta sunek slaboten in ker se že od leta 1910 tudi naša »moderna« vse bolj pomika od impresionistične periferije k ekspresionističnemu središču, čeprav še ohranja svojo izrazno tehniko.

Tako se zgodi, da naš ekspresionizem, ko ga »stoletniki« leta 1922 vrhunsko dograde, dejansko ne predstavlja veliko več kot skrajni podaljšek Župančičeve duhovne vizionarnosti in Cankarjeve notranje poglobitve v *Podobah iz sanj*, ki jih vsaj mlada katoliška generacija dejansko prizna za izhodišče svoje struje, čeprav se ji zdi potrebno, da Cankarjev in Župančičev izraz pobija.

Morda je vzrok naša stoletna politična in duhovna zasužnjenost, da se Slovenci s tolikšno strastjo borimo zoper svetovnonazorsko osveščenost in da pri tem zdaleč zmaga nestrpnost nad toleranco. Tako je tudi stil naših književnikov v veliko večji meri odvisen od politične pripadnosti,

ta pa od svetovnonazorske pripadnosti posameznikov kakor drugod. Če torej govorimo o časovnih premikih našega stila, ga je potrebno utemeljevati tudi z ideološkimi spremembami in boji.

Bilo je že poudarjeno, da je nastajal naš ekspresionizem iz podzavestne, pa tudi iz zavestne potrebe, da se katoliška književnost z modernejšim stilom povzdigne vsaj na isto raven kakor svobodoumna »moderna«. Če pa je pri tem zajemala iz »moderne«, si je to priznala samo toliko, kolikor je tudi ta šla v religiozno smer. Ker se je tudi katoliški ekspresionizem v precejšnji meri trgjal od dogmatike, ji to ni bilo težko.

Težje se je ekspresionizem uveljavljal v svobodoumnih krogih, kjer je bila tradicija »moderne« neprimerno močnejša. Kljub temu pa je dosegel v Jarcu in Grumu vrhunska zastopnika, čeprav se je prav pri teh dveh kakor pri Podbevšku in pri nekaterih drugih v največji meri že v istem času uveljavil tisti boleči notranji razkroj, ki ga lahko imenujemo solipsistično rakovo rano neke kulture.

Ta rana pa v dvajsetih letih pri Slovencih še ni bila nevarna, ker jo je že od prvega pojava blažila vera v novo družbeno skupnost. To je že 1920 napovedala naša prva socialistično ekspresionistična pesniška zbirka *Pesmi življenja*, čeprav v njej izpričuje »osemdesetletnik« Fran Albrecht več patetičnega zanosa kakor poetične moči. Socialistično ekspresionistična poezija se v naslednjih letih kvalitetno sicer pogloblja, toda čim stvarnejše oblike dobiva pri nas socializem, tem večja postaja potreba tudi v književnosti, da bi bila čim bolj pristopna širokim plastem.

Čisti ekspresionizem doseže pri nas nekaj pomembnih stvaritev samo v liriki, ko je na višku moči. Ustvarjalno silo pa kaže tudi v rasti in v upadanju, ko se križa z realizmom. Do leta 1928 zmaguje takšne vrste ekspresionizem tudi v prozi in dramatiki. Takrat pa se po treh desetletjih z ekspresionizmom zaključí naša prva izvirna doba modernizma, ki se je bila pričela leta 1898 s simbolizmom.

Kasnejši razvoj bi pokazal, da se tudi naš moderni realizem, ki sega s prvimi klicami od Cankarja preko socialističnega ekspresionizma do Kosovela, prodre pa šele leta 1932, vzdrži na višku samo dotlej, dokler se oplaja z modernizmom. Po drugi svetovni vojni postaja vse bolj suhoten, tako da okrog leta 1952 upravičeno izzove reakcijo, ki se prične odtlej razvijati v neoekspresionistični ekstrem. Ta surrealistično-eksistencialistično abstraktna smer pa je tako porazno črna, da bi vodila

v popolno negacijo, če bi neki znaki iz zadnjega časa ne kazali, da je že prekoračila svoj višek.

Če bi torej, naslanjajoč se na izkušnje preteklosti, smeli biti optimisti, bi v kratkem pričakovali vračanja proti drugemu polu, pri tem pa ne le metaforične, marveč predvsem tudi kompozicijsko oploditev z neoekspresionizmom v nov neorealistični slog, kakršnega že dajo slutiti nekatera dela, ki jim pomenja s fantazijo obogateno poetično, a celovito, organsko življenje najvišji smisel umetniškega ustvarjanja.

R é s u m é

Une trentaine d'années (1892—1922), tout ce qui, dans les lettres slovènes, représentait une certaine qualité, a lutté contre la doctrine du réalisme classique, pour arriver dans la décennie suivante (1922—1932) au réalisme moderne. Si l'évolution organique de la littérature slovène se déroulait, même pendant cette période de transition, dans un style assez modéré, une des raisons en est sans doute le manque de liaison avec les grands courants de la littérature mondiale, et une autre le petit nombre des Slovènes: se sentant sans cesse menacés, ils s'attachaient instinctivement à la tradition nationale.

Dans cette période calme qui a précédé la première guerre mondiale, la littérature slovène put se permettre, pour la première fois depuis Prešeren, de quitter la tradition rustique et de nouer des relations directes avec les courants esthétiques de l'Europe contemporaine. La génération des poètes et écrivains nés dans les années soixante-dix, qui a rompu avec le réalisme classique, rompt aussi avec les traditions culturelles, ou tout du moins religieuses, respectées par leurs prédécesseurs. Toutefois les naturalistes, qui en font partie, n'ont parmi eux aucun génie créateur, et les conditions sociales ne sont guère favorables au développement de ce courant. Elles se prêtent par contre admirablement à l'évolution du groupe nommé «l'école moderne», qui atteint par ses représentants Kette, Murn, Cankar et Župančič aux sommets de l'art verbal slovène. Leur succès est tellement brillant qu'il éclipse, du moins au début, toute opposition de style venant des prédécesseurs, des contemporains et des jeunes, c'est-à-dire de la génération des années quatre-vingts. Mais sous l'influence des changements de style dans les littératures étrangères, cette jeunesse commence à s'émanciper, surtout à partir de 1912 lorsqu'elle est déjà secondée par la génération des années quatre-vingt-dix. C'est alors que le symbolisme impressionniste slovène subit la première collision avec l'expressionnisme, mais c'est un choc à peine sensible, car d'un côté ce choc est faible, et de l'autre «l'école moderne» elle-même s'écarte depuis 1910 peu à peu de la périphérie impressionniste et s'approche du centre expressionniste, tout en gardant encore sa vieille technique d'expression. Ainsi s'explique le fait que notre expressionnisme, parachevé vers 1922 par les «enfants du siècle», ne représente au fond qu'un dernier reflet de l'esprit visionnaire de Župančič et de ce monde intime

tellement profond de Cankar dans la dernière phase de sa création; ce fait est reconnu au moins en partie par la jeune génération elle-même, bien qu'elle rejette l'impressionnisme.

L'expressionnisme pur donne aux Slovènes seulement quelques rares créations importantes: quelques poèmes lyriques écrits à l'apogée de son évolution. Mais il montre une certaine force créatrice aussi à ses débuts et vers sa fin, dans la phase de son croisement avec le réalisme. Cet expressionnisme tardif donne quelques résultats dans le domaine de la prose et au théâtre, mais en 1928 son évolution est terminée. Ainsi s'achève, après trois dizaines d'années, la première phase originale du modernisme slovène qui a débuté en 1898 avec le symbolisme.

Une analyse de l'évolution ultérieure pourrait montrer que le réalisme moderne slovène, qui va de Cankar à l'expressionnisme socialiste et à Kosovel, et qui ne s'affirme qu'en 1952, n'a conservé sa position dominante que dans la mesure où il était fécondé par les éléments du modernisme.

Tine Logar

SISTEMI DOLGIH VOKALNIH FONEMOV V SLOVENSKIH NAREČJIH

(Referat za mednarodni slavistični kongres v Sofiji 1963)

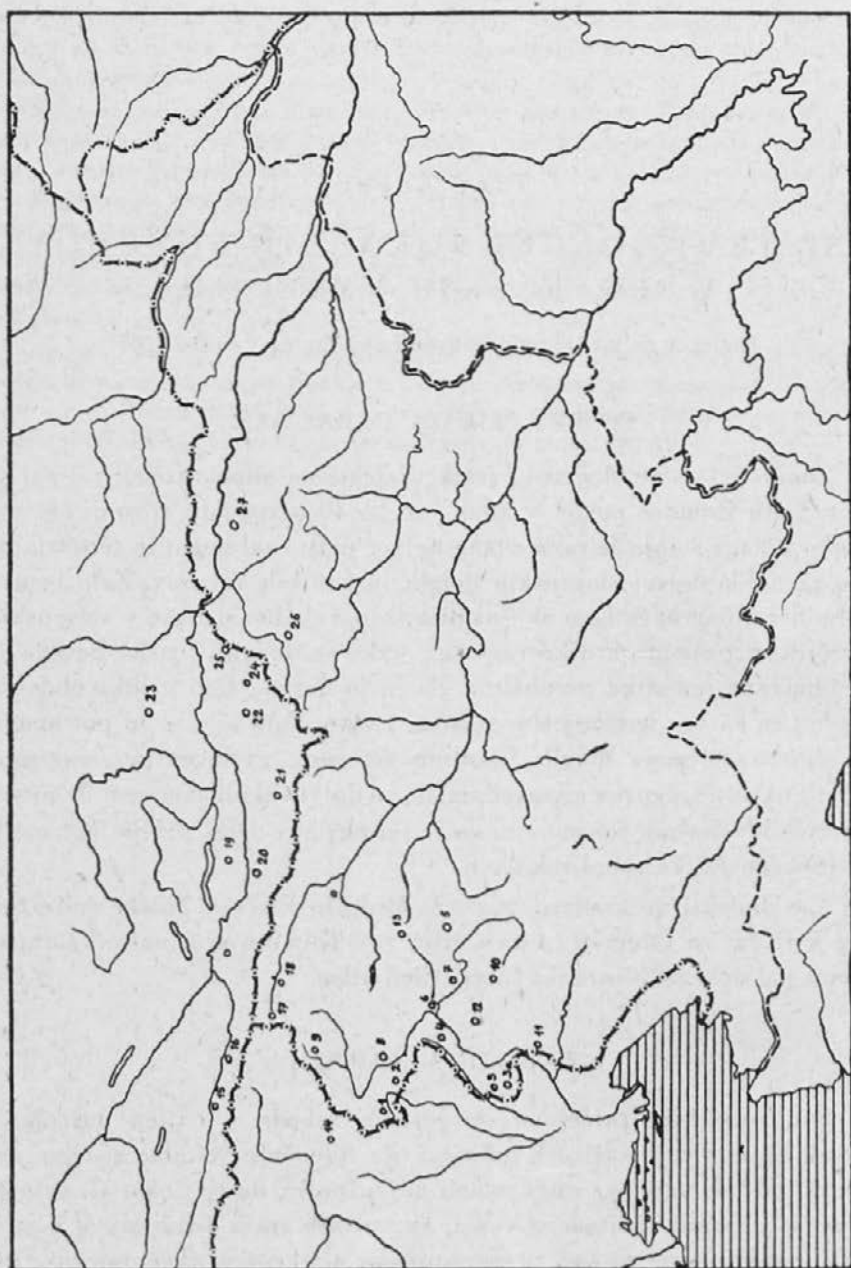
POSKUS PRIKAZA IN RAZLAGE

Znano je, da je slovenski jezik dialektično silno razčlenjen, saj je n. pr. Fran Ramovš naštel v njem več ko 40 narečij in govorov. K nastanku takega stanja je razmeroma največ prispeval bogat in teritorialno zelo raznolik razvoj slovenskih dolgih in kratkih vokalov. Zato gotovo ne bo nezanimivo, če bom skušal prikazati vokalne sisteme v slovenskih narečjih in prav na kratko razložiti, kako je do njih prišlo. Seveda je obravnavana tematika preobširna, da bi jo mogel za to priliko obdelati v celoti in za ves teritorij slovenskega jezika. Zato sem se to pot omejil na obravnavo samo dolgih vokalnih fonemov v slovenskih severozahodnih narečjih, čeprav se zavedam, da so dolgi vokali samo del dejansko govorjenih vokalnih fonemov in da je tudi njihov delež pri dialektizaciji slovenskega jezika samo relativen.

Vse dialektično gradivo razen za Brdo in Blače v Ziljski dolini, za Sele v Rožu, za Obirsko in za Čiginj pri Tolminu sem nabral sam na terenu pri delu za Slovenski lingvistični atlas.

I. ZAHODNA NAREČJA

Svoj opis bom pričel na slovenskem zahodu, s tistimi narečji in govori, ki so v več pogledih arhaični. Za današnje vokalne sisteme nekaterih od teh narečij je nedvomno najvažnejše, da so dolgo ali celo še do sedaj ohranili oksitonezo v psl. akcentskih tipih *ženà*, *nogà*, *məglà*, *hodil*, zaradi česar so tod neakcentuirani ali kratko akcentuirani tisti vokali, ki so v večini drugih slovenskih narečij že postali sestavni členi sistemov dolgopoudarjenih vokalnih fonemov.

TERSKO IN NADIŠKO NAREČJE

Obe narečji imata še psl. akc. tipe s končnim akcentom: *ženà, nogà, mæglà* in na dolgih vokalih ločita med rastočo in padajočo intonacijo. Kratak akcent je omejen na zadnji ali edini besedni zlog.

Kot predstavnika teh dveh narečij sem si izbral govora *Borjane pri Breginju* (1) in *Livka pri Kobaridu* (2). Za oba je značilen tale sistem dolgih vokalnih fonemov:

i	u
ie	uo
e	o
a	

Sistem je na zunaj silno podoben sistemu gorenjščine ali knjižnega jezika. Od njega se ločita samo diftonga *ie* — *uo*, namesto katerih ima gorenjščina ozka *e* in *o*. Seveda je ta podobnost samo zunanja. Drugačna je namreč stvar, če primerjamo med seboj frekvenco in distribucijo posameznih vokalnih fonemov v obeh narečjih. Tedaj takoj ugotovimo, da gre za dve stvarno in razvojno različni slovenski narečji. Najvažnejši razloček med njima je vsekakor v tem, da frekvenco in distribucijo dveh parov (*ie* — *uo*, *e* — *o*) tersko-nadiških fonemov pokriva v gorenjščini en sam par fonemov (*e* — *o*), kajti tersko-nadiška *ie* — *uo* sta nastala iz psl. *ê* in *ò*, fonema *e* — *o* pa iz psl. *ě*, *è*, *ę* in *ò*, za katere vse ima gorenjščina v dolgih zlogih *e* in *o* (*liétò, nûòc; šêst, zêje, pêst, kôža: lét, nôc; šêst, zêle, pêst, kôža*). Na drugi strani pa ima gorenjščina fonema *e*, *o* tam, kjer sta v nadiškem in terskem narečju še neakcentuirana (*tetà, noyà: têtà, nôga*). Tudi frekvenca in distribucija fonema *u* je v omenjenih narečjih različna, kajti tersko in nadiško narečje imata *u* tudi tam, kjer ima gorenjščina *ou* ali *ò* (*mûst: mōust/mòst*) za nekdanji psl. *ŭ* v dolgih zlogih. Nasprotno pa je frekvenca in distribucija fonema *i* v vseh treh narečjih v glavnem enaka.

BRIŠKO NAREČJE

Tak sistem kot tersko in nadiško ima tudi sosednje *briško narečje*, le da je tu frekvenca in distribucija posameznih fonemov deloma drugačna. Razen tega je briško narečje *odpravilo* tudi *opozicijo med rastočimi in padajočimi dolgimi vokali*. Spremembo frekvenca in distribucije nekaterih fonemov so tu povzročili v glavnem tile novi momenti:

a) briško narečje je refleks za psl. e preko \ddot{a} razširilo v a , ki je tako silno pomnožil fond $a < a$, τ , υ , medtem ko je v nadiškem in terskem narečju na račun $e > e$ narastel fond $e < \ddot{e}$, \ddot{e} ;

b) del briških govorov (južni!) je \ddot{o} zožil v uo , ki je tako pomnožil fond že obstoječega $uo < \ddot{o}$, medtem ko je v terskem in nadiškem narečju refleks za \ddot{o} sovpadel z refleksom za \ddot{o} ;

c) južni del briških govorov je odpravil tudi oksitonezo v tipih *ženà*, *nogà* in na novo akcentuirane vokale vključil v že obstoječi fond nekdanjih dolgih e in o za \ddot{e} , \ddot{e} in \ddot{o} , hkrati pa podaljšal tudi kratko akcentuirane $\ddot{e}(t)$, $\ddot{o}(t)$ v $\ddot{e}t$ in $\ddot{o}t$.

Za primer takega vokalizma navajam govor *Kojskega v Brdih* (3):

i	u
ie	uo
e	o
a	

Drugačen je sistem govora *Kozane v Brdih* (3 a). Kozanski govor je namreč zožil $e < \ddot{e}$, \ddot{e} v e , ki je tako prišel v par z zoženim refleksom za o ($o > \ddot{o}$). Na drugi strani pa je zaokrožil dolgi a v o (razen pred i in za n/m ter pred njim!). Ta o se je ujel z o pod sekundarnim poudarkom (*nôya*) in skupno z njim prešel v par z e , ki je nastal iz e pod sekundarnim poudarkom (*žêna*). Psl. nosnik pa je tudi tu preko \ddot{a} prešel v a . Čeprav je torej govor $a > o$, je njegov sistem vendarle ostal trikotniški in je takle:

i	u
i^o	u^o
e	o
e	o
a	

Proces $ie > i^o$, $uo > u^o$ je govor po mojem izvedel zato, ker sô se zaradi različnih razvojev v njegovem vokalnem sistemu nakopičile kar po tri e -jevske in o -jevske kvalitete (tudi ie/uo sta bila občutena kot taka) in so bile razlike med njimi premajhne. Fonema i^o , u^o pa pravzaprav nista več občutena kot e -jevski in o -jevski vokal, temveč na neki način »*visita*« med $i - e$ in $u - o$.

Pripomniti moram tudi, da je proces $a > o$ na tem področju slovenskih narečij, kolikor vem, popolnoma osamljen in težko razločljiv, če ne gre za lokalno reakcijo na $e > a$. Razen tega je kozanski sistem zaradi vseh teh procesov med vsemi drugimi vsaj za en par fonemov obsežnejši.

Vzhodno od terskega, nadiškega in briškega narečja je prišlo do novega, za nadaljnji razvoj dolgih vokalnih sistemov v tem dialektičnem prostoru silno pomembnega razvojnega procesa, namreč do diftongizacije tersko-nadiških dolgih e, o iz $e, \bar{e}, \bar{o}, \bar{o}$. Diftonga, ki sta se iz teh e, o razvila, sta se sicer ločila od že prej nastalih diftongov $i\bar{e}, u\bar{o} < \bar{e}, \bar{o}$ po širši kvaliteti drugega diftongičnega dela: $i\bar{e}, u\bar{o}$, vendarle pa sta si bila oba diftongična para med seboj zelo podobna.

Primer takega vokalizma nam je znan iz Čiginja pri Tolminu (4):

i	u
i \bar{e}	u \bar{o}
i \bar{e}	u \bar{o}
a	

Vokalizem, kakršnega poznamo iz Čiginja, je postal izhodišče nadaljnjih preobrazb. Vzrok zanje je bil novi par fonemov $i\bar{e} - u\bar{o}$, ki se je premalo razločeval od starejših diftongov $i\bar{e} - u\bar{o}$, da bi se mogel poudariti za dalj časa obdržati. In res je prišlo do različnih nadaljnjih razvojev.

Cerkljansko narečje je odpravilo intonacijske opozicije in skrajšalo dolga i, u v \bar{i}, \bar{u} . Zaradi tega je sistem ostal brez dolgih i, u . Da bi to nenormalno stanje, nastalo zaradi fonetičnega krajšanja visokih vokalov, odpravila, je cerkljanščina ozka diftonga $i\bar{e} - u\bar{o}$ preko redukcije drugega elementa $i^o - u^o$ monoftongizirala v dolga i, u . Tako je cerkljansko narečje spet prišlo do dolgih i in u , le da tu zastopata psl. \bar{e} in \bar{o} (*br̄ix, c̄ista, r̄ūx, n̄ūč*), ne pa psl. i, y in u . Ko sta $i\bar{e}$ in $u\bar{o}$ preko i^o in u^o prešla v i in u , pa je cerkljansko narečje diftonga $i\bar{e}, u\bar{o}$ zožilo v $i\bar{e}, u\bar{o}$, ki sta tako zasedla mesti starejših dveh. Tako je nastal sistem, ki ga navajam za Cerknó (5):

i	u
i \bar{e}	u \bar{o}
a	

Še bolj kot v cerkljanskem narečju se je vokalni sistem spremenil v govoru *Mosta na Soči (6) in okolice*, ki je prav tako odpravil intonacijske opozicije. Razvoj je tu šel deloma drugačno pot kot v cerkljanskem narečju. Tod sta se diftongična para $ie - uo < \acute{e} - \delta$ in $ie - uo < \acute{e}, \grave{e}, \dot{e}, \ddot{e}, \acute{o}, \grave{o}, \dot{o}, \ddot{o}$ izenačila in zlila v en sam par $ie - uo$. Ker pa je tudi tu prišlo do skrajšanja starih \bar{i} in $\bar{u} < i, y, u$, je tako nastal najkrajši sistem dolgih vokalnih fonemov, ki ga poznamo iz slovenskih narečij:

$$\begin{array}{cc} ie & uo \\ & a \end{array}$$

Temu ob strani pa stoji kot v cerkljanskem narečju bogatejši sistem kratko akcentuiranih vokalov, ki ga navajam samo zaradi primerjave:

$$\begin{array}{cc} \acute{i} & \acute{u} \\ \grave{i} & \grave{u} \\ \dot{i} & \dot{u} \\ \ddot{i} & \ddot{u} \end{array}$$

Nenavadno zanimivo je tisto stanje, kjer se meša cerkljansko narečje z govorom *Mosta na Soči in okolice*. Za primer navajam sistem govora v *Spodnji Trebuši (7)*, ki je na zunaj enak cerkljanskemu:

$$\begin{array}{cc} i & u \\ ie & uo \\ & a \end{array}$$

Vendarle je med njima razlika v distribuciji fonemov $ie - \bar{i}$ in $uo - \bar{u}$, ki tu oba zastopata psl. \acute{e} in δ , le da sta se refleksa $i - ie, u - uo$, leksikalizirala. V nekaterih besedah se govorita za \acute{e} in δ cerkljanski \bar{i} in \bar{u} , v drugih pa ie in uo kot na Mostu (*smr̄ika, čišpa, liska, br̄iza, nūs : sn̄ieχ, lieta, sieme, kakūoš*). Zdi se mi, da je uporaba tega ali onega refleksa individualna, morda celo hipotetična. Seveda pa te dvojnosti ni pri tistih ie, uo , ki se enako govore tako v cerkljanskem narečju kot tudi na Mostu, torej pri refleksih za $\acute{e}, \grave{e}, \dot{e}$ in $\delta, \acute{o}, \grave{o}$.

OBSOŠKO NAREČJE

Kot Most na Soči je tudi vsa ostala *zgornja Soška dolina* izenačila diftongična para $ie - uo$ in $ie - uo$, ni pa odpravila intonacijskih opozicij (razen v zadnjih zlogih). Ker pa hkrati ni skrajšala tudi starih

dolgih *i* in *u* < *i*, *y*, *u*, \bar{i} , je razumljivo, da je tod sistem vsaj za en, če ne celo za dva para dolgih vokalnih fonemov bogatejši kot v govoru Mosta na Soči. Primer takega sistema najdemo n. pr. v govoru Kobarida (8):

$$\begin{array}{cc} i & u \\ ie & uo \\ a & \end{array}$$

V *Bovcu*, *Trenti* in *Logu pod Mangartom* se je obsoški vokalni sistem obogatil še za en par dolgih vokalnih fonemov na račun tega, da so tod dolgi tudi sekundarno poudarjeni vokali v tipih *ženà*, *nogà*, ki so v Cerklnem, Trebuši in Mostu na Soči še kratki (*žèna*, *nàya*), v Kobaridu in okolici pa tako kot v terskem in nadiškem narečju nepoudarjeni (*ženà*, *noyà*). V prej omenjenih krajih sta se ti na novo poudarjeni sekundarni dolžini v sistemu uvrstili pod *ie* — *uo*, ker sta široki: ϵ — φ (*žèna*, *nóya*). Tako je nastal sistem, ki je sicer na zunaj identičen s terskim in nadiškim, v resnici pa se od njega silno razločuje po frekvenci in distribuciji fonemov *ie* — *uo* in ϵ — φ . Navajam ga za *Log pod Mangartom* (9):

$$\begin{array}{cc} i & u \\ ie & uo \\ \epsilon & \varphi \\ a & \end{array}$$

Nadvse zanimivo je stanje dolgega vokalizma v *Zgornji Trebuši* (10). Ta govor je kot cerkljanščina skrajšal dolga *i* in *u* (zdi se, da tudi onega iz dolgega \bar{i} !) in jih prevedel v sistem kratkih vokalnih fonemov, ni pa monoftongiziral *ie*, *uo* < \hat{e} , \hat{u} v dolga *i* in *u*. Tako je v Zgornji Trebuši ohranjeno stanje, kakršnega smo videli v Čiginju, le da je brez para visokih fonemov *i* — *u*. Vokalizem je torej tu takle:

$$\begin{array}{cc} i\epsilon & u\varphi \\ i\epsilon & u\varphi \\ a & \end{array}$$

in pomeni *vmesno arhaično* razvojno stopnjo med čiginjskim in cerkljanskim sistemom dolgih vokalnih fonemov. Seveda so tudi tu kot v cerkljanskem narečju intonacijske opozicije odpravljene.

Ko obravnavam ta zahodna slovenska narečja, bi se vsekakor rad dotaknil še treh sistemov, ki so v nekaterih pogledih posebej zanimivi, namreč *solkanskega*, *banjškega* in *podbrškega*.

Solkan (11) in bližnja okolica ima na zunaj prav tak sistem kakor sosednje briško ali celo obsoško narečje. Vendarle je ta identičnost samo navidezna, ker so med njimi razločki v frekvenci in distribuciji nekaterih dolgih vokalnih fonemov. Tu bom prav na kratko omenil samo njegovo razmerje do južnega briškega sistema. Medtem ko so se v briškem narečju v fonem *a* združili kar trije alpskoslovenski fonemi (*a*, *ɛ* in *ə* < *ɛ*, *ɔ*), pa je frekvenca solkanskega *a* precej manjša, kajti tod se je *ɛ* razvil v *ə* in tako prešel iz sistema dolgih v sistem kratkih vokalov (*glādan*, *trāsen*, *pāta*). V enak glas se je razvil tudi vsak *a* < *a*, *ɔ*, *ɛ* v dolgih zlogih, če je bil pred njim ali za njim kak nazalni soglasnik (*māčka*, *māslo*, *sāne*, *dā* itd.). Tako se je frekvenca dolgega *a* v solkanskem govoru silno zmanjšala. Sam sistem pa je takle:

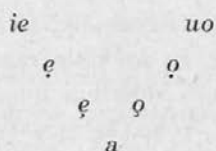
<i>i</i>	<i>u</i>
<i>ie</i>	<i>uo</i>
<i>ɛ</i>	<i>ɔ</i>
<i>a</i>	

Dodal bi samo še to, da so tudi tod intonacijske opozicije odpravljene.

Tudi govor *Banjščic* (12) nad srednjo Soško dolino ima sistem, ki je na zunaj identičen z briškim ali nadiškim. Če pa si ga ogledamo pobliže, lahko ugotovimo, da so med njimi nekatere bistvene razlike.

Najvažnejši razloček med banjškim in nadiškim sistemom je v tem, da so tod psl. *ɛ*, *ě*, *è* zastopani z dvofonemsko skupino *iɛ* (*ylīɛdan*, *niɛsu*, *liɛt*), medtem ko je v nadiškem narečju na tem mestu *ɛ* (*ylēdan*, *nēsu*), v briškem pa *a* oziroma *ɛ* (*ylādan*, *nēsu*). Druga posebnost pa je v tem, da je končni dolgi *-ɛ* vendarle tudi tod zastopan z *-â* (pl. *nayâ*, *petâ*). Banjški govor je očitno vezni člen med nadiškim, briškim in rovtarskim čepovanskim govorom, zraven pa je razvil nekaj svojih originalnih potez (n. pr. preglašanje sekundarno poudarjenih kratkih vokalov pred palatalnimi zlogi). Razvoj *ɛ*, *ě*, *è* > *iɛ* imam za povezavo med nadiškim *ɛ* in rovtarskim *ie*, refleks *-ɛ̄* > *-â* pa povezuje ta govor z briškim narečjem ob srednji Soči.

Problem zase je sistem, ki ga poznamo iz *Podbrda* (13) in okolice, kjer so odpravljene kvantitetne in intonacijske opozicije in je takle:

Ta sistem se je izoblikoval v glavnem takole: dolga *i* in *u* sta se kot v cerkljansčini skrajšala in prešla v sistem kratkih vokalov. Fonema *ie* — *uo* zastopata v glavnem iste vokale kot v cerkljanskem narečju (*e*, *ě*, *è* + *ê* pred *r*; *o*, *ò*). Fonemski par *e* — *o* zastopa prvotno predtonični *e* in *o* v tipih *ženà*, *nogà* (*žēna*, *nôga*), podaljšani končni zaprti *e* (*ê**t*), podaljšani končni *o* (*ô**t*) in stari kratko poudarjeni *a* (*t*): *brô**t*, *šlô* < *šlâ*. Fonem *a* je iz *a* in *a* < *z*, *v* v dolgih zlogih. Nerešen pa je problem nastanka fonemskega para *e* — *o*, ki zastopata stara *ê* in *ò*. V sosednji cerkljansčini stojita na njunem mestu *i* — *u*, ki sta se razvila iz *ie* — *uo* preko *i^o* — *u^o*, v sosednji gorenjščini pa sta v enakih pozicijah prav taka *e* — *o*, ki sta se tam po vsej verjetnosti razvila iz *eⁱ* — *ou* po monoftongizaciji, kakršno poznamo iz mnogih področij slovenskega jezika. Glede na vse to se mi zdi genetična povezava podbrških *e* — *o* z enakimi fonemi na Gorenjskem verjetna, čeprav druge posebnosti povezujejo ta dialekt s cerkljansčino.

II. REZIJANSKO NAREČJE

Prehajam k opisu in obravnavi sistema poudarjenih vokalnih fonemov v rezijanskem narečju. Le-tu namreč ne moremo več govoriti o sistemu dolgih vokalnih fonemov, ker je *rezijanščina odpravila tako kvantitetne kot tudi intonacijske fonološke opozicije*. Gre torej le za razmerje *poudarjeni* : *nepoudarjeni* vokal.

Rezijanski govori imajo vsi enak sistem poudarjenih vokalnih fonemov, manjši razločki med njimi so le v njihovi frekvenci in distribuciji. Razvoj sam pa je v bistvu povsod isti ali vsaj zelo podoben.

Rezijanski sistem poudarjenih vokalnih fonemov so izoblikovali zlasti naslednji osnovni momenti:

1. rezijanski razvoj *ie*, *uo* < *ê*, *ě*, *ò* preko *i^o*, *u^o* v *i*, *u*, ter *z*, *v* v *e*;
2. kasno podaljšanje skrajšanega psl. akutiranega *ê* in novoakutiranih *è*, *ò*;
3. razmeroma dolga ohranitev psl. *e* in *o*, zaradi česar so današnji njihovi refleksi po kvaliteti vsaj indiferentni, če že ne široki;

4. nastanek posebnih, samo rezijanščini lastnih zasoplih vokalov, ki jih moramo zaradi dodatne, še premalo razjasnjene karakteristike postaviti izven sistema običajnih vokalnih fonemov kot sistem zase;

5. terciarni premik $ok\hat{o} > \acute{o}ko$, ki je povečal frekvenco zasoplih vokalov;

6. odprava kvantitetnih in intonacijskih opozicij;

7. vpliv furlanskih in drugih izposojenk, ki so pripomogle, da se je v rezijanskem vokalnem sistemu utrdil fonemski par $\underset{e}{e} - \underset{o}{o}$, ki sta bila sprva očitno pozicijski varianti.

Sistem rezijanskih poudarjenih vokalnih fonemov je torej takle:

<i>i</i>		<i>u</i>			
	<i>e</i>		<i>o</i>	+	<i>i</i> <i>u</i>
	$\underset{e}{e}$ $\underset{o}{o}$				$\underset{e}{e}$ $\underset{o}{o}$
	<i>a</i>				

Kakor sem že poudaril, je ta sistem lasten vsem rezijanskim govorom, variacije so samo v frekvenci in distribuciji posameznih fonemov, kakršna je pač njihova lokalna provenienca. Od drugih rezijanskih govorov se v tem najbolj loči govor Bele (San Giorgio).

Za primer bom čisto na kratko navedel stanje v govoru *Solbice* (14). Fonema $i - u$ sta iz dolgega \hat{e} in \hat{o} . Par $e - o$ zastopa nekdanje nosnike in τ , υ v dolgih zlogih, kjer sta oba dala e . Fonema $\underset{e}{e} - \underset{o}{o}$ sta bila prvotno pozicijski varianti ($\hat{i}t > \acute{e}t$, $ut > \acute{o}t$, $\hat{a}m > \acute{o}m$ itd.), po odpravi kvantitetnih opozicij in s furlanskimi in drugimi izposojenkami pa sta postala fonema. Fonem a predstavlja stari a in \grave{a} v izposojenkah.

Zasopli vokali so se razvili iz nekdanjih visokih oziroma ozkih vokalov. $\underset{i}{i} - \underset{u}{u}$ sta iz dolgih $i - u$; $\underset{e}{e} - \underset{o}{o}$ iz akutiranega \hat{e} in novoakutiranih $\acute{e} - \acute{o}$.

Vsi zasopli vokali pa so nastajali tudi pod novim terciarnim poudarkom tipa $ok\hat{o} > \acute{o}ko$.

Rezijanski sistem nas preseneča tudi zaradi tega, ker je to na slovenskem zahodu edini monoftongični sistem. Mislim, da se ne bom preveč pregrešil, če izrečem misel, da je pri njegovem nastanku na neki način udeležena tudi sosednja furlanščina, čeprav samostojen razvoj v tej smeri tudi ne bi bil nemogoč, saj imamo za to na slovenskem jezikovnem ozemlju dovolj primerov (nekateri koroški in štajerski govori, gorenjščina itd.).

III. KOROŠKA NAREČJA

Na izoblikovanje sistemov dolgih vokalnih fonemov v slovenskih koroških narečjih in govorih so med drugim vplivali zlasti naslednji momenti:

1. pozna denazalizacija psl. nazalov ali ponekod celo njihova ohranitev do današnjih dni;

2. razvoj psl. *z, s* v dolgih zlogih v glas *e*-jevske kvalitete, ki je v nadaljnjem razvoju delil usodo nosnikov (razen v podjunskega narečju, kjer so nosniki še živi!);

3. kasno podaljšanje akutiranega skrajšanega *ê* in novoakutiranih *è* in *ò*;

4. razvoj dolgega vokaličnega *l̥* v *ou* ali nadalje v *ō*, medtem ko se je tak *ou* v zahodnih narečjih razvil dalje v *ū* (razen v cerkljansčini);

5. dialektično različni stadiji psl. akcentskih tipov *ženà, nogà*, zaradi česar so ti psl. predtonični vokali ponekod še sedaj nepoudarjeni, drugod pa so že prešli med kratke ali celo dolge monoftongične ali diftongične foneme ali zveze fonemov;

6. dialektično različna usoda slovenskega akcentskega tipa *okô*, ki se je ponekod ohranil, drugod pa je akcent prenesel za en zlog proti začetku, pri čemer je *le-ta* že dolg, lahko pa še kratek (*okô : óko : òko*);

7. ohranitev nespremenjene kvalitete dolgih *i, u < i, y, u* in dialektično različen razvoj psl. *a* (*a : â : o*);

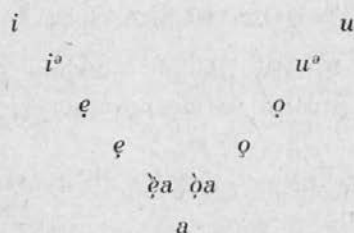
8. vpliv palatalnih in sprednjih konzontanov ter sledečih palatalnih zlogov na postanek določenih vokalnih kvalitete v velikem delu koroških govorov;

9. ohranitev ali pa odprava intonacijskih opozicij na dolgih vokalnih fonemih;

10. vpliv mnogih in zelo starih izposojenk zlasti iz sosednjih nemških narečij, ki so podobno kot furlanske v rezijanščini *po mojem mnenju pripomogle k temu, da so se nekatere pozicijske variante domačih fonemov utrdile v dialektih kot samostojni fonemi*.

ZILJSKO NAREČJE

Za večino govorov ziljskega narečja, ki vsa poznajo intonacijske opozicije, je značilen naslednji sistem dolgih vokalnih fonemov, ki ga navajam za *Brdo pri Šmohorju* (15) na slovenski jezikovni meji:

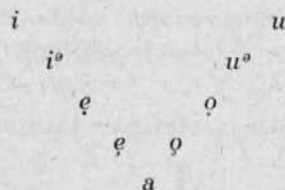

Ta ziljski sistem se je izoblikoval takole: fonemi *i*, *u*, *a* so iz psl. *i*, *y*; *u*; *a* in seveda tudi tujega izvora kot vsi drugi ziljski vokalni fonemi. *i^o* — *u^o* zastopata dolgi *ê*, *ë* in *ð*. Fonemski par *ɛ* — *ɔ* se je razvil iz akuriranega *ê* in *è* ter *ò*, iz *ĭ* v dolgih zlogih, ki je prešel v *ou*, razen tega pa tudi iz *e*-jevskih in *o*-jevskih glasov pod terciarnim poudarkom (*okô* > *oko*, *sênô* > *séno*, *kolô* > *kóyo*). Pomnožile so ju seveda tudi mnoge besede tujega izvora.

Par *ɛ* — *ɔ* zastopa psl. nosnike *ɛ* — *ɔ*, v *ɛ* pa se je razvil tudi psl. *ɛ*, *ɛ* v dolgih zlogih.

Fonema *ɛ̇a* — *ɔ̇a* pa sta nastala iz sekundarno poudarjenih *e* — *o* v psl. akcentskih tipih *ženà* — *nogà* (*žèana*, *nòaya*) in iz podaljšanih končnih kratko akcentuiranih *èt* in *òt*.

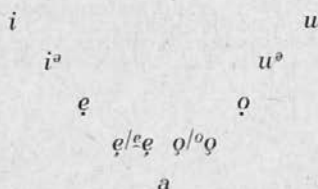
Sistem iz govora *Blač* (16) v Ziljski dolini je za en par fonemov manjši: manjkata mu namreč diftonga *ɛ̇a* — *ɔ̇a*. Sistem je torej takle:

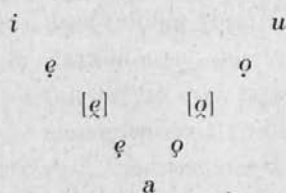
Do te redukcije števila fonemov je prišlo zato, ker sta se v tem govoru refleksa za nosnika zožila in se izenačila z refleksi za *ê*, *è* in *ò*. Sekundarno poudarjena *ɛ* — *ɔ* pa sta tako lahko ostala monoftonga, saj sta v govoru bili samo po dve *e*-jevski in *o*-jevski kvaliteti, ki sta se jasno ločili druga od druge. S tem *ɛ* je sovpadel refleks *ɛ*, *ɛ*.

Med ziljske govore spada tudi govor *Rateč na Gorenjskem* (17). Njegov sistem je skoraj enak kot blaški, razlika je samo v tem, da *ɛ* — *ɔ* eventualno alternirata z *ɛɛ* — *ɔɔ* in zastopata tako nosnika in *ɛ*, *ɛ* kot

tudi sekundarno poudarjena *e* in *o* v psl. akcentskih tipih *ženà*, *nogà*. Rateški sistem je torej takle:

Zanimiv je tudi sistem govora v *Podkorenu* in *Kranjski gori* (18), ki tvori prehod iz ziljščine v gorenjščino in obratno. Značilno zanj je, da je monoftongičen in da ima tako kot gorenjsko narečje že po en sam refleks za *ê*, *ě*, *è* in *ð*, *ò* v dolgih zlogih, namreč *ę* in *o*. Na drugi strani psl. *ъ*, *ѣ* in *ę* zastopa *e*, *o* pa *o*, torej tako kot v ziljščini. Zaradi tega so se v sistemu tega govora po akcentskem premiku *ženà* in *nogà* (*žēnà*, *nōgà*) nagnetle kar po tri *e*-jevske in *o*-jevske kvalitete, ki jih je težko ločiti in se res tudi izgubljaajo. Ločijo jih samo še domačini. Sistem je torej takle:

Nadvse zanimiva v tem sistemu sta *ę* — *o*, ki med drugim zastopata tudi psl. *ê* in *ě*. Če sprejmemo tezo, da sta psl. stalno dolgi *ê* in *ð* najprej povsod po slovenskem jezikovnem ozemlju prešla bodisi v *eĭ* — *ou*, bodisi *ie* — *uo*, in da je gorenjski jezikovni teritorij nekdanj spadal v tisto področje, kjer je *ê* > *eĭ*, *ð* > *ou*, ki sta se šele kasneje na Gorenjskem monoftongizirala v *ę* — *o*, bi bilo najnaravneje reči, da sta tudi *ę* — *o* v Kranjski gori nastala na ta način. Vendar ta govor po svojih osnovnih karakteristikah (refleksi za nazale in *ъ*, *ѣ*, akcentuacijsko-intonacijski profil besede itd.) še danes spada med koroška narečja. Zato teoretično ni nemogoče, da sta bila prvotno tudi refleksa za stalno dolgi *ê* in *ð* tod *ie* — *uo*, da pa sta jih kasneje ob stiku z gorenjščino izpodrinila refleksa *ę* — *o*, ki sta bila hkrati gorenjska in koroška za akutirani *ê* in *ð*, predvsem pa kot edina zastopnika za *ê* in *ð* mnogo bolj preprosta. Vendar so vse to samo ugibanja.

ROZANSKO NAREČJE

Sistemi dolgih vokalnih fonemov velikega dela govorov rožanskega narečja se na zunaj ne ločijo n. pr. od sistema govora Blač v Ziljski dolini, kajti tudi tod, n. pr. v Kostanjah, Kotmari vasi ali *Hodišah* (19), imajo tak sistem:

<i>i</i>	<i>u</i>
<i>i^o</i>	<i>u^o</i>
<i>e</i>	<i>o</i>
<i>ė</i>	<i>ȯ</i>
<i>a</i>	

Če pustimo v nemar foneme *i* — *u*, *i^o* — *u^o* in *a*, ki so skoraj splošno koroški in ne delajo nobenih težav, pa nam v rožanščini izoblikovanje fonemskih parov *e* — *o* in *ė* — *ȯ* dela preglavice. Popolnoma gotova je tu ena stvar: nekdanji *e*, *ɛ*, *ɛ̇* ter *o* v dolgih zlogih so tod kot v ziljščini zastopani s širokima ali vsaj indiferentnima *e* — *o*. Tako, namreč kot *ė/ė*, reflektira tod pogosto tudi *ě*, vendarle popolne doslednosti glede tega ni.

Z današnjimi reprezentanti nekdanjega akutiranega *ê* in novoakutiranih *ě*, *ò* pa so težave v tem, da so enkrat ozki, drugič pa široki (*e* : *ė*; *o* : *ȯ*). Razlogi za to dvojnost niso vedno popolnoma jasni, čeprav nekatere od njih lahko slutimo. Gre verjetno za asimilacijsko delovanje sprednjih in palatalnih konzonantov ali pa naslednjih zlogov s palatalnim vokalom, ki so široke zastopnike za akutirani *ê*, *è* in *ò* zožili v *ė* ali *ě*. Iz tega lahko sklepamo, da je rožanščina pravzaprav ohranila starejšo stopnjo teh refleksov kot ziljščina, ki jih je na sploh zožila. Na drugi strani pa rožanščina tudi dokazuje, da so bili nosniki v času asimilacijskega delovanja ali še nazalni ali pa širši, saj se jih asimilacijsko delovanje ni dotaknilo, čeprav so danes v koroščini ponekod sovpadli s širokimi refleksi za *ê*, *è* in *ò*. Ti momenti se prav lepo skladajo z dejstvom, da je rožanščina tudi v nekaterih drugih pogledih arhaičnejša od ziljščine (n. pr. oksitoneza).

Po vsem tem se mi zdi, da je bil rožanski par *ė* — *ȯ* sprva samo pozicijska varianta fonemov *e* — *o*, kasneje pa se je zlasti z izposojenkami iz nemških narečij osamosvojil v neodvisna fonema. Ta ugotovitev velja tudi za *ě*, kolikor ga nekateri govori še poznajo in ga ne nadomeščajo z *ė*. K nastanku *ȯ* je seveda pripomogel tudi razvoj *ŏ* v dolgih zlogih, ki se je tod razvil v dvofonemsko skupino *oŏ*.

Posebej moram tu obravnavati še tri sisteme dolgih vokalnih fonemov, namreč sistem, ki ga ima zahodni del Rožne doline v pasu *Sveče-Ledenice*, dalje sistem vasi *Sele*, ki ga je opisal *Isačenko* v znani knjigi *Narečje vasi Sele na Rožu*, Ljubljana 1939, in sistem *Žitare vasi* v vzhodnem delu Roža. Za primer prvega sem si izbral govor *Sveč v Rožu* (20), ki je takle:

i	u
ē	ō
ē	ō
a	

Sistem je za en par fonemov ($i^o - u^o$) manjši od skoraj splošno-rožanskega. Preseneča nas zlasti s tem, da je *monoftongičen*, kar je med koroškimi narečji izredna redkost. Na zunaj je enak gorenjskemu ali knjižnemu slovenskemu. Če pa primerjamo frekvenco in distribucijo posameznih fonemov v enem in drugem sistemu, takoj ugotovimo skoraj popolno različnost. Ta sistem, značilen za govor zahodnega dela Rožne doline, se je iz splošnorožanskega razvil na ta način, da je diftonga $i^o - u^o < \acute{e}$ in \acute{o} monoftongiziral v $i - u$. V današnjih $i - u$ se torej skrivajo dolgi $i, y, u, \acute{e}, \acute{o}$ in \acute{o} . Frekvenca in porazdelitev drugih vokalnih fonemov ($\acute{e} - \acute{o}, \acute{e} - \acute{o}, a$) je približno ista kot v drugih rožanskih govorih. V zvezi s to monoftongizacijo bi omenil še to, da je $u^o > u$ znan tudi drugim rožanskim govorom, vendar pa le na koncu besede ($-\acute{o} > -\acute{u} > -\acute{u}$).

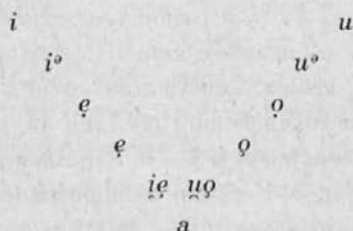
Sistem govora *Sel* (21), ki ga je opisal *Isačenko*, pa je eden najbogatejših na vsem Koroškem. Ker ga je že on podrobno obdelal in pojasnil, ga jaz z deloma spremenjeno transkripcijo ($\acute{e}, \acute{o}, \acute{e}a, \acute{o}a$ namesto *Isačenkovih* $\acute{e}, \acute{o}, \acute{e}a, \acute{o}a$) zaradi popolnosti samo navajam:

i	u	
i^o	u^o	
ē	ē	ō
ē	ō	
ēa oā		
a		

Od drugih rožanskih sistemov je bogatejši predvsem za en par širokih fonemov, ki pa gredo tu na račun tega, da je ta rožanski govor

v nasprotju z večino drugih že odpravil oksitonezo v tipih *ženà*, *nogà* in ima za ta sekundarno poudarjena *e* in *o* fonema $\epsilon - \varnothing$. Fonem \tilde{e} pa je, tako se vsaj zdi, tu bolj pogost kot drugod po Rožu, kjer sem ga jaz večinoma lahko ugotovil samo še pri starejših ljudeh, medtem ko mlajši navadno govore kar ϵ (razen na Kostanjah).

Selskemu na videz zelo podoben je sistem govora *Žitare vasi* (22) in okolice na stiku rožanskega in podjunskega narečja. Vendarle je med njima precejšnja razlika v frekveni in distribuciji nekaterih fonemov. Kot selski je tudi govor *Žitare vasi* že izvedel akcentska remika v tipih *ženà*, *nogà* in *okô* > *òko*, le da ima v nasprotju s selskim slednji tudi v prvem primeru še kračine (*žěna*, *hõra*). Zato sekundarno poudarjeni vokali tod niso obogatili sistema dolgih vokalnih fonemov, akcentski premik *okô* > *òko* pa je frekvenco mnogih prej dolgih fonemov celo zmanjšal. Sistem je takle:

Fonema *ie* — *uo* (če nista dvofonemska diftonga) očitno zastopata akutirani \tilde{e} , \tilde{e} , \tilde{o} v nevtralnih, nevplivanih legih, medtem ko sta $\epsilon - \varnothing$ tudi tu prvotno pozicijski varianti istih psl. glasov, ki sta se pozneje z izposojenkami osamosvojila. Par $\epsilon - \varnothing$ je nastal iz ϵ , \tilde{e} , \tilde{o} in \varnothing v dolgih zlogih in nikoli ne alternira z $\epsilon - \varnothing$. Poudaril bi samo še to, da je žitrajški govor tudi v obravnavanju dolgega *a* zvezni člen med rožanščino in podjunščino, kajti tod se *a*, ki mu sledi nazalni konzontant, zaokroži v \varnothing (*dám* > *dóm*; *dáš*; *dáte*...). Zaokroženje *a* > \varnothing pa je v podjunskega narečju razen v nekaterih pozicijah že regularen pojav.

PODJUNSKO NAREČJE

Podjunsko narečje je med koroškimi in v nekem pogledu sploh med slovenskimi narečji posebno zlasti zaradi naslednjih nadvse važnih momentov:

1. ohranilo je nazale, kot $\tilde{a} < \epsilon$ in $\tilde{o} < \varnothing$;
2. zaokrožilo je dolgi *a* v \varnothing ;

3. $e < \bar{e}, \bar{e}$ v dolgih zlogih je razširilo v a .

Vsi ti trije važni pojavi so bistveno vplivali na današnjo podobo sistema dolgih vokalnih fonemov, ki je tu četverkotna.

Najprej navajam sistem govora Djekš (25), ki je takle:

i	u	
i^o	u^o	
e	o	+ $\bar{a} \bar{o}$
ea	oa	
a	$\bar{a}(o)$	

Fonema ea in oa , od katerih namesto prvega govore tudi \bar{a} (e), sta nevpivana zastopnika akut. \acute{e} , \acute{e} in \acute{o} . Vokala $e - o$ sta tudi tu skraja pozicijski varianti zgornjih glasov, pa se kasneje osamosvojita, zlasti še ker je tudi \bar{l} v dolgih zlogih dal $o + u$. Fonem a tu zastopa stara \bar{e}, \bar{e} v dolgih zlogih in redke a , ki niso prešli v \bar{a}/o . Fonema $\bar{a} - \bar{o}$ zastopata psl. nazale v slovenskih dolgih zlogih ($p\bar{a}ta$, $u\bar{a}zat$, $q\bar{o}t$, $z\bar{o}f$).

Občutek imam, da tudi ta četverkotni sistem teži nazaj v trikotniško obliko, saj se poleg fonema ea vedno bolj uveljavlja varianta e , ki tako prehaja v par z \bar{a}/o , medtem ko a ostaja brez para. Fonem oa je pa že tako omejen samo na majhno število besed.

Sekundarno poudarjena e in o v tipih $ženà$, $nogà$ sta v govoru Djekš zunaj sistema dolgih vokalov, ker sta še kratka ($žàna$, $òsa$, $nòha$).

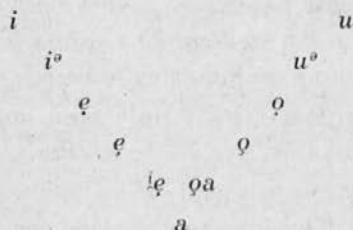
Sistem, v kakršnega, se zdi, teži govor Djekš, pa že ima govor *Globasnice v Podjuni* (24). Osnovna razlika med tem in onim sistemom je v tem, da sta tu med dolge vokalne foneme prešla tudi sekundarno poudarjena e in o v tipih $žiána$, $nyága$ za nekdanje $ženà$, $nogà$ ter kratko poud. $\acute{e}t/\acute{o}t$ ($gròb > gr\bar{u}\hat{a}p$: $q\bar{m}\hat{a}f$, $str\bar{u}\hat{a}p$, $n\bar{u}\hat{a}š$, $q\bar{m}\hat{a}j$, $\chi r\bar{i}\hat{a}n$). Najvažnejše pa je to, da sta se v en sam širok fonem zlila $o < a$ in $o < \acute{o}$. Tako je nastal takle trikotniški sistem s pridruženimi, izven oralnega sistema stoječimi nazalnimi vokali:

i	u	
i^o	u^o	
e	o	+ $\bar{a} - \bar{o}$
e	o	
a		

Kratkega pojasnila so potrebni fonemi $e - \varnothing$, $e - \varnothing$ in a . Fonema $e - \varnothing$ sta tudi tu nevplivana zastopnika, $e - \varnothing$ pa sprva samo pozicijski varianti nekdanjih akutiranih \acute{e} , \acute{e} , \acute{o} , ki sta se z izposojenkami in z nastankom skupine $ou < I$ v dolgih zlogih osamosvojila v samostojna fonema. Razen tega je e nastal tudi iz τ , τ v dolgih zlogih za labiali (pozic. varianta!), \varnothing pa po zaokroženju $a > \varnothing$ (razen v določenih pozicijah). Fonem a je zastopnik nekđ. τ , τ v dolgih zlogih (*dân, mâša*), razen tega pa je nastal tudi iz sek. poud. e in o , ki sta tod prešla v dvofonemsko skupino $i + a$, $u + a$ (*žiána, nuága*).

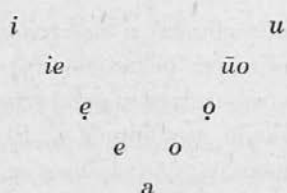
Fonema $\tilde{a} - \tilde{o}$ sta običajna podjunska zastopnika za psl. nazale.

Vzhodni podjunski govori so nazale že prevedli med čiste oralne vokale: $\tilde{a} \rightarrow a$, $\tilde{o} \rightarrow o$. Sistem je ostal trikotniški, brez nosnikov in z malo drugačno porazdelitvijo nekaterih fonemov. Medtem ko je odpravil nosnike, pa je pridobil nov par fonemov za sek. poud. e in o , ki jih tu očitno ni mogoče razstaviti kot v Globasnici (*ię, ęa*). Razen tega so tod odpravljene tudi intonacijske opozicije, ki jih drugi podjunski govori poznajo. Za primer-navajam sistem za *Bevšak pri Pliberku* (25):

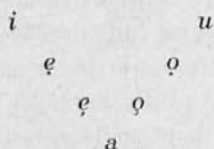
OBIRSKO NAREČJE

Če se smem zanesti na Ramovšev kratki opis v *Hist. gram.* VII, str. 18—19, lahko trdim, da je obirsko narečje, ki ga sam najmanj poznam, eno tistih koroških narečij, ki se je od prvotne koroške oblike razmeroma najbolj oddaljilo. To velja samo še za mežiško narečje. Značilno za obirsko narečje je, da se poleg dvojnih refleksov za \acute{e} , e in o uveljavljajo tudi že enojni in da je zožilo reflekse za nazale in τ , τ v dolgih zlogih v *ie, uo* ter ohranilo čisti a . Prav tako je odpravilo oksitonezo v tipih *ženà, nogà* in *okô*. Takó je nastal tale obirski sistem dolgih vokalnih fonemov, ki ga povzemam po Ramovšu:

MEŽIŠKO NAREČJE

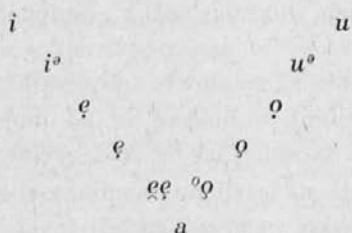
Mežiško narečje je šlo še dalj, saj so se tu že popolnoma uveljavili enojni refleksi za *ê*, *e* in *o*. Kot obirsko je tudi to ohranilo čisti *a*, odpravilo končni akcent v tipih *ženà*, *nogà* in *okô*, razen tega pa tudi intonacijske opozicije, ki v obirščini še žive. Kot v obirščini sta tudi tu sekundarno poudarjena *e* in *o* monoftongična dolga in široka ali indiferentna fonema (*žēna*, *nōga*). Tako je nastal sistem, ki je klasičen slovenski in se od knjižne tudi po frekvenci in distribuciji razmeroma malo razločuje (največ pač zaradi akcentskega premika *okô* > *òko* in refleksa *ɛ* za stara *z*, *z!*). Navajam ga za *Črno na Koroškem* (26):

Razlog za nastanek tega tako poenostavljenega sistema je verjetno v sedanjem in preteklem mešanju prebivalstva na tem teritoriju.

REMSNIŠKO NAREČJE

Drugačno, bolj prvotno koroško pa je stanje v remšniškem narečju, ki se govori v Dravski dolini vzhodno od Dravograda in po hribovju na obeh straneh tja do Ribnice na Pohorju in Kapele na Kozjaku. Za primer navajam sistem, kakor ga poznam iz *Primoža na Pohorju* (27), v bistvu tak je tudi na drugi strani Drave, na Remšniku in Kozjaku:

Tudi za to narečje je značilen $a > \varphi$, zaradi česar je a kot fonem izginil in so ostale samo njegove pozicijske variante. Vendar je narečje reagiralo tako, da je iz sekundarno poudarjenega o (*nogà*) verjetno preko diftongizacije ustvarilo nov fonem a , ki se je razen tega razvil tudi iz dolgega vokaličnega $r > ar$. Fonem e zastopa del nekdanjih akutiranih \hat{e} in \hat{e} ter mnoge e v izposojenkah. Fonem φ se je razvil iz φ , deloma iz \hat{o} in v skupini $ou < l$ v dolgih zlogih. Fonem e zastopa e , \bar{e} , \hat{e} in sekundarno poudarjeni e (*žēna*). Fonem φ pa je nastal iz dolgega a . Posebnost sta diftonga $e\varphi$ in φ , ki zastopata nevpilivane \hat{e} , \hat{e} in \hat{o} .

S tem sem podal pregled osnovnih sistemov dolgih vokalnih fonemov v slovenskih zahodnih in koroških narečjih. Za konec bi rad povzel iz tega nekaj zaključkov.

1. Skoraj vsi sistemi dolgih vokalnih fonemov v tem slovenskem dialektičnem pasu (zahodna in koroška narečja) imajo trikotniško obliko.

2. Tudi tam, kjer se je dolgi a zaokrožil v \hat{a} ali φ in je zaradi tega prišlo do nastanka četverkotnega sistema, le-ta spet teži nazaj v trikotniško obliko, ki jo večinoma tudi doseže s tem, da ustvari nov a in izvede nekatere druge pregrupacije in spremembe. Tako se zdi, da je vsaj v slovenskih severozahodnih narečjih trikotniški vokalni sistem občuten kot normalen. Kjer koli pride zaradi tega ali onega razvoja do nastanka četverkotniškega sistema, se le-ta ponaša kot nestabilen.

3. Zelo redki so v tem dialektičnem prostoru čisti monoftongični vokalni sistemi; navadno sestojijo iz monoftongov in diftongov. Čisti monoftongični sistemi so očitno sekundarni in mlajši.

4. Sistemi s po eno samo e -jevsko in o -jevsko vokalno kvaliteto so razmeroma redki in mlajši. Pogostejši so sistemi s po dvema kvaliteta; če pa so nastale po tri e -jevske in o -jevske kvalitete, navadno ena kvaliteta nastopa kot diftong. Razlog za to je v težnji po večji diferenciaciji e -jevskih in o -jevskih kvalitet, ki se sicer druga od druge premalo ločijo. Kjer pa so vse tri kvalitete monoftongične ($e - \bar{e} - \hat{e}$; $\varphi - \bar{\varphi} - \hat{\varphi}$), se med seboj premalo razlikujejo in sistem teži k eliminaciji ene od njih (Kranjska gora).

5. K ustalitvi nekaterih fonemov in fonemskih parov, oziroma k spremembi pozicijskih variant v foneme so po mojem mnenju odločilno prispevale izposojenke iz nemščine in furlanščine.

6. Nedvomno je, da na različne fonetične spremembe v vokalizmu govori reagirajo sistemsko, se pravi, zaradi fonetičnih sprememb nasta-

jajo procesi, ki imajo svoj izvor v težnji vokalnega sistema, da ustvari novo ravnotežje.

7. Fonemi, ki v tem dialektičnem prostoru zastopajo psl. nosnike, niso podvrženi pozicijskim spremembam, kar po mojem po svoje priča za to, da so tod bili dolgo ohranjeni nazalni vokali.

8. Diftonga tipa i^o, u^o se ne občutita več povezana z \hat{e} in \hat{o} , iz katerih sta nastala, temveč sta v nekem pogledu nevtralna med e, o in i, u oziroma »visita«. Zato je razmeroma pogost njihov prehod v i in u .

9. Govori, ki so v tem pasu izgubili stara dolga i in u , so navadno ustvarili nova i in u iz sosednjih najbližjih fonemov (i^o, u^o). Enako se je zgodilo, če je govor zaokrožil dolgi a v φ . Tudi tedaj sistem ni ostal brez a , ampak si ga je na novo ustvaril ($\varphi > a; \varphi' > a$ - ali podobno).

10. Dva enaka sistema dolgih vokalnih fonemov na teritorialno oddaljenih dialektičnih področjih še ne pričata o tem, da sta taka dva govora med seboj ožje genetično povezana. Pri podrobni preiskavi se namreč pokaže, da je sistem v obeh govorih sicer isti, njegova provenienca pa različna. Zato je med njima velika razlika v frekvenci in distribuciji posameznih sicer v obeh sistemih enakih dolgih vokalnih fonemov.

Résumé

Dans son étude «*Les systèmes des phonèmes vocaliques longs dans les dialectes slovènes*», dont la première partie est publiée dans ce cahier, l'auteur présente 27 systèmes de phonèmes vocaliques longs dans les dialectes slovènes du nord-ouest, en essayant d'expliquer leurs origines. L'auteur pense avoir inclu tous les systèmes fondamentaux des phonèmes vocaliques longs dans ces dialectes slovènes où \hat{e} et \hat{o} du slave commun se sont développés, dans des syllabes longues, en ie, uo . Il arrive à des conclusions très intéressantes:

On s'aperçoit que presque tous les systèmes des phonèmes vocaliques longs dans la zone dialectale susmentionnée sont de forme *triangulaire*. Même là où le développement $a > \hat{a}$ a provoqué la formation d'un système *quadrilatéral*, on se rend compte que celui-ci est *instable* et qu'il reviendrait facilement à la forme triangulaire; dans la plupart des cas, il l'a en effet déjà atteinte, grâce à divers regroupements et développements subséquents. D'après l'opinion de l'auteur, la forme triangulaire du système des phonèmes vocaliques longs est, du moins dans cette zone des dialectes slovènes, celle qui est normale.

Certains processus dans le développement des phonèmes vocaliques longs sont sans aucun doute liés au système, ils résultent du fonctionnement du système. Quand un développement phonétique produit une modification qui détruit la stabilité d'un système des phonèmes vocaliques, ce système y réagit

comme un ensemble qui s'efforce de retrouver sa stabilité au moyen de nouveaux développements, regroupements et mutations.

L'auteur pense que dans la formation de certains systèmes vocaliques le rôle décisif a été joué par des emprunts de l'allemand et du frioulan, qui ont contribué à l'émancipation de certaines variantes de position des phonèmes vocaliques, et à leur transformation en phonèmes autonomes.

Les systèmes sans *i* et *u* longs sont rares. Si certains parlars ont perdu *i* et *u* longs par suite de l'abrègement, ils ont pour la plupart créé des nouveaux *i* et *u* longs à partir des phonèmes voisins les plus proches ($i^o < \hat{e} > i$, $u^o < \hat{o} > u$).

Il n'y a pas de parler qui n'ait dans son système un *a* long. Si le parler avait perdu son *a* ancien à cause de l'évolution $a > \hat{a}$, il créa un nouveau *a* long soit par dénasalisation $\hat{a} < \epsilon$ en *a*, soit par la diphtongaison et l'ouverture des anciens *e* et *o* prétoniques en *a* ($e^i > i\epsilon - > ia$; $o^i > uo - > ua$), soit encore par l'allongement de \hat{a} brièvement accentué en *a* long (brât).

Le nombre des *e* et des *o* (l'auteur y ajoute aussi les diphtongues *ie*, *uo*, *ię*, *uę*) varie d'un système à l'autre de cette zone dialectale, de 1 à 3. Si un système possède 3 qualités de cet ordre, une des celles-ci est d'habitude une diphtongue ($e - \epsilon - \epsilon a$; $o - o - o a$), afin que la distance d'articulation et la distance acoustique soient plus grandes et mieux ressenties. Quand cependant toutes les trois qualités sont monophongues ($e - \underline{e} - \epsilon$; $o - \underline{o} - o$) la différence entre elles est petite et à peine perceptible. Dans de tels systèmes on observe la tendance vers l'élimination de l'une ou de l'autre de ces qualités, ou vers la contraction de deux qualités en une seule (Kranjska gora).

Les parlars avec un système monophongue de phonèmes vocaliques longs y sont très rares; là où ils existent, ils sont récents et ils tirent leur origine des systèmes monophongues—diphtongues plus anciens (Rezija, Zgornji Rož, Kranjska gora).

Les diphtongues i^o , $u^o < \hat{e}$ et \hat{o} ont perdu la liaison avec les voyelles des groupes *e* et *o*. C'est pourquoi ils se transforment aisément en *i* et *u* longs.

Les reflexes pour les anciennes nasales ne présentent, contrairement aux reflexes pour \hat{e} , *e* et *o*, presque nulle part sur ce territoire (à l'exception de Rezija!) des variantes de position, ce qui atteste, d'après l'avis de l'auteur, que leur prononciation nasale s'est conservée très longtemps.

L'auteur a réussi à découvrir sur le terrain des phases d'évolution intermédiaires entre le système des phonèmes vocaliques longs vénétien (parlars de Ter, de Nadiža, de Brda), qui est très archaïque, et les systèmes de Rovte et de Cerklje, ainsi que celui de la vallée de la Soča, qui sont, quant à l'évolution, très éloignés du premier.

Emil Štampar

RADNIK U DJELIMA HRVATSKIH REALISTA

(Referat za međnarodni slavistični kongres u Sofiji 1963)

U hrvatskoj književnosti šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća javlja se jaka težnja k realizmu. U tom periodu romantike s vidljivim zakoračenjima u novo stilsko područje istakao je već Šenoa potrebu da se u književnim djelima zahvati što više aktualne građe, problema i likova iz suvremenog života. U težnji za što većom demokratizacijom književnosti s tematsko-strukturalne strane naročito je nastojao da se ne iznose samo likovi privilegiranih društvenih slojeva nego da se što više rastvore vrata malom čovjeku.

U francuskoj literaturi, nekako u isto vrijeme, posvetila su braća Goncourt toj ideji posebnu pažnju u predgovoru svoga romana o slugavci *Germinie Lacerteux* (1865): »Živeći u XIX veku u doba opšteg prava glasa, liberalizma, zapitali smo se da li oni koje nazivaju 'nižim staležima' nemaju prava na roman; da li taj svet koji živi pod jednim drugim svetom, to jest narod, treba da ostanë odvojen od književnosti i nipodaštavan od strane pisaca koji dosada nisu govorili o njegovoj duši i njegovu srcu. Zapitali smo se da li u naše doba jednakosti još ima za pisce i čitaoce nedostojnih staleža, nesreća suviše prostačkih, drama suviše nepristojnih, katastrofa odveć malo plemenita užasa. Bili smo radoznali da saznamo da li je zauvek umrla tragedija, onaj konvencionalni oblik jedne zaboravljene književnosti i jednog nestalog društva; da li će u zemlji bez zatvorena staleža i zakonitosti plemstva, bede sitnih i sirotih ljudi pobuditi isto interesovanje, isto uzbuđenje, isto sažaljenje kao jadi velikana i bogataša: rečju da li suze nižih redova mogu rasplakati kao i suze viših staleža.«¹

Takve i slične misli kružile su i u ostalim evropskim literaturama, naročito u ruskoj. Po Nerudi i Šenoa je postavio pitanje zašto ne bi

¹ O realizmu. Članci Stendala, Balzaka, Šamflerija, Braće Gonkur, Zole, Mopasana. Kultura. Beograd 1949, 79—80.

mogao i prosjak biti glavni lik romana ili veće pripovijesti. Sam je na to odgovorio svojim *Prosjakom Lukom* (1879), a poslije Bogovićeve *Matije Gupca* (1859) dao je seljačkom kolektivu na čelu s tim seljačkim vodom glavnu ulogu u romanu *Seljačka buna* (1877).

Nakon svega toga pogotovu je razumljivo da je realizam osamdesetih i devedesetih godina dao ideji demokratizacije književnosti još veći akcenat. U težnji za obuhvaćanjem što veće grade i problematike ta je tendencija dobila i na prostranstvu i na dubini. Tako je književna atmosfera bila sklona da u svoju sredinu primi niz likova radnika s kojima je ušla u književnost nova i vrlo bolna problematika iskorištavanih i ugnjetenih u mučnoj borbi za održanje gologa života i za osnovna čovječja prava.

Ipak realizam je posvetio veliku pažnju problemima inteligencije, građanstva i veleposjedničkog plemstva, raširio je širom vrata ulasku sela u književnost, ali je premalo pokazao zanimanja za problematiku radnika. Međutim, bilo je dosta povoljnih okolnosti koje su govorile u korist veće angažiranosti književnosti u vezi s prisutnošću te društvene klase na društvenoj pozornici Hrvatske.

Naime, u drugoj polovini 19. stoljeća postojao je u Hrvatskoj stanovit, relativno mali broj industrijskog i obrtnog radništva te dosta veći broj poljoprivrednog proletarijata.² Tokom vremena snage su jačale, izdavane su novine, radnici su se udruživali u potporna i druga društva, sastajali se u političkim kružocima i upoznavali s idejama socijalne demokracije, borili se za njih, štrajkali, bili na sudu osuđivani. Konačno je došlo 1894. do organizacije Socijalno demokratske stranke koja je u daljem toku razvila jaču borbenost i postala značajan faktor u političkim borbama u Hrvatskoj.

Zato je mogao Josip Cazi završiti svoju knjigu *Radnički pokret Hrvatske 1860—1895* (1962) ovim zaključnim mislima: »Stvaranjem modernog sindikalnog pokreta, njegovom tarifnom i štrajkaškom aktivnošću, stvaranjem Socijaldemokratske partije i radničke štampe, socijalistički radnički pokret duboko je zaorao brazdu vlastitog kulturnog razvitka.

² Zavisna od austrijskih i mađarskih vladodržaca Hrvatska je bila zemlja pretežno poljoprivredne proizvodnje, zatim obrta, trgovine, manjih banaka, slabo razvijene industrije, sprečavana da se sjedini s Dalmacijom i Istrom te se sve to odrazilo na društvenom, političkom i kulturnom planu. Radnički je pokret bazirao na 20.703 radnika 1869, na 41.053 radnika 1880. i na 61.543 radnika 1890. g. K tome je bilo 1880. g. oko 100.000 poljoprivrednog proletarijata. — Josip Cazi, *Radnički pokret Hrvatske 1860—1895*. Beograd 1962, 6.

Kulturni rad socijalističkog pokreta odmah se usmjerio protiv političkog bespravlja, kulturne zaostalosti, teškog ekonomskog i socijalnog položaja radničke klase, protiv klerikalizma i šovinizma. Preko svoga organa „Slobode“ socijaldemokrati Hrvatske istupaju kao oštri kritičari postojećeg društvenog poretka i tadašnjeg režima, vladinih pa i opozicionih građanskih stranaka.³

Osim te značajne činjenice postojao je i među inteligencijom znatan interes za ideje materijalizma, socijalizma i komunizma koje su srž ideologije radničkog pokreta. Za te misli zagrijavala se naročito radikalizirana pravaška omladina u dva vala: sedamdesetih i početkom osamdesetih godina, dakako, u najrazličnijim nijansama i gradacijama spomenutih pojmova.

August Cesarec⁴ je upozorio na značajan odjek pariške komune u redovima pravaških omladinaca, a to je, na drugi način, potvrdio i Đalski⁵ za sebe i svoje drugove pri čemu je zanimljivo da je čitao Marxa, Büchnera i Darwina i da se neko vrijeme smatrao komunistom. Takvi pisci, a i još neki drugi, također su lektira njegovih likova u romanima *U novome dvoru* (1885), *U noći* (1886) i *Janko Borislavić* (1887).

Ante Kovačić je povezivao pravaške omladince sa socijalistima i komunistima, i to na više mjesta u feljtonima *Iz Bombaja* (1879, 1880, 1884) gdje iza satiričke zavjese zapravo izbija simpatija za te asocijacije:

Poznate li vi nihiliste, socijaliste, gilotiniste i komuniste,
sve te strahote — i kamo li još više —
sve te strahote možete ubrojiti u naše stekliše!⁶

Ili:

Stekliši — oni su dakako ništožnici i komunardi.⁷

Kumičić u pripovijesti *Neobični ljudi* (1882) spominje kako se u Parizu sreo s ruskim revolucionarom koji mu je dobio nekoliko oštih primjedaba o mlitavom načinu borbe u Hrvatskoj protiv političkih i društvenih ugnjetavača. Također je zanimljivo istaći da se Kumičić, kao narodni zastupnik, zalagao u Hrvatskom saboru za skraćivanje i fiksiranje radnog vremena radnika.

³ Josip Cazi, Radnički pokret Hrvatske 1860—1895. Beograd 1962, 165.

⁴ August Cesarec, Kriza stranke prava i naši »komunari« 1871. Zagreb 1951.

⁵ Ksaver Sandor Đalski, Ljubav lajtnanta Milića i druge pripovijetke. Zagreb 1925, 185, 190.

⁶ Ante Kovačić, Feljtoni i članci. Zagreb 1952, 25.

⁷ Ante Kovačić, Feljtoni i članci. Zagreb 1952, 79.

Bugarin Ilija Milarov koji se u Rusiji upoznao s djelima radikalnih demokrata htio je s nekoliko pravaških suradnika 1882. pokrenuti list »Svjetlo«⁸ s naročitim interesom za prirodoslovne, pozitivne i ekonomske znanosti, ali je taj pothvat cenzura osujetila. Literaturu iz toga područja: Comta, Buckla, Spencera, Proudhona, Marxa, Milla, Černiševskoga, Pisareva, Dobroljubova i Darwina preporučuje pravaškoj omladini i glavni junak Žetićeve nesvršene pripovijesti *Žarko i Jelka* (1884).⁹ A Žarkov prijatelj na provokaciju jedne gospođe u salonu: »Čula sam već, da vi demokrati nerado gospodama ljubite ruke« odgovara zanimljivo: »... bi-jele i gospodske ruke mi ne ljubimo, ali ruke od sunca izgorjele, ruke radine ljubimo mi.«¹⁰ I Kozarčev pravaški opozicionalac Ratković iz romana *Medu svjetlom i tminom* zanosio se socijalizmom.¹¹

Lik radnika dospio je i u humorističke listove sa satiričkim žalcem protiv vlastodržaca.

Uz to su već hrvatski studenti u Beču i u Zagrebu priređivali predavanja o darvinizmu i socijalizmu¹² ili sudjelovali na različitim sastancima gdje se diskutiralo o takvim i sličnim pitanjima.

Sve te pojedinosti, raštrkane, uglavnom, na području sedamdesetih i osamdesetih godina, očito govore kako se pravaška omladina radikalizirala i na ideološkom planu približila radničkim gibanjima. Međutim, do većih stvarnih dodira između tih tako srodnih polova nije došlo ili to bar nije javno registrirano. Bez ujedinjenih snaga u snažan tok nije ni moglo doći do jačih udaraca po reakcionarnom Khuenovu režimu. Zato je historik radničkog pokreta u Hrvatskoj morao na žalost konstatirati: »Iako hrvatski socijalisti o tome nigdje izričito ne govore, ipak treba istaći da je jedna od velikih kočnica u njihovom radu bilo i to što u redovima pionira hrvatskog socijalizma ne vidimo školovane inteligencije. Radnici su morali sami voditi borbu i stvarati uvjete svoje kulturne emancipacije.«¹³

⁸ Antun Barac, *Clanci o književnosti*. Zagreb 1954, 61. — Aleksandar Flaker, *Časopis »Svjetlo«*. Zbornik radova Filozofskog fakulteta 1954, 135—144; *O pravaškom radikalizmu 80-tih godina XIX stoljeća*. Historijski zbornik. Zagreb 1954, 85—101.

⁹ Pajo ml. Zetić, *Žarko i Jelka*. Osijek 1884, 8, 19.

¹⁰ Pajo ml. Zetić, *Žarko i Jelka*. Osijek 1884, 86.

¹¹ Josip Kozarac, *Djela*. Zagreb 1950, 264.

¹² Josip Kozarac, *Djela*. Zagreb 1950, 9.

¹³ Josip Cazi, *Radnički pokret Hrvatske 1860—1895*. Beograd 1962, 165.

Mjesto zajedničkih usmjerenja mogu se uočiti u spomenutom razdoblju i rezervirana stajališta inteligencije prema materijalističkim i socijalističkim mislima, pa i među piscima koji su u nekim prilikama simpatično govorili o takvim idejama. U noveli *Razoreni ideal* (1872) Jurković vodi svoga junaka po srednjem putu između prevelikog oduševljenja za komunizam i prevelikog razočaranja u nj. A Ante Kovačić stavio je u *Ladanjskoj sekti* (1880) materijalističke i socijalističke misli u usta poštenom vođi i nemoralnim pristašama pa je tim zamaglio jasnoću svoga stava kao i u nekim epizodama novela *Ljubljanska katastrofa* (1877) i *Zagorski čudak* (1878).

Ipak, ova su dva pisca više kritizirala vulgarizaciju socijalističkih ideja nego odbijala socijalizam. Međutim, u to su vrijeme postojali u Hrvatskoj moćni faktori kojima nije bilo drago da se o radniku mnogo govori jer bi se tada čuli glasovi o neljudskom iskorišćavanju radnih ljudi na jednoj strani i o egoističnom bezobzirnom bogaćenju manjine na drugoj strani. Ukratko rečeno mađžaronski birokratski aparat i buržoazija su gušili svaku izrazitiju težnju radnika da postignu čovječnije uvjete rada i života. Ugnjetavači su se služili nasilnim sredstvima koja su teško pogadala pripadnike radničke klase.

Građanska štampa već od 1848. strahuje od izraza socijalizam, komunizam i materijalizam te od vremena do vremena referira o njima i napada te termine. Među tom je štampom i štosmajerovski »Obzor« i vladine »Narodne novine«, a u kasnijem toku čut će se i glasovi Starčevića i Harambašića o socijalizmu kao njemačkom importu u Hrvatsku. Mijo Krešić, predstavnik visoke buržoazije, izrazito nastupa u svojoj *Autobiografiji* (1898) protiv svake revolucionarne intervencije u rješavanju društvenih pitanja.

Razbijeno pravaštvo nastoji izdvojiti radnike iz internacionalističke matice i orijentirati ih prema misli »da hrvatski radnici ostaju vjerni nauci Ante Starčevića i u času, kada se u srcih premnogih naših drugova nastoji izčupati svako čuvstvo otačbeništva i povesti ih za kojekakvim utopijama međunarodnosti«.¹⁴

A crkva je neprestano napadala radnički pokret i htjela odgojiti radnike u duhu poslušnoga kršćanskog socijalizma. Pri tom je isticala:

¹⁴ Vinko Cecić, Rimokatolička crkva i radničko pitanje u Hrvatskoj 1869—1914. Zagreb 1957, 85.

»Borba radnika na polju političkom jest izdajstvo radničke sreće«,¹⁵ a Khuenov režim je poticala na oštiri stav prema socijalnoj demokraciji.¹⁶

Sva ova razmatranja pokazuju da je djelomice postojala atmosfera zanimanja za probleme radnika. Međutim one društvene snage koje su nastupale protiv radničkog pokreta bile su znatno jače i agilnije, a po metodama progongjenja drastične. Na takav je način razumljivo što radnik nije ušao u književnost u takvu opsegu kako bi se prema važnosti njegove pojave normalno očekivalo. Kao i u borbi za politička i materijalna prava, tako se teško probijao, kao model, i na područje lijepe književnosti. Ali ipak se javljao na tom kulturnom sektoru: ispočetka pomalo pa više i više — onako kako su se jače zaoštravale društvene suprotnosti i kako je rasla borbena snaga radničke klase.

U ovom članku, ne ulazeći u sve pojedinosti u prostranstvu građe, bit će u glavnim linijama zahvaćena problematika radnika u djelima hrvatskih realista, i to s tematsko-problemne strane, s obzirom na idejno osvjetljenje pisaca i na životnost i trajnost preoblikovane materije.

Poslije 1848. nijesu samo hrvatski intelektualci i ekonomisti diskutirali o proletarijatu, socijalizmu i komunizmu, ponekad sa simpatijom, a većinom se bojali tih izraza i nastojali zadržati stare seljačke zadruge da bi tako izbjegli ta tri »strašila« budućnosti. Gdjekad se to odrazilo i u literaturi pedesetih i šezdesetih godina. Tako je hrvatski pisac Luka Botić bio i sam neko vrijeme radnik u Gajevoj štampariji, a Barac je upozorio da je stari Demeter ispjevao *Proletarsku pjesmu*.¹⁷ Zanimljivo zvuči i to da je dubrovački svećenik Mato Vodopić sa simpatijom opisivao male ljude u gruškoj luci, među njima epizodično i radnike u brodogradilištu.¹⁸

Također ugodno iznenađuje paradoks da su najprije među hrvatskim realistima upravo dva plemića pokazala zanimanje za tematiku iz radničkog života. To su Đalski i Vojnović. Kod »zagorskog Homera« to je očito plod pravaškog radikalizma sedamdesetih godina i lektire Marxa

¹⁵ Vinko Cecić, Rimokatolička crkva i radničko pitanje u Hrvatskoj 1869—1914. Zagreb. 1957, 90.

¹⁶ Vinko Cecić, Rimokatolička crkva i radničko pitanje u Hrvatskoj 1869—1914. Zagreb 1957, 80.

¹⁷ Antun Barac, Hrvatska književnost. Knjiga II. Zagreb 1960, 17. Demeterova je pjesma objavljena u »Domobranu« 1865, br. 128.

¹⁸ Mato Vodopić, Tužna Jele (1867).

i drugih ekonomista i sociologa. »Naravski — kaže Đalski¹⁹ — da mi je prvo bilo da dođem do tih knjiga i da ih pročitam, a onda — što ću da tajim — bio sam nakon pročitavanja uvjeren o potrebi, da ljudsko društvo promijeni svoje uredbe i da sirotinja jedna dođe do svojih prava; — jednom riječju — budem komunista po svom uvjerenju.« Ukratko mladi plemić, časoviti komunist, koji u starijim godinama nije imao razumijevanja za oktobarsku revoluciju, počeo je pisati oveći roman o radniku sa simboličkim naslovom *Sin budućnosti*. Na žalost ta zanimljiva ambicija nije realizirana, niti je u ostavštini pisca ostao kakav fragment toga rada. Očito je u međuvremenu osvojio pisca Turgenjev i preusmjerio njegove stvaralačke planove na područje »starih krovova«.

Ipak, to mladenačko ljevičarstvo nije ostalo samo slučajna uspomena, nego je bar u ponekoj epizodičnoj recidivi idejno osvježilo neke kasnije radove. U noveli *Starci* (1891) Đalski duhovito kontrastira senilne plemiće s otpuštenim tvorničkim radnikom koji, doduše, moli pomoć da potraži drugdje posao, ali je pri tom samosvjestan, pa pisac kao pripovjedač pomišlja da »se za njim pridiže zastor što zakriva budućnost.«²⁰ To je, čini se, jedini ostatak izgubljenog *Sina budućnosti!* U kasnijoj lirskoj noveli *Noćni zapisak iz doma* (1899) sa simpatijom govori o siromašnom paru kojega sreće kao pisac na mjesecini i s poštovanjem ističe kako mladić radi u gradu u tvornici da bi se mogao oženiti s voljenom djevojkom: »Sva nederuta čistoća ljubavnih prigoda našega seljačkog zagorskog svijeta strujala je iz ovog ljubavnog ročišta u isti čas, kad se u drugu ruku odavala iz snažnih i čilih pojava sva snaga i sila zdrave i nepokorene prirode. Skrenuli smo s puta, samo da im ne povrijedimo tajnu čistu i djevičansku.«²¹ Ta topla situacija ujedno živo poentira sklad lirске atmosfere u toj noveli. A u romanu *Janko Borislavić* (1887) kritički je, premda u maloj epizodi, razotkrio nečovječan odnos francuske i engleske buržoazije prema gladnim radnicima.²²

Zbog takva stava i Eugen Kumičić u članku *O romanu*²³ (1885) brani Zolu i na dva mjesta sa sučustvovanjem govori o teškom položaju pariških radnika.

¹⁹ Ksaver Šandor Đalski, Djela I. Zagreb 1952, 407.

²⁰ Ksaver Šandor Đalski, Djela I. Zagreb 1952, 247—248.

²¹ Ksaver Šandor Đalski, Djela I. Zagreb 1952, 385.

²² Ksaver Šandor Đalski, Janko Borislavić. Sveukupna djela. Serija II, sv. 6. Zagreb 1913, 166—168.

²³ Jenio Sisolski, O romanu. Hrvatska vila 1885, sv. VIII. Ili: Eugen Kumičić, Djela I. Zagreb 1950, 36, 45.

Drugi plemić, conte Ivo Vojnović nije došao do tematike o radniku po putevima Đalskoga, jer je prema političkom opredjeljenju pripadao štrosmajerovskom, liberalnom taboru. Po priznanju samoga Vojnovića²⁴ simpatiju za male ljude, pomorce, radnike na škaru i barkariole pobudio mu je Mato Vodopić svojom pripoviješću *Tužna Jele* (1867). Ta dubrovačka dispozicija, prenesena u zagrebačku sredinu, uzbudila je pisca u susretu s bijedom i Vojnović je u noveli *U magli* (1885) skicirao potresnu tragediju radnika koji je pri radu u kamenolomu oslijepio te, vođen svojom kćeri i svirajući na orguljicama, moli milostinju da bi mogao pokopati voljenog sinčića. Sučustvovanje i samilosno uzbuđenje pojačano je ja-tehnikom pripovijedanja.

Ipak, njegovi protesti protiv prevelikih kontrasta društvenih suprotnosti čine se više kao patetična gesta gospodina, premda je simpatično da Vojnović pri osudi društvene nepravde kritizira i vlastitu slabost čovjeka koji zapravo udobno živi i ne može se toga odreći, a ne zna nikakvih lijekova da se društvena bolest prevlada. Pisac je nastojao da slike bijede i društvenih disakorda oživi češćom figurativnošću i živahnom ritmičnošću rečenice. U drugom izdanju (1910) trudio se da još više u pogledu izražajne moći ekonomizira leksiku. Znao je i da prenosi osnovnu težinu idejnosti u živahan pejzaž: »Predgrađe je počimalo. Niske kućarice redale su se jedna za drugom, trbušaste naherenih krovova, malenih žmirećih okana. Šarene i guste, vrata do vrata, nabijene kao nasip proti navali gradskog gospodstva, sjedile su u blatu, dok im je dažd curio niz žljebove, klokotao kroz raspuknute limene cijevi, dubeci jame, pretvarajući svu okolicu u neku tromu bljutavu rijeku.«²⁵ Ipak, u cjelini promotrena, ta novela zbog patetične sentimentalnosti ide među skromnija Vojnovićeva ostvarenja.

Najviše zanimanja za bolnu problematiku radnika pokazao je u osamdesetim godinama Silvije Strahimir Kranjčević. Kao što su mladoga pravaša Đalskoga uzbudili odjeci pariške komune, tako je i pjesniku *Bugarkinja* (1885) razvio socijalni osjećaj drugi val pravaškoga poleta (1880—1885). Pjesnikov lijevi stav podupiru i biografski podaci: Kranjčević je neposredno upoznao društvenu bijedu jer je, nakon povratka iz Rima, stanovao kod radnika u Zagrebu, a i kasnije je rado bio u

²⁴ Pismo Iva Vojnovića Albertu Haleru, objavljeno u knjizi Mate Vodopića, *Tužna Jele*. Dubrovnik 1934, XVI.

²⁵ Ivo Vojnović, *Novele*. Zagreb 1910, 16. Prvo izdanje izašlo je pod naslovom *Perom i olovkom*. Crtice Sergija P. Zagreb 1884.

društvu s malim ljudima i razgovarao je s radnicima.²⁶ Osim toga i sam je u mladosti živio u vrlo slabim materijalnim prilikama.

Na taj način, premda su se stariji realisti Đalski i Vojnović prije zainteresirali za tematiku o radniku, Kranjčević je bio zapravo prvi hrvatski književnik koji je u osamdesetim godinama posvetio novelu *Prvi honorar* (1885) problemu borbe radnika za bolji život i s te strane iznio u tom vremenu najreprezentativniji lik. Njegov je glavni junak slugar koji piše članak *Kako da se pomogne radničkom staležu*, ali urednik vladinih novina, kod kojih je radio, neće da taj sastavak štampa i izgrdi ga kao buntovnika. Objavile su ga opozicione novine u kojima ga je cenzura križala, a slugar je otpušten iz svoga novinskog poduzeća. Međutim za taj prvi honorar neće donijeti ženi dar kako je želio, nego će mu supruga kupiti vijenac na grob, jer je u međuvremenu podlegao tuberkulozi.

Novela je, očito, značajna s idejne strane jer je Kranjčević zahvatio lik kvalificiranog radnika, tipografa, koji su bili poznati kao vrlo aktivni i borbeni među hrvatskim proletarijatom. Ta novela, pisana u objektivnoj tehnici, zanimljiva je po nešto jačoj prisutnosti psihologije u realističkoj metodi slikanja, a i kompoziciona struktura nije izabrana bez duhovitosti i poente. Ipak, sve te skromne vrline nisu mogle prekriti naivno književno iskustvo dvadesetogodišnjeg pisca koji još nije izoštrio smisao za snažnu ekonomizaciju izraza, kako je to karakteristično za kasnije stvaranje. Radnja se polako kreće, a čitalac se katkad emotivno ohlađuje kad naleti na kakve ukalupljene izraze koje je već prijašnje literarno razdoblje obilato iskorištavalo i tim steriliziralo. Pri tom humanizaciju građe koja je u Kranjčevića iskrena slabe poneki samilosni izrazi, koji se više puta ponavljaju; kao npr. »siromašni radnik«.

Socijalne suprotnosti sa sučestvovanjem pjesnika za ugnjetene i radnike prožimaju, bilo epizodično ili u nekoj aluziji, još neke crtice, ali u biti ti su se doživljaji ugodnije snašli u zgusnutijim i temperamentnijim stihovima pjesama *Suzi roblja* (1885) i, naročito, *Radniku* (1885). Dok je prva oštija u kritici i patetičnija u tonu, druga već pokazuje neki optimizam u vezi s ulogom radnika u budućnosti. U njoj se već nazire kostur šire koncepcije problema, težnja k sintetičnosti i figurativnoj kondenzaciji, ali s obzirom na mladost radničkog pokreta i unu-

²⁶ B. B., Sjećanje na Silvija Strahimira Kranjčevića. (Iz razgovora s Kranjčevićevim prijateljem književnikom Tugomirom Alaupovićem.) Narodni list, Zagreb 29. X 1948.

tarnje trzavice pretežu samilosna apostrofiranja: »bijedniče« i »patniče«. Iako u simboličkoj fiksaciji svoje idejnosti upotrebljava biblijska imena, Kranjčević upozorava da se treba držati realnosti:

Ali miruj! ne znam ti kakva nebom
Krvca struji — meni se modrom kaže!
Zemlje drž' se — tuj si mi sijao znojem
Tuj ti i žeti!²⁷

Razumljivo je da bi oštru kritiku ugnjetavanja i težnje toga lijevog građanskog demokrata za slobodom, jednakošću i s optimističkom perspektivom radnikove misije bilo teško, a i promašeno utiskivati u kalupe praktičnih političkih programa, nego se više doimaju kao tople humanizirane želje za boljim životom i radnika i čovječanstva. S te je strane kasnija varijanta te pjesme (1898) mnogo značajnija i efektinija, ali će o njoj biti kasnije govor.

Promatrajući, tako, problematiku ulaženja radnika u hrvatsku književnost do devedesetih godina, može se vidjeti da je, doduše, postojalo zanimanje za ta pitanja, ali da su većinom zahvaćena epizodično. Nastalo je tek par manjih novela i pjesama u kojima je centralna pažnja posvećena životu radnika. Uglavnom polazeći s humanih pozicija, pisci su bili kritični prema ugnjetavačima i izrazili su simpatiju za stradanja i teški položaj radnih mučenika. Taj je odnos, većinom posljedica radikalizacije pravaške omladine u sedamdesetim, a onda i u početku osamdesetih godina. Đalski je prvi pokazao zanimanje za radnika, Vojnović je dao nekoliko plastičnijih fragmenata, a Kranjčević se, očito, najviše približio njemu, najiskrenije sučustvovao s njegovim bolovima i patnjama, nešto je dublje zahvatio tu problematiku i iznio je u karakterističnoj reprezentaciji s perspektivom. Poslije 1885. kao da nastaje vakuum u vezi s tim pitanjima do devedesetih godina. Taj predah prekidaju vrlo male epizode. Jedna u Kozarčevim *Proletarcima* (1888) o pobuni slovenskih šumskih radnika protiv nadzornika i poslodavaca koji im nepravedno otkidaju od plaće, a druga o ličkim radnicima kako isušuju Lešiću baru koja će iz mrtvih kapitala stvoriti žive kapitale. Pri tom je značajno da je piščeva simpatija na strani revoltiranih radnika.²⁸

²⁷ Silvije Strahimir Kranjčević, *Sabrana djela I*. Zagreb 1958, 21.

²⁸ Josip Kozarac, *Proletarci*. Djela. Zagreb 1950, 111. Zatim: *Mrtvi kapitali*. Djela 1950, 227.

Časovito opadanje interesa za probleme radnika u književnosti druge polovine osamdesetih godina očito je u vezi s Khuenovim razbijanjem pravaških redova, a naročito radikalnih tendencija društvenih. U devedesetim godinama jača radnička klasa s brojčane, organizacione i borbene strane, ali javljaju se i raznovrsne suprotne tendencije pa problematika radnika izaziva različite aspekte osvjetljenja. Postaje češća, kompliciranija i živahnija.

Kako se širila problematika i kako je prerasla prijašnje razdoblje, tako je osjetljivo porasla i bibliografija radova o radniku. Najvjerniji je toj tematici ostao i dalje Kranjčević, objavivši poslije 1890. pjesmu *Utjeha* (1891), oratorij *Prvi grijeh* (1895), pjesme: *Misao svijeta* (1896), vjerojatno *Naprijed, braćo!* (1896), *Radniku* (1898), *Iseljenik* (1898) i *Vizija* (1906), a epizodično gdje gdje se javlja radnik u proznim crticama (*Mučak*, 1895). Među njegovim kritičarskim člancima zanimljiva je simpatija za Gorkoga i njegove junake.

Osim Kranjčevića zanima ta socijalna problematika još u većoj širini drugoga pisca Senjanina Vjenceslava Novaka koji je poslije crtica i pripovijesti o podgorskim bijednicima i prosjacima prešao na problematiku radnika u gradu. U tom periodu dao je, zapravo, on najveću prozu sa tematikom o radnom čovjeku, pripovijest *Majstor Adam* (1895), a osim toga niz crtica, novela i pripovijesti: *Caritas* (1898), *Sablasi* (1901), *Janica* (1901), *Pred svjetlom* (1903), *Iz velegradskoga podzemlja* (1905), a uz to iskače i veća epizoda u romanu *Zapreke* (1905).

Uz Harambašićevu pjesmu *Radnikom* (1891) ta se problematika javila u većim ili manjim epizodama Vojnovičeve drame *Ekvinocijo* (1895), Leskovarova romana *Propali dvori* (1896), Tomićeva romana *Melita* (1899), Kozarčeva fragmenta *Živi kapitali* iz 1903. sa spomenutim već novelama Đalskoga *Starci* (1891), *Noćni zapisak iz dvora* (1899) i još u gdje kojim neznatnijim radovima. Pri svemu tome nisu mogla ostati bez interesa djela tih realista iz prvih nekoliko godina 20. stoljeća jer bi teško bilo prekinuti organsku nit tematsko-idejnih razmatranja na najzanimljivijem mjestu. Osim toga uzet je u obzir i Tomićev roman jer je taj romantik krajem 19. stoljeća sve više plovio vodama realizma.²⁹

²⁹ Josip Eugen Tomić, Pošurice 1887, Pastorak 1892, Melita 1899. U Meliti se govori o bezemljašima i osiromašenim seljacima mjesto kojih veleposjednik plaća porez, a oni mu zato rade na imanjima. Premda se vidi da su oni u stadiju prelaženja u radnike, uzeti su ovdje u obzir što su prihvaćali socijalističke ideje (»sicilisti«). Djela. Zagreb 1954, 397, 489.

Tematika o problematici radnika nije samo vidljivo porasla u kvantitativnom smislu, nego i u pogledu nijansa raznovrsnosti. Dok su prije bili motivi uglavnom vezani za Zagreb, sad su obuhvaćeni različiti krajevi sa svojim posebnostima. Doduše, i sad se većina sižea smjestila u gradu, naročito u Novakovim radovima, pa i Kranjčević se kretao u širokim svjetskim prostorima. Ali, više u epizodnim situacijama mogao se u pozadini osjetiti i život Hrvatskog zagorja, i Hrvatskog primorja s Likom, i Slavonije, i Dubrovnika, i hrvatskog radnika u ekonomskoj emigraciji. Pred očima čitalaca redaju se dalje likovi tvorničkih i obrtnih radnika,³⁰ rudara,³¹ šumskih,³² poljoprivrednih,³³ lučkih i brodogradilišnih radnika,³⁴ a često, naročito u Novaka, nekvalificiranih, manuelnih radnika³⁵ koji su najviše na udaru bijedi i popratnim socijalnim bolestima što je sve odraz mladosti radničkog pokreta i slabo razvijene ekonomike u Hrvatskoj. Javljaju se i strani radnici (*Majstor Adam*) ili su hrvatski radnici bili na izobrazbi u inozemstvu pa su se vratili sa socijaldemokratskim idejama (*Propali dvori*).

U cjelini gledano, problematika je izrazito aktualna i suvremena, a tek je u efektnoj epizodi *Ekvinocija* bačen historijski aspekt — naime, prikazane su šezdesete godine 19. stoljeća u gruškoj luci gdje »amerikanac« snubi mladiće na rad u američke rudnike u kojima je većina naših radnika u roku od 5 do 10 godina stradala. Ta »potresna sreća« očito čeka i Kranjčevićeva »iseljenika« za kojega, zato, i kaže pjesnik da »srće u neznane strane«.³⁶

Među svim spomenutim piscima osobito je Novak nagomilao niz tamnih, katkad groznih slika iz patničkog života radnika sa strašnom dokumentarnošću optužbe građanskog društva: vlažne stanove i s tim bolesti, naročito tuberkuloza, nesigurnost zasluživanja sredstava za život, propadanje djece, prekovremeni rad, sistematsko izrabljivanje od strane poslodavaca u materijalnom i moralnom smislu, ponižavanja, policijske

³⁰ Novak, *Pred svjetlom*, *Majstor Adam*; Đalski, *Noćni zapisak iz dvora*, *Starci*; Kranjčević, *Naprijed, braćol*, *Misao svijeta*, *Radniku*; Harambašić, *Radnikom*; Kozarac, *Živi kapitali*; Leskovar, *Propali dvori*.

³¹ Kranjčević, *Utjeha*; Vojnović, *Ekvinocijo*.

³² Novak, *Zapreke*.

³³ Tomić, *Melita*.

³⁴ Vojnović, *Ekvinocijo*.

³⁵ Novak, *Sablasti*, *Caritas*, *Janica*, *Iz velegradskog podzemlja*.

³⁶ Kranjčević, *Sabrana djela I*, Zagreb 1958, 319.

progone radnika,³⁷ otpuštanja iz službe pa otuda reagiranje pojedinačnim anarhičnim gestama, kao paležem tvorničkog objekta, na drugoj strani šume (*Pred svjetlom, Zapreke*) ili zapadanje u bezizlaznost besposlice i očaja koje rađaju sklonosti alkoholu, tučnjavama sa smrtnim epilogom, prostituciji i krađi (*Janica, Caritas*).

I drugi su pisci osjećali nepravde i jake društvene suprotnosti između kapitalizma i radništva: Kranjčević u pjesmama *Misao svijeta, Radniku, Vizija*, a Tomić u izornoj epizodi u *Meliti* gdje se poljoprivredni proletarijat grčevito bori na političkim izborima za pobjedu svoga kandidata što je, međutim, nasilno spriječio Khuenov režim. Zanimljivo je da je pisac, unatoč svom negativnom stavu prema »sicilistima«, morao odati njihovoj složnoj borbi priznanje.³⁸

Naravno je da su realisti razmišljali o toj teškoj problematici koju su, premda djelomice, ipak dobro uočili i pokušali je transponirati. Razumljivo je da su nastojali analizama prodrijeti u zapletenosti tih teških pitanja i zauzeti stav prema njima. Ali u pronalaženju dijagnoze i u traženju izlaza pisci se dosta međusobno razilaze, a i lutaju. Dok su u osamdesetim godinama sa simpatičnim sučustvovanjem pratili teške sudbine radnika, sad se, u devedesetim godinama, osjeća u nekih pisaca jače angažiranje za stavove nekih građanskih stranaka ili struja koje su primarno insistirale bilo na nacionalnom bilo na crkvenom pogledu prema osnovnim pitanjima radnika i socijalne demokracije.

Prvu tendenciju ilustrira bučna prigodnica pravaškog barda Augusta Harambašića *Radnikom* (1891). Rasipajući obilato riječi u patetici deklamatorskog ritma navijestio je pjesnik bolju budućnost radnika, isticao je njihov ponos i rad, ali još više naročito nacionalni momenat:

To su dva brata vrednija zlata
Oni nek svuda provode vas,
Svaki Hrvata nek ih se hvata
S njima uz ruku tražite spas.
Al uz njih prati vas seka
Hrvatska, sva vam sreća i slast:
Strojeva jeka, mačeva zveka
Neka joj pjesmu pjeva u čast.³⁹

³⁷ Policijskim zatvaranjem radnika završava i socijaldemokratska epizoda propagande u Leskovarovim Propalim dvorima pri čem je pisac ostao zbunjeni promatrač.

³⁸ Josip Eugen Tomić, Djela, Zagreb 1954, 492.

³⁹ August Harambašić, Lirika III, Ukupna djela A. H., sv. III, Zagreb 1943, 172.

Naglašavanje nacionalne tendencije u vezi s potlačenom Hrvatskom je razumljivo, ali pjesma nije mogla svojom nacionalnom patetikom nadomjestiti šutnju o najtežim bolnim problemima radništva i društvenih suprotnosti. Svojim podtekstom ona je trebala djelovati na oblikovanje nacionalnih, pravaških radnika, a tim i na rascjep u radničkom pokretu i na djelomično razoružanje njegove probojne moći. Uz to bi radništvo trebalo postati privjesak malogradanskog pravaštva koje je ionako već Khuen razbio, a samo se nije moglo sporazumjeti s ostalom opozicijom, nego se uskoro rasparčalo u dvije frakcije koje su se međusobno borile (1895). A baš je u tim godinama radnički pokret doživio značajniji politički i organizacioni polet.

S druge je strane teško razumjeti stav Vjenceslava Novaka kojemu inače treba priznati da je nastojao upoznati bijedu u najernijim bojama, a i uzročnike teškog položaja radnika. Međutim u prvim radovima s tematikom o radniku i radničkom pokretu on se izjašnjava protiv socijalne demokracije. To dolazi do izražaja već u crtici *Socijaldemokrata*⁴⁰ (1894), a i u najvećoj pripovijesti o radniku u tom razdoblju *Majstor Adam* (1895).

U vezi s idejnim stavom Novakovim treba istaći da njegova naobrazba, bazirana, uglavnom, na znanju dobivenom iz učiteljske škole, nije bila ni široka, ni duboka, ni čvrsta. Zato je, čitajući različite brošure o naučnim i društvenim pitanjima, i sam brzo potpadao pod utjecaj sad ovog sad onog autora, nemajući dovoljno snage, kao Kranjčević, da čita kritički i da uzme ono što mu organski odgovara, a odbaci što se protivi njegovim ustaljenim pogledima. Kranjčevićevoj ličnosti nije prijao Schopenhauer, dok je Novak podlegao mislima socijaldarvinizma u romanu *Tito Dorčić* (1906), premda mu je život dokazivao obratno, tj. da je većina hrvatske inteligencije seljačkog podrijetla.

Osim toga Novak je imao mnogo djece i sam je bio teško bolestan tako da mu je književni rad bio važna dopuna maloj plaći nastavnika muzike te je morao praviti kompromise s nakladnicima i sam sebe retuširati. Oštro je pisao neke feljtone u »Obzoru«, ali bez potpisa!

Sve te momente treba imati na umu da bi se mogao shvatiti Novakov književni rad. Pišući *Majstora Adama* za Društvo sv. Jeronima očito je bio pod utjecajem kršćanskih socijalista o kojima je govorio u crtici

⁴⁰ Vjenceslav Novak, *Socijaldemokrata*. Vijenac 1894, br. 35, 554. Stav glavnog lika bazirao je pisac na lektiri teologa Döllingera, biskupa Kettelera: *Die Arbeiterfrage und das Christenthum* i na reviji *Christlich-soziale Blätter*.

Socijaldemokrata. Prema takvim intencijama on je unaprijed konstruirao zaključak, a onda fabulu i likove koji će u rasporedu crno-bijele tehnike braniti piščev stav. Njegov glavni junak krojački radnik Adam postaje, pod utjecajem njemačkih radnika socijaldemokrata, i sam njihov pristasa, ali se pomalo odalečuje od njih jer su a priori loši karakteri, egoisti, zaplotnjaci i pijanice, a i hrvatski radnici su došli u njihove redove zbog nerada i pijanstva. Adama naročito idejno preokreće učitelj Skrbnić koji naivnim nacionalnim i crkvenim »dokazima« odbacuje taj, za njega, neprijateljski njemački import.

Medutim bit rješenja je po Novaku u tome: »Sam bog govori o ljudima dobrima i zlima i on ih nastoji izjednačiti ali time što djeluje na njihovo srce upućujući ih da žive po njegovu svetom nauku. Ovo majstore, moramo svi svuda širiti, onda ćemo se približiti onoj jednakosti: jer bogati će imati svoj imutak da pomaže sirotu, a jaki će štiti slaboga — i neće biti zla na svijetu.«⁴¹

Dakle čekati da se ostvari parola: Ljubi bližnjega svoga kao samoga sebe! To je u praksi i opet značilo slabiti radnički pokret u borbi za ostvarenje čovječnijih prava. Novak je i dalje ostao u procjepu između svoje apstrakcije i stvarnosti koja ga je sve jače i jače demantirala jer su se sve više zaoštravali odnosi između kapitalista i radnika.

I Novak je to primjećivao. Taj realist koji je u romanu *Posljednji Stipančići* (1899) ostvario sugestivnu sliku propadanja senjskih patricija i zasjao u pojedinim fragmentima ostalih romana morao je, promatrajući stvaran život, da osjeti neefikasnost svoga lijeka i veliku ažurnost zla koje je samo cinički zahtijevalo bezobzirnu dobit. Postupci trgovaca u noveli *Janica* (1901), u romanu *Zapreke* (1905) i tvorničara u pripovijesti *Pred svjetlom* (1903) izrazito su nagomilali dokaze protiv piščeva pomirljivog stava. I Novak, paralelno sa svojim spomenutim mišljenjem, sve više ističe potrebu borbenosti. U noveli *U glib* (1901) njegov junak Pavličević daje baš najjači akcenat na tu komponentu: »Odozdo diže se jaka bujica i rast će sto godina ... A kad provali, nosit će žezla i mitre, sablje i cilindre ...«⁴²

Glavni lik novele *Pred svjetlom* Pepek Vodarić, tvornički radnik, upoznaje socijaldemokratske ideje iz njemačkih radničkih listova, čita i Marxa, dolazi u sukob s vlasnikom tvornice, u afektu mu zapaljuje zgradu i nakon izdržanog zatvora živi u njemu ogorčeno uvjerenje: »Ne

⁴¹ Vjenceslav Novak, *Majstor Adam*, Zagreb 1895, 98.

⁴² Vjenceslav Novak, *U glib*, Djela I, Zagreb 1951, 300.

će ti biti bogzna kako, moraš raditi i boriti se: dok se boriš, dotle si živ... Zato boriti — neprestano se boriti za svoja prava, ne počinuti ni jednoga dana kao ni stroj, koji proždire vlastitu vrijednost, čim prestane buka njegovih kotača.« ... »I Pepek je stupio opet u život, u borbu s ljudima protiv ljudi, kao što se bori brod proti vjetru pomoću samoga vjetra.«⁴³

Novak je također pokazao kako su radnici zbog prevelikog iskorištavanja njihove radne snage od strane trgovaca zapalili mu šumu.⁴⁴ Očito je realist u piscu, iznošenjem brojnih društvenih nepravdi koje su upućivale na potrebu borbe, nadvisio jakošću tona i prostranstvom, ideje kršćanskog socijalizma i potisnuo ih na periferiju. Pri tom je zanimljivo istaći da je i Kozarac u *Živim kapitalima*⁴⁵ pokazao u to vrijeme simpatičan interes za borbe gradskih radnika za svoja prava.

Tako je Novak u kasnijoj fazi bar djelomice korigirao prijašnje idejne jednostranosti. Osvjetljenja su se više približila životnoj uvjerenosti. Dok se u prvim novelama o radniku previše osjeća nasilno građenje umjetnih likova, kasnije pisac u transpoziciji građe više pazi na motivaciju postupaka premda pri tom neka lica preopterećuje gotovo naturalističkom determinacijom volje, kao u novelama *Janica* i *Iz velegradskoga podzemlja*. Ipak, uvjetujući tragedije radnika teškim društvenim pritiskom, evocira etičko pročišćenje njihove sudbine, zagrijava toplinom humanizacije likove koji djeluju živo i potresno. Pri tom je naročito duhovit unutrašnji monolog Janice koji se u uzbudljivoj napetosti račva u dijalog između savjesti i argumenata koji je guraju u krađu:

— Reci joj, da će joj ispasti iz džepa novčarka... — govorilo je bučno nešto u Janici... Oko nje se slegao crven mrak... a prsti su joj počutjeli ledeni kov, kojim je bila obita novčarka... I drhtali.

— Vratit ću... vrat-ti-ti!... — vriskao je u njoj drugi glas nadmećući se s prvim... A Janica se smiješila nečuvenom, čudnom i nepojmljivom, što se zbivalo oko nje...

— Tatica!... Tatica! — vikala je najednom debelá gospođa i držala čvrsto Janičinu ruku u svojoj! Drugi su glasovi vikali »stražar!« — a Janica je samo gledala, kako debela gospođa drži u visu

⁴³ Vjenceslav Novak, Pred svjetlom. Djela I. Zagreb 1951, 428.

⁴⁴ Vjenceslav Novak, Zapreke. Djela III. Zagreb 1952, 128—130.

⁴⁵ Josip Kozarac, Živi kapitali. Sabrana djela VII, 103.

novčarku i nešta više... Nije ni znala, kako joj se ista ruka, što ju je držala debela gospoda, našla u stražarevoj ruci...⁴⁶

Pojedini fragmenti pripovijesti *Pred svjetlom* ostaju također trajniji emocionalni doživljaji premda nije Novak, katkad, dovoljno osigurao psihološke prijelaze u razvoju ličnosti glavnog junaka. Sugestivno i uvjerljivo djeluje i psihologija šumskih radnika u *Zaprekama*.

Posebno mjesto, svakako, i u devedesetim godinama zauzima pjesnik Kranjčević koji je nastavio sa svojim interesom za probleme radnika i produbio svoju simpatiju za bolju budućnost te društvene klase i cijelog čovječanstva. Isticao je da je smisao ljudskog života u radu (*Utjeha, Provi grijeh*), ali zato ima radnik i pravo da sredi »rasklimane točkove svijeta« (*Radniku*) i da stvori bratsko čovječanstvo i zemlju — domovinu (*Misao svijeta*) pri čem ističe i borbenu-revolucionarnu komponentu (*Vizija*). Kao i pri zahvaćanju drugih važnih pitanja, tako je i problem radnika doživio u širokim čovječanskim granicama. Sintetizirao je težnje radnih ljudi iz prošlosti i borbu suvremene radničke klase s poentom optimističke perspektive:

Strmiš takav, gvozdenu dižuć mišku
Spram nebesa, jedini krvi smrtne,
Komu patri čelo da kruni svoje
Pobjednim znakom.⁴⁷

Zato je apostrofiranja »bijedniče« i »patniče« iz prve verzije *Radniku* (1885) zamijenio u novoj varijanti (1898), pod dojmom jače političke aktivnosti socijalne demokracije u svijetu i u Hrvatskoj, izrazom »junache«. I inače su pjesme *Radniku* i *Vizija* izgrađene plastičnom kondenzacijom izraza s duhovitom, monumentalnom figurativnošću, u majestoznoj patetici ritma ili u poletnoj ritmici vizionarske borbenosti s konačnom duhovitom poentom. One idu među bolje Kranjčevićeve pjesme premda nisu bez ponekih ritmičkih tvrdoća.

Tu široko čovječansku koncepciju u sugestivnoj poetskoj realizaciji očito je sa simpatijom prihvatila borbena radnička klasa u Hrvatskoj i u Bosni. Njegove su pjesme preštapavali socijaldemokratski radnički listovi pa je vrlo vjerojatno naslućivanje da je ispjevao i borbenu inter-

⁴⁶ Vjenceslav Novak, Djela I. Zagreb 1951, 274.

⁴⁷ Silvije Strahimir Kranjčević, Sabrana djela I. Zagreb 1958, 189.

nacionalističku⁴⁸ pjesmu *Naprijed, braćo!* u socijaldemokratskom listu »Sloboda« za proslavu 1. maja 1896. Taj lijevi građanski demokrat s jako razvijenim socijalnim osjećajem bio je, očito, najvoljeniji pjesnik radnika u Hrvatskoj i u Bosni sve do pojave Augusta Cesarca.

Sva ova razmatranja u glavnim linijama pokazuju da je u slabo razvijenoj Hrvatskoj polako rastao radnički pokret, a onda u vezi s tim da su hrvatski realisti još sporije uvodili radnika u književnost. Tek u devedesetim godinama 19. stoljeća i prvih par godina 20. stoljeća problematika radništva je brojnija i raznovrsnija.

U vezi s lokalizacijom problematike zahvaćeno je više krajeva u Hrvatskoj: od Slavonije do Dubrovnika, od Zagreba s Hrvatskim zagorjem do Hrvatskog primorja s Likom, a zastupana je i emigracija. U šarenilu likova otkrivaju se različite kategorije radnika. Realisti su nekako pokazali više interesa za pitanja manuelnih i nekvalificiranih radnika, a premalo za naobraženije i stručno kvalitetnije predstavnike koji su igrali značajnu ulogu u borbenom potencijalu radničke klase. Da nije bio interes za tu problematiku veći, razlog je što je inteligencija gotovo bila bez veza s radničkim pokretom. Osim toga Khuenova je cenzura prigušivala raspravljanja o radnicima, pogotovu ako su bila popraćena sa simpatičnim komentarima.

Realisti osamdesetih i devedesetih godina su većinom našli humanu bazu s koje su sa sučuvstvovanjem slikali težak položaj radnika i njihovu borbu za čovječniji život. Zanimljivo je da su plemići Đalski i Vojnović sa simpatijom pisali o radnicima. A tako i nekoliko drugih građanskih pisaca kao što su Kozarac, Kumičić, Žetić, Kovačić i Harambašić pokazali su i simpatiju, ali i nerazumijevanje. Neki su pred tim pitanjima ostali rezervirani i zbunjeni, kao Leskovar, a neki, naročito u devedesetim godinama, nastupili su s negativnim tendencijama prema borbenoj socijalnoj demokraciji, kao Tomić i Novak kojemu je postepeno sugestija života otvarala oči te je kasnije i sam propovijedao borbu protiv kapitalističkih iskorištavanja pri čem su ideje kršćanskog socijalizma potisnute u pozadinu.

⁴⁸ Silvije Strahimir Kranjčević, *Sabrana djela II*. Zagreb 1958, 145. Karakteristični su stihovi:

Da izbjegne bijesu, jadu, on tek pravo svoje traži,
Stog na zemlji milena je njemu svaki kut domaja.

S idejne i umjetničke strane svakako je najreprezentativniji pisac s problematikom o radniku Silvije Strahimir Kranjčević. Taj radikalni demokrat tretira pitanje najdublje uopćeno, najhumanije, najperspektivnije u izrazitom ritmu i s najjačom snagom plastične kondenzacije doživljaja. Od drugih pisaca iz kasnijeg perioda ostalo je nekoliko trajnijih, živahnih novela Vjenceslava Novaka koji je toplinom srca oživio niz patničkih likova te su sačuvali svježinu do danas. Od ostalih radova ističu se stanovitom plastičnom izražajnošću epizodni fragmenti Vojnovića i Đalskoga.

Sve to nije s kvantitativne i kvalitativne strane mnogo, ali je s obzirom na dalji razvoj društva i književnosti značajno. Hrvatski su realisti pobudili zanimanje za problematiku radnika, trudili se da nađu rješenja pri čem su dosta i lutali ili su humanizacijom spašavali svoju savjest. Svakako je aktivizaciji problematike o radniku najviše pridonio velik pjesnički potencijal Kranjčevićev. Razumljivo je da je taj borbeni vizionar uzbudio i najviše simpatija za sebe među radnicima koji ga, doduše, nisu smatrali »hrvatskim Gorkim«, ali su u njemu osjećali prijatelja i pjesnika koji je umjetnički oblikovao njihove bolove, ali i borbene nade.

Positivne tendencije hrvatskih realista nastavili su kasniji pisci August Cesarec i Miroslav Krleža u zaoštrenijim prilikama i s većim uspjehom.

R é s u m é

Dans son étude l'auteur montre qu'en Croatie, qui était à l'époque un pays peu évolué, le mouvement ouvrier s'est développé très lentement: les réalistes croates étaient cependant encore plus lents à introduire l'ouvrier dans la littérature. Ce n'est que dans la dernière décennie du XIXe et dans les premières années du XXe siècle que les problèmes ouvriers y deviennent plus fréquents et plus variés.

En ce qui concerne la scène des œuvres qui traitent ces problèmes, leurs auteurs nous présentent de nombreuses régions croates: la Slavonie et Dubrovnik, Zagreb avec ses environs et le Littoral croate avec Lika, et même des pays étrangers habités par l'émigration croate. Dans la foule des figures décrites, on découvre diverses catégories d'ouvriers. On dirait que les réalistes s'étaient intéressés plutôt aux problèmes concernant des manœuvres et des ouvriers sans spécialité, et qu'ils avaient en quelque sorte négligé les ouvriers possédant une certaine formation professionnelle, bien que ceux-ci eussent joué un rôle plus important dans les luttes de la classe ouvrière. La raison pourquoi les écrivains montraient si peu d'intérêt pour les problèmes de cette lutte se trouve sans

doute dans le manque des liaisons entre les intellectuels et le mouvement ouvrier. Mais il faut tenir compte aussi de la censure de Khuen qui étouffait les discussions sur les problèmes ouvriers, notamment quand celles-ci s'accompagnaient de commentaires sympathisants.

La plupart des réalistes des années quatre-vingts et quatre-vingt-dix ont trouvé une base humaine qui leur permettait de peindre avec compassion la situation difficile des ouvriers et leur lutte pour une vie qui serait digne de l'homme. Il est intéressant que les écrivains d'origine noble, Đalski et Vojnović, aient décrit les ouvriers avec beaucoup de sympathie, ce qui peut être affirmé aussi pour certains écrivains bourgeois, comme p. ex. Kozarac, Kumičić, Žetić. D'autres ont abordé ces questions avec réserve et embarras, comme p. ex. Leskovar, mais il y eut, surtout dans les années quatre-vingt-dix, aussi quelques hommes de lettres nettement opposés à la démocratie sociale combattante; nous citerons Tomić et Novak, mais ce dernier fut converti plus tard par la vie même, et il finit par glorifier la lutte contre l'exploitation capitaliste, en reléguant son socialisme chrétien à l'arrière-plan.

Parmi les écrivains qui se sont occupés des problèmes ouvriers, la première place — sous le double aspect idéologique et esthétique — revient sans doute à Silvije Strahimir Kranjčević. Ce partisan de la démocratie radicale traite ces questions avec beaucoup de profondeur et de sympathie humaine, en faisant preuve de vues claires, dans un style bien rythmé qui lui permet de condenser l'expérience vécue et de la rendre avec une grande force d'expression plastique. Parmi les autres œuvres publiées vers la fin de cette période il y a quelques nouvelles de Vjenceslav Novak, des nouvelles pleines de vie et de chaleur humaine où l'auteur nous présente une série de figures douloureuses, et qui ont gardé leur fraîcheur jusqu'à nos jours. Il convient de citer encore quelques épisodes et fragments de Vojnović et de Đalski qui brillent par leur vigueur et leur relief.

Si cette moisson n'est riche ni par la quantité ni par la qualité, elle est tout de même importante pour l'évolution ultérieure de la société et de la littérature. Les réalistes croates ont éveillé l'intérêt pour les problèmes ouvriers, ils ont essayé de trouver des solutions, même s'ils ont souvent erré et s'ils n'ont sauvé leur conscience que par l'humanisme. C'est sans aucun doute le génie poétique de Kranjčević qui contribua de la manière la plus efficace à l'actualisation des problèmes ouvriers dans la littérature croate. Ce visionnaire combatif éveilla évidemment la sympathie des ouvriers qui, pourtant, ne le prenaient pas pour un «Gorki croate», mais voyaient en lui un ami et un poète qui avait su exprimer leurs souffrances et leurs espoirs pour en faire de l'art. Les tendances positives des réalistes croates ont été continuées plus tard par August Cesarec et Miroslav Krleža dans une situation différente et avec plus de succès.

Boris Paternu

NASTANEK TEORIJE REALIZMA V SLOVENSKI KNJIŽEVNOSTI

(Referat za mednarodni slavistični kongres v Sofiji 1965)

Nastanek, narava in razvoj teorije realizma v slovenski književnosti 19. stoletja imajo v svojih najbolj splošnih črtah podobne lastnosti, kot jih lahko ugotovimo tudi pri mnogih drugih literaturah, zlasti slovanskih. Pozornejši pregled tega pojava pa nam seveda odkrije še vrsto posebnih značilnosti, ki jih je določal svojevrstni kulturni prostor in ki so jih pogajale specifične zgodovinske okoliščine.

Ena izmed najbolj vidnih značilnosti slovenske teoretične misli o realizmu je njeno razmeroma pozno uveljavljanje. Tej ugotovitvi je treba dodati dejstvo, da so splošni kulturni pogoji malega, politično neenakopravnega in nesvobodnega naroda, ki je bil tudi znotraj lastnega organizma v socialnem smislu še razmeroma malo zdiferenciran, izredno močno zavirali razmah izvirne teoretične misli. Tisto, kar je zadrževalo ločitev duhov in znatno omejevalo možnosti, da bi se uveljavila nekatera skrajna stališča v pogledih na vsebino in slog literarnega ustvarjanja, je bila narodnoobrambna zavest, ki je nekje na dnu družila književnike različnih idejnih smeri, leposlovje pa v takem ali drugačnem smislu vezala na njegovo pomembno funkcijo v utrjevanju narodne zavesti, v krepitvi skupnostnega obstoja.

V skladu s to zgodovinsko logiko stvari je tudi druga značilnost obravnavanega pojava. Teorija realizma se pri Slovencih ni pojavila kot izrazito nasprotje romantiki. Poezija Franceta Prešerna, ki pomeni prvi resnični in tudi po najzahtevnejših umetniških merilih svetovljanski vzpon slovenske poezije, je namreč kljub romantičnim razsežnostim osebnega doživljanja in izraza ostala v svojem jedru znotraj meja jasne, plastične besede ter demokratičnega boja za svobodo zatritega naroda in človeka sploh. Tudi romantična teorija Matija Čopa, ki je svoj literarnostetski koncept gradil pod močnimi pobudami bratov Schleglov, Goe-

theja, Byrona in poljske romantike, ni sprejela nobenih skrajnosti. Čop je odklonil romantično mistiko in fantastiko, pa tudi ekscese demonizma, satanizma in skrajne paradoksnosti v doživljanju sveta. Zavzel se je za »resno miselno poezijo« in pri vseh simpatijah do romantike ohranil globok odnos do »homerične resnice in preprostosti«. Kljub temu, da je Prešeren marsikje prestopil Čopova merila, je na dnu njenega romantičnega koncepta ostala močna zavest povezanosti z zgodovinsko usodo ogroženega naroda in prizadevna skrb za prebujo ljudstva iz »ne-doletnosti«.

Tudi starejši klasicizem pri Slovencih ni bil niti v teoriji niti v praksi tak, da bi se realizem moral ali mogel spopasti z njegovim konceptom. Baron Žiga Zois, ki je bil v devetdesetih letih 18. stoletja glavni literarni kritik prvemu slovenskemu pesniku Valentinu Vodniku, je v svojih sodbah izhajal iz francoske in nemške klasicistične poetike (Boileau, Ramler-Batteux), vendar je svoje estetske napotke prilagajal razsvetljskim, ljudsko poučnim in demokratičnim težnjam začetne slovenske poezije. Značilno je, da so njegova mentorska pisma prvič izšla v tisku ravno leta 1859 (Vodnikov spomenik), ko so se že vidneje uveljavile realistične težnje.

Skratka, slovenski realizem ni naletel na tradicijo, ki bi lahko resno ovirala njegovo rast, temveč je v svojih stremljenjih po zbližanju literature in obče življenjske stvarnosti našel v preteklosti mnogo oporišč.

Teorija realizma se pri Slovencih začne oblikovati v desetletju po marčni revoluciji. Do prvih programskih formulacij se povzpne v literarnokritičnem delu Frana Levstika med leti 1855 in 1868. Spričo močno konservativnih in še posebej kritiki nenaklonjenih razmer, ki so temu liberalnemu demokratu in nekompromisnemu izpovedovalcu resnice skrajno otežile osebno življenje ter javne nastope, je velik del njegovih kritičnih spisov ostal nedokončan ali celo v rokopisih.¹ Vendar so Levstikove literarne sodbe izhajale iz notranje dokaj enotne osnove, ki jo po njenem najglobljem idejno estetskem ustroju lahko uvrstimo v meje klasičnega realizma. Pri tem je seveda treba upoštevati, da se je kritikov estetsko teoretični koncept v marsičem prilagodil posebnim pogojem slovenske književnosti, zlasti nerazvite proze, ki se je le postopoma izvijala iz kmečko folklorne in moralistično poučne fabulistike. Levstikov vpliv na njen premik v realistično smer je bil posebno v letih 1858 do 1868 izredno močan.

¹ Fran Levstik, Zbrano delo VI, VII, DZS, Ljubljana 1956, 1958.

Na novo razvojno raven sta teoretično zamisel realizma privedla pisatelj Janko Kersnik v eseju *Razvoj sovetovne poezije* (Slovenski Narod 1878) in publicist Fran Celestin v študiji *Naše obzorje* (Ljubljanski Zvon 1885). Medtem ko je Levstik svoje sodbe v znatni meri gradil iz osnov tradicionalne klasične estetike in njene postavke prilagajal novim težnjam, pa sta Kersnik in Celestin izhajala že iz nekih drugih ter novejših osnov.²

Kersnikova zamisel realizma temelji že na pozitivizmu, ki je pri Levstiku še komajda opazen in bolj instinkt kot urejen nazor. Kersnik gleda na človeka kot na bitje, ki je docela podvrženo »naravi in njenim zakonom«. »Naš obstanek na svetu, na tej zemlji,« pravi nekje, »je odvisen od pogojev, ki so čisto materialni.« Novi čas je po njegovem čas znanosti, ne več »nega čistega idealizma«, na katerem je slonela »duhteča, pa sedaj že ovela romantika«. Tudi sam meni, da je treba »spoznavati svet v njegovi objektivnosti, in kakor je bila prej vera in mitologija podlaga slovstva, tako bode tudi odslej in je deloma že samo vednost prva in edina podlaga literarnemu razvitku. Les extrêmes se touchent — na idealizem je prišel realizem«. Materialistični pogledi, ki stoje izza njegovega pojmovanja realizma, teže v smer biološkega oziroma miljejskega determinizma in evolucionizma. Pri tem so neutajljivi vplivi H. T. Buckleja (*The History of Civilization in England*) in W. Draperja (*Intellectual development of Europe*), ki ju je poznal iz nemških prevodov.

Vendar v Kersnikovem lastnem literarnem ustvarjanju, ki pomeni dokončno utrditev realizma pri Slovencih, ni prevladala vdanost v biološki determinizem. Za to je bila vrsta razlogov v pisatelju samem, pa tudi v literarnih in družbenih razmerah, ki so bile precej drugačne kot na evropskem zahodu. Materialistični pogledi, ki so zavzeli znaten del njegove miselnosti, so se mu obrnili v izrazito sociološko in psihološko smer. Pomembno vlogo je imel pri tem vpliv ruskega realizma, še posebej Gogolja, Tolstoja in zlasti Turgenjeva. Iz iste smeri pa je nanj močno vplival tudi Celestin.

Celestin je prišel iz idejnega območja ruske realistične kritike (Belinski, Hercen, Černiševski). V *Našem obzorju* je odločno nastopil proti tisti prozni tradiciji, ki je še vedno stregla »romantični zanimivosti pri-

² O Kersnikovih pogledih na realizem prim.: Anton Ocvirk, Slovenska literatura in realizem, Naša sodobnost 1961, str. 577—589, 692—708; o Celestinu glej monografijo Marje Boršnik, Fran Celestin, Ljubljana 1951, 326 strani.

povedovanja in značajev«. Zavzel se je za realistično ter kritično prikazovanje sodobnega življenja, zlasti na podeželju. Pri tem je s posebnim poudarkom opozoril na celo vrsto težkih gospodarskih in socialnih problemov, ki so uničevali kmečko ljudstvo in s tem daleč največji del naroda. Celestinov program pa ni težil samo h kritičnemu opazovanju in prikazovanju socialne resničnosti. Ves je bil naravnán še k nekemu višjemu namenu in cilju. Po njegovem naj bi bil pisatelj glavni namen, prikazati slabe in dobre strani resničnosti tako, da bo v bralcih budil željo, naj »se odpravi, kar je slabega, in zameni z dobrim«. Svoje misli je podprl s primerom *Lovčevih zapiskov*, s katerimi je Turgenjev vzbudil živalno zanimanje za ruskega kmeta tlačana in razširil misel o odpravi tlačanstva.

S Kersnikom in Celestinom je v slovenski književnosti 19. stoletja teorija realizma dosegla svoj vrh. Toda hkrati je prispela tudi že do prvih pojavov lastnega razkroja.

V Celestinovem programu se notranja enotnost med estetsko in idejno funkcijo umetnosti, ki so jo zagovorniki klasičnega realizma ohranjali še v trdnem ravnovesju, dejansko že podre. Kljub temu, da pisec *Našega obzorja* mestoma še upošteva »obliko« in »estetični užitek«, v njegovem programu vendarle očitno zmaguje misel, da naj bo književnost »sredstvo« idejnega pouka in družbenega napredka. S tem v resnici pristaja na aktualistično tendenčno literaturo, ki je s teoretičnega vidika ne moremo več postaviti v meje pravega realizma. Celestin sam je svojo smer imenoval »idealni realizem« oziroma »realistični idealizem«.

Pri Kersniku pa se je koncept klasičnega realizma razklenil na nekoliko drugačen način in v drugo smer. Njegovo sprejemanje realizma je po eni strani šlo znatno dlje ko Celestinovo. V svoji pisateljski praksi je namreč prikazal nekaj takih slik iz kmečkega sveta, kjer je človek že popolnoma nesuveren, scela uklenjen v brutalne zakone materialne resničnosti, samo še igra strahu in strasti v boju za goli obstanek ter posest. V eni izmed *Kmetjskih slik* glavni »junak« zgodbe ni več človek, temveč uradni akt, zemljiška knjiga s svojim neizprosno »intabulacijskim« redom stvari, ki določa pogubno usodo celega rodu (*V zemljiški knjigi*, 1884). Poleg tega Kersnik v svojo ustvarjalno metodo nekajkrat vnese že naturalistično dokumentacijski postopek in o njem celo programsko govori. Njegov estetski nazor se nikjer več ne zagradi pred stvarno življenjsko resničnostjo. Leta 1884 zapiše: »Veruj mi, dragi, tudi v pandektah (pravnem zakoniku) boš našel poezijo, če jo boš hotel;

saj jo najdeš tudi v brezzobem polomljenem glavniku ali pa na umazani cunji, ki leži za hišo na smetišču.«

Vendar se pri Kersniku s temi radikalno realističnimi tendencami družijo še neke druge, izrazito nasprotne težnje. Že na zaključku omenjene razprave o svetovni poeziji je kot trajno in bistveno lastnost literarne umetnosti označil njeno boleče občutje sveta, kakršen v resnici je, in zato opozoril na njeno večno težnjo v »sanje«, v »srebrni pajčolan idealizma«. (Tu je mimogrede potrebno omeniti Josipa Stritarja, ki je, oplajajoč se zlasti ob Rousseauju in Schopenhauerju, že leta 1866 v eseju o Prešernu razvil svoje pojmovanje poezije iz teorije o večnem konfliktu med idealom in resničnostjo.) Tudi leta 1890 Kersnik svojo zamisel realizma dopolnjuje z dostavkom, naj zvesto prikazovanje resničnosti spremlja »hrepenenje po nečem nedoseženem«. To notranjo dvojnost prav tako odkrijemo tudi v njegovem lastnem pisateljskem delu. Izza objektivnega, na videz mnogokrat neprizadetega ali litotičnega prikazovanja čisto stvarnih in skrajno »prozaičnih« življenjskih dejstev, tiči zastrt, a vendar močan lirizem, ki je poln tragičnega občutja in brezizgledne tesnobe.

Skratka, klasična koncepcija realizma se v Kersnikovi teoriji, ki nam jo pozorneje osvetli njegova praksa, že prične notranje cepiti v dva nasprotujoča si pola, ki dejansko odpirata pot dvem bodočim smerem književnosti: naturalizmu in novi romantiki.

V osemdesetih letih in prvi polovici devetdesetih let nato v literarni kritiki lahko ugotovimo še celo vrsto pojavov, ki pričajo o resni krizi in razpadanju klasične teorije realizma. Tu naj opozorimo samo na dva, tri vidnejše primere tega procesa.

V skladu s krizo liberalizma in z okrepitevijo klerikalnih tendenc v slovenskem kulturnopolitičnem življenju nastopi leta 1884 v »Slovincu« duhovnik Anton Mahnič z radikalnim napadom na realizem. Izhajajoč iz »očitnih in trdnih aksiomov« katoliškega dogmatizma, z nestrpno odločnostjo postavi literaturi eno samo merilo: »popolna lepota je Bog« in »...bodi oblika še tako vzorno izpeljana, ako ji ni vpodobljena vzvišena ideja, nikdar ne bo tak umotvor vreden tega imena...«. Kljub temu, da Mahnič svojo zamisel književnosti skuša opreti na nekatere postavke klasične estetike (Aristotel, Ramler-Batteux) in »zdravega realizma«, njegov koncept v resnici predstavlja zelo omejeno obliko idejnega utilitarizma, ki naj služi verski vzgoji ter utrjevanju cerkvene

avtoritete. Estetske formulacije so bolj dodatek kot notranja vsebina njegove literarne ideologije.

Proti naturalizmu in hkrati proti katoliškemu dogmatizmu je v prvi polovici devetdesetih let nastopil mladi filozof Ivan Bernik (*Nekaj o lepem*, »Vesna« 1894). Izhajajoč predvsem iz estetske šole J. F. Herbarta in R. Zimmermanna, postavi trditev, da je edini namen umetnosti lepota, ki je suverena in neodvisna od predmeta oziroma idejne vsebine leposlovnega dela. Skladno s Herbartom in Zimmermannom meni, da je lepota v obliki oziroma v strukturalnih razmerjih, ki so lepa takrat, kadar so pravilna, harmonična. Bernikov nastop je v danih okoliščinah klerikalnega pritiska na umetnost imel svoj posebni pomen, čeprav je bil hkrati tudi umik v estetski formalizem. Z vidika našega problema predstavlja eno izmed variant razpadanja teorije realizma, čeprav je estetika, iz katere je izhajal, samo sebe imenovala »realistično«.

Stritarjeva literarna teorija pa skozi dolga desetletja druge polovice 19. stoletja kaže neuravnovešeno nihanje med različnimi možnostmi, ki so tako ali drugače načenjale ter po svoje ukinjale realistični nazor. Pa naj je šlo pri tem za njegov kult avtonomne poezije (»visoka gospa«) ali za njegov prehod na didaktični koncept literature ali za obrambo formalističnih pogledov.

Izraziti začetek novega obdobja pomeni nastop »moderne« v drugi polovici devetdesetih let. Med njene prve vidnejše programske manifestacije spada epilog, ki ga je napisal Ivan Cankar k svoji zbirki črtic *Vinjete* (1899). V njem beremo naslednje misli: »... Vdal sem se s tiho razkošnostjo samemu sebi. K vragu vse teorije! Moje oči niso mrtev aparat; moje oči so pokoren organ moje duše, — moje duše in njene lepote, njenega sočutja, njene ljubezni in njenega sovraštva... Zunaj je zima in noč, ali v moji duši plava mehki pomladni vonj. S smehljajočimi očmi stopajo predme moje lepe mlade sanje...« Toda ta Cankarjev pogled navznoter in simbolistični pohod v novo, nadrealno resničnost dopolnjuje na koncu epiloga zelo bistven dodatek. Pisatelj se od svojih lirskih vinjet, ki so bile plod »tihega razkošja« njegove duše, že obrača k novi misli, k ideji »velikega teksta«: »Ali ta veliki tekst je strašen... Neprijetno je, če nima človek kruha, jaz vem to jako dobro... In že je obsenčil duh upornosti sestradane obraze in stiskajo se okrvavljene pesti; prišel bo čas, ko se bodo majali beli gradovi ob svitu krvave zore... Toda jaz za svojo osebo moram reči, da me vznemirja mnogo bolj to

strašno duševno uboštvo, ki je razlito kot umazano morje po vsi naši mili domovini.«

V teh programskih mislih se že nazorno pokažejo bistveni obrisi Cankarjevega literarnega koncepta. Koncepta, ki po eni strani predstavlja skrajno stopnjo v razkroju realistične in tudi naturalistične teorije 19. stoletja ter svobodno odločitev za subjektivno vizijo resničnosti; po drugi strani pa pomeni odločitev za »veliki tekst«, za kritično obravnavo objektivne družbene stvarnosti. Torej gre v resnici že za premik proti novi sintezi, ki se dogaja na višji razvojni ravni, kot jo je zmožel klasični realizem, na ravni nove idejne ter stilne formacije, ki je že onkraj realizma in jo slovenska literarna zgodovina označuje z izrazom »moderna«. Tudi v njej se je na poseben način uveljavila tista lastnost, ki je živela že v jedru slovenske variante klasicizma, romantike in realizma, namreč velika angažiranost ob ogroženi usodi slovenskega ljudstva. Zato je Cankarjev simbolizem ohranil mnogo realistične teže in se v znatni meri napolnil z revolucionarno družbeno kritiko.

*

Po tem zelo bežnem orisu najbolj splošne razvojne črte realističnih koncepcij v slovenski književnosti 19. stoletja se lahko z večjo orientacijsko gotovostjo ustavimo ob našem glavnem vprašanju: ob problemu nastanka in hkrati klasičnega jedra realistične teorije. Oboje nam razkrije pregled literarnokritičnega opusa Frana Levstika (1831—1887) oziroma estetsko teoretičnih izhodišč, iz katerih je izhajal.³

Vsako literarnoestetsko ideologijo lahko zanesljivo preverimo ob dveh temeljnih vprašanjih:

1. kakšen je njen pogled na poglobitve sestavine literarne umetnosti, bolj točno, katere konstitutivne elemente umotvora upošteva in kakšno hierarhično razmerje vzpostavlja med njimi;

2. kakšen je njen nazor o razmerju med pesniško resničnostjo in stvarno, objektivno resničnostjo.

Vsak literarni nazor odgovarja seveda še na celo vrsto drugih pomembnih vprašanj, toda po navadi te opredelitve izhajajo že iz omenjenih dveh problemskih središč.

³ Od tu naprej predstavlja referat izbor in dopolnitev nekaterih tez iz obsežnejše razprave: Boris Paternu, *Estetske osnove Levstikove literarne kritike*, Slovenska matica, Ljubljana 1962. Zato tu opuščam obsežnejšo dokumentacijo.

Kakšen je bil Levstikov nazor o sestavinah besedne umetnosti in njihovem razmerju?

Že v njegovih zgodnjih razmišljanjih o procesu pesniškega ustvarjanja odkrijemo spoznanje, da je vir poezije v čustveni napetosti, ki pri pesniku sproži izpovedno ustvarjalni akt, v katerem najde on sam svojo notranjo pomiritev, nekakšno psihično katarzo. Skratka, pesem mu pomeni sproščen in sproščujoč izliv čustva. Občutek čustvene pristnosti oziroma doživljajske resničnosti mu je res postal eden izmed bistvenih kriterijev, s katerimi je vse življenje nepopustljivo presojal pesniško tvornost svojih sodobnikov. Levstik je zavestno nadaljeval Prešernovo svobodno, lirsko izpovedno zamisel pesniškega poklica in se često opiral nanjo. Vendar z neko bistveno razliko. Prešernovo načelo proste »srčne« izpovedi in pomiritve je sprejel, toda doumel ga je že drugače. Če primerjamo Prešernove tovrstne izjave z Levstikovimi, vidimo, da je naš kritik inspiracijsko napetost in potešitev prenesel iz višjih duhovnih sfer v nižje, docela psihološke, čutno čustvene plasti človekovega doživljanja. Že v dijaških letih se je instinktivno približal pozitivistični misli, da pesniški navdih utegne imeti svoj najgloblji vzgib v fizioloških dejstvih ter procesih. Takih pogledov pri Prešernu seveda ni moč najti.

Drugi bistveni element pesništva je Levstik odkrival v fantaziji. Toda te ni pojmoval kot neko v fantastiko stopnjevano doživljanje, temveč — podobno teoretiku nemškega realizma F. T. Vischerju — kot sposobnost, s katero pesnik opredmeti svoja čustvena stanja, jih prelije v čutno nazorne podobe. Abstraktni metaforiki se je upiral, enkrat celo pri Prešernu, ki ga je sicer v vsem, tudi v pogledu izrazne naravnosti, postavljaj na prvo mesto med slovenskimi pesniki ter med njim in nemško romantiko leta 1881 potegnil ostro ločnico.

Levstik je menil, da poleg čustva in fantazije mora v ustvarjalnem procesu sodelovati tudi razum. Razum kot umska dejavnost, ki v nekem smislu nadzira domišljijo pri njenem iskanju podob. Pa tudi razum kot zavestno, dejavno in odgovorno idejno hotenje. Literarna dela je večkrat presojal z vidika njihove notranje logike in še čeeše razglabljal o idejni vrednosti leposlovnih proizvodov. Odmik od romantično intuitivne koncepcije pesniškega ustvarjanja, ki jo n. pr. srečujemo še v zelo izraziti obliki pri Ivanu Macunu (1849) ali Davorinu Trstenjaku (1853) in deloma še pri Radoslavu Razlagu (1853) ter celo pri Janezu Trdini (1850), je dokaj nazoren.

Kritikov pogled na jezik, kot nadaljnjo pomembno sestavino literarne umetnosti, je bil prav tako racionalističen, vsaj v prvem desetletju njegovih kritičnih prizadevanj. Kasneje je na tem področju podlegel hudo utopičnim, arhaističnim rekonstrukcijam. Vendar lahko skozi celotno štiridesetletje njegovih kritičnih nastopanj sledimo eni misli: jezik je le sredstvo, pripomoček ali »posoda« poezije, ne pa njen glavni namen. Kljub temu pa funkcije jezika le ni zapostavljal. Delo, ki je bilo v jezikovnem pogledu slabo, je zavrnil z vso odločnostjo, ne glede na idejno vsebino.

Poleg naštetih štirih prvin je poudarjal še eno: namreč estetski moment. In to vselej na takem mestu in na tak način, da z vso upravičenostjo lahko trdimo, da je estetski element štel za pglavitni konstitutivni element pesniške umetnosti, za nekakšen *conditio sine qua non* poezije. Ob vprašanju, kakšni so bili njegovi estetski nazori, se bomo pomudili kasneje, sem sodi samo ugotovitev o mestu in vrednosti lepotnega principa v književnem delu.

Seveda nam ves ta prikaz Levstikovega upoštevanja nekaterih bistvenih, čeprav še čisto elementarnih sestavin leposlovnega dela — slovenska literarna kritika se je v petdesetih in šestdesetih letih morala boriti za osnovna načela umetnosti in za svoj obstoj sploh — daje samo slutiti, v katero smer se je nagibal njegov literarni nazor. Bolj pomembno je vprašanje, kakšne medsebojne odnose je omenjenim sestavinam določil, v kakšno notranjo strukturo jih je povezal.

Prvo, dokaj urejeno ter nazorno formulacijo zastavljenega problema srečamo leta 1855 v njegovem fragmentarnem *uvodu h kritiki M. Valjavčevih Pesmi*. V tem ključnem tekstu njegove literarne estetike brez težav odkrijemo izrazito težnjo po notranjem sožitju, po integraciji vseh navedenih sestavin pesniške tvornosti. Menil je, da naj bo pesnikovo delo plod skladne in uravnovešene dejavnosti vseh bistvenih prvin: čustva, domišljije, razuma ter jezikovno izrazne (tudi muzikalne) zmogljivosti. Nobeni izmed njih ni dopustil docela neodvisne pravice do življenja. Postavljal jih je v razmerje medsebojne funkcionalne odvisnosti. V njegovi kasnejši kritični praksi, vse tja do srede osemdesetih let, srečavamo mnoge sodbe, ki so pravilno razložljive samo tedaj, če upoštevamo to njegovo stališče.

Enega izmed globljih razlogov, ki so v njegovi miselnosti pogajali tako integracijsko razmerje, je odkril sam. Potrebo razumskega posega

v ustvarjalni proces je namreč utemeljeval z mnenjem, da se ob docela nenadzirani dejavnosti fantazije pesniku lahko rodé nejasne, izkrivljene podobe sveta, groteskne prikazni, ki motijo naravno doživljanje stvari in naše razumno dojemanje sveta. Iz njegovih postavk jasno sledi, da naj se pesnikovo doživljanje in prikazovanje stvari kljub svojevrstnosti ne bi odtrgalo od nekega splošnega, širšemu krogu ljudi še dostopnega načina doživljanja oziroma izražanja. Medtem ko ga je sprva najbolj zanimalo vprašanje, kako se porodi in kaj povzroči pesniška izpoved v njem samem, pa se od srede petdesetih let naprej nenehoma ukvarja z mislijo, kakšen je njen učinek navzven, na bralca, na publiko.

Komunikativni princip je bil eden izmed bistvenih vzrokov, da se je odvrčal od takih pojavov v poeziji, ki bi lahko privedli do odtujevanja, do alienacije med njo in publiko. V tem pogledu je zelo značilna tudi njegova oznaka pesnika iz leta 1855. V pesniku ni odkrival tvorca, ki bi ustvarjal iz nekih višjih, nadnaravnih ali metafizičnih inspiracijskih pobud, kot si je te reči n. pr. razlagal še Macun. Poeta ni spravljal v zvezo z »bògom« ali z neskončnostjo, temveč ga je meril po normalnih ljudeh. Pesnik je bil zanj človek, ki je drugim enak, le da ima in mora imeti bolj razvito čustvovanje, močnejšo domišljijo, globlji razum ter večjo sposobnost jezikovne ponazoritve svojih doživetij. Preprosto, pesniškega genija je postavil med zemeljske ljudi. Realist Levstik si je prizadeval zasuti prepad med umetnostjo in občinstvom, med genijem in preprostim človekom, prepad, ki ga je včasih še tako boleče občutil romantik Prešeren.

Za kritikov literarni nazor pa je še posebej značilno, kakšno razmerje je vzpostavil med estetskim in idejnim elementom poezije. Estetsko formalnim vprašanjem je v svojih kritičnih spisih posvetil dokaj pozornosti. Pogosto je načenjal probleme kompozicije, prozodije, verza, muzikalnosti itd., vendar je večkrat poudaril, da pesniška »tehnika« ali »izkust«, se pravi, izrazna iznajdljivost sama po sebi, še ni umetnost. Po drugi strani pa se prav tako ni zadovoljeval z literaturo, ki bi prinašala samo neke idejne vrednote, a bi docela omalovaževala estetski moment. Levstik je odklanjal obe skrajnosti, tako estetski formalizem kot neestetski utilitarizem. Pesniške lepote ni pojmoval kot zgolj ugodje nad oblikami, temveč kot notranjo enotnost duhovne in oblikovne lepote, idejnosti ter forme. Estetski moment je, kot rečeno, štel za glavni konstitutivni del leposlovne umetnosti, toda pojmoval ga je izrazito vsebinsko, ne formalistično.

Pozorna analiza idejno vsebinskih sestavin, ki jih je vključil v estetsko substanco poezije že leta 1855 in jih v kasnejši kritični praksi večkrat potrdil, nas privede do spoznanja, da je imel v mislih določen kompleks pomembnih in čisto človeških vrednot etične, intelektualne in deloma vitalistične narave. Prevzet je bil nad enim in drugimi, a med njimi ni predpostavljajl nikakršne obvezne hierarhije. Zato sta mu bila umetniško pomembna tako Rihard III. kot »očitni tolovaj« velikih intelektualnih zmožnosti, pa tudi drugi liki, da so le imeli kakršnokoli pomembno človeško lastnost, namreč lastnost, ki človeško bitje dviga nad žival. Skratka, njegov globlji estetsko-idejni vidik ni bil niti samo moralističen niti zgolj intelektualističen ali vitalističen, temveč široko humanističen.

Če te Levstikove poglede presojava z vidika takratne stvarne zgodovinske situacije, vidimo, da je svoj estetsko idejni koncept zgradil tako, da se je na eni strani lahko z estetskimi razlogi uprl nasilju klerikalnega utilitarizma nad sodobno slovensko književnostjo, po drugi strani pa je vendarle branil humanistično idejno jedro, ki je književnosti zagotavljalo pozitivno poslanstvo med prebujajočim se ljudstvom. In temu zgodovinskemu procesu je v bistvu služila celotna, ne samo literarna osebnost Frana Levstika. Ravno zaradi te svoje politične in demokratične zavzetosti je v lastni ustvarjalni praksi večkrat celo zapustil teoretične postavke o notranji zlitosti ideje s podobo ter se predal trenutnim potrebam časa, tendenčnemu aktualizmu, čeprav je bila ta smer v nasprotju z njegovo trajnejšo literarno estetiko.

*

Medtem ko nam pregled Levstikovih misli o konstitutivnih elementih leposlovne umetnosti in njihovem medsebojnem razmerju samo posredno odkriva realistično smer njegove kritike, pa nam njegovi nazori o drugem poglavitem vprašanju, o razmerju med pesniško resničnostjo in stvarno resničnostjo odpirajo bistvo problema.

Že v mladostnih razmišljanjih o pesništvu se je večkrat ustavljal ob problemu resničnosti v poeziji. Le da je imel tedaj opraviti skorajda samo z liriko in je vprašanje zastavljajl v njej primerni obliki. Če je hotel soditi o resničnosti v liriki, je ni mogel meriti z določenimi dejstvi iz objektivne stvarnosti, temveč jo je presojajl samo z vtisi, ki so ga prepričali, da je izpoved izraz resničnega ali potvorjenega doživetja. Nastopal je z merilom resničnosti, toda subjektivne resničnosti. Subjek-

tivno resnično pa je seveda lahko vse. Toda pri Levstiku je ta subjektivizem imel znatno objektivno vrednost, ker je izhajal iz močno neizjemnih, naravnih in splošnočloveških percepcij življenja.

Kmalu pa je segel preko ugotavljanj psihološkega razmerja med resnico pesnikovega notranjega doživetja in izpovedjo. Začel je zavestno iskati tudi opredelitve, kakšno naj bo razmerje med strukturo poezije in stvarnostjo resničnega sveta. Njegove razrešitve vprašanja so bile sprva, v letih 1848—1853, še izrazito neuravnovešene. Nagibale so se zdaj v realistično, drugič spet v idealizirajočo smer. Njegova lirika nam kaže, da mu je proces zblíževanja z življenjsko stvarnostjo v sami pesniški praksi potekal organsko in brez večjih motenj, medtem ko so se mu v kritični zavesti vse tja do leta 1853 spopadali še nasprotujoči si pogledi na odnose med poezijo in stvarnostjo. Toda kmalu je odkril posebnost svoje pesniške poti in spoznal resnično naravo tistega pesniškega sveta, ki mu je najbolj ustrezal ter sproščal njegove inspiracijske zmogljivosti. Zavestno se je poslovil od »samotnih krajev« in »strašnega raja« nadzemelske pesniške lepote, kamor je hrepenel še v svoji zgodnji poeziji. Obrnil je hrbet vzvišeni poeziji izbrancev in zvest samemu sebi odprl srce preprosti domači zemlji ter njenim ljudem in stvarjem. Svoje lirike ni več imenoval »Poezije« — kakor leta 1846 Prešeren — temveč samo »Pesmi« (1854). Njene snovi, motive in izraz je programsko zasidral v domače kmečko, docela neolimpijsko okolje. Njegova miljejska opredelitev lastne lirike je pomenila znaten korak k realizmu. Značilno je, da je ravno pesmi z izrazito miljejskim obeležjem vkomponiral v središče svoje pesniške zbirke iz leta 1854.

Vendar je bil še daleč od tega, da bi načelno pristal na deskriptivno metodo ustvarjanja, čeprav ji je v kasnejših letih sam večkrat podlegel. V njem je namreč trdno živelo prepričanje, da empirične oblike stvari še ne ustrezajo estetskim. Do obeh principov — objektivnega posnemanja in subjektivnega preobražanja — se je prvič uravnovešeno opredelil leta 1855 in na tem svojem stališču vztrajal bolj ali manj dosledno vse življenje.

Levstikovo izhodiščno mnenje je bilo, da umetnost ni kopija resničnosti, temveč nje preobrazba. Temeljni oblikovno estetski princip, po katerem naj bi pesnik ravnal, da bi iz realnosti ustvaril lepoto, je po njegovem še vedno princip skladnosti in enotnosti delov v organsko urejeni celoti. Ta težnja k preobrazbi oziroma idealizaciji stvarnosti pa je bila samo en del njegove estetike. Če je, kot smo prej omenili, umet-

nosti določil neke obveznosti do objektivnega, splošnočloveškega načina doživljanja, ji je moral določiti tudi neko obvezno razmerje do objektivne stvarnosti same. Torej je moral pesnikovo preobrazbo oziroma idealizacijo nekje omejiti. In res jo je omejil. Pesnik naj bi, po njegovem, sicer ustvaril lepoto, ki je v resničnosti sami ni, toda pri tem se ne bi smel predati zgolj abstraktno urejajočim nagibom, temveč naj bi upošteval tudi dejansko naravo resničnih stvari samih. Tako je načelo idealizacije strogo omejil z načelom objektivne naravnosti. »Umetnost«, piše leta 1859, »ne more dati tega, kar natura ni dala.« Ta trditev je bila seveda samo del njegove miselnosti in dopolnjeval jo je z mnenjem, da tudi »resnica sama na sebi, gola, ni poetična; to je le, kadar jo pokriva lepo zagrinjalo« (1878). Njegovo nastopanje proti deskriptivni metodi je bilo čisto logična posledica omenjenih nazorov o besedni umetnosti. In prav tako njegov nastop proti naturalizmu oziroma »hiperrealizmu« leta 1880. Skratka, poezija je bila zanj »umetnost, združena s prirodnostjo« (1881).

Levstik si je torej tudi v odnosih med dejansko in pesniško resničnostjo prizadeval vzpostaviti izrazito skladno, integrirano razmerje. Težil je po sintezi estetske in objektivne podobe stvarnosti, po zlitju idealnega z naravnim, subjektivnega z objektivnim, izraza z odrazom.

Ta načelna in seveda dokaj splošna razmejitve med umetnostjo in resničnostjo je dobila nazorno in otipljivo podobo v teoriji karakterja, ki predstavlja problemsko središče Levstikove kritične zavesti pa tudi kritične prakse. V programskem *Popotovanju iz Litije do Čateža* (1858) je poudaril: »Prvo je značaj in znanje človeškega srca...« V nadaljnjih kritikah se je res z veliko pozornostjo ustavljal ob analizah nastopajočih oseb in njihovih dejanj. Zakaj je toliko kritičnih energij posvetil prav tem vprašanjem? Ena izmed najvidnejših značilnosti njegove literarne miselnosti je bil namreč izrazito antropocentričen pogled na ustroj književnega dela. Estetska načela je meril po človeku in človeka postavil tudi za poglobitveni predmet literature sploh. Vse ostalo, živo in neživo naravo je potisnil v ozadje kot nekaj, kar v umotvoru ne more imeti samostojne, od človeka neodvisne funkcije. Zatrjeval je: »Poet išče le dušnega življenja, torej mu more le človek in sam človek pravi predmet biti, vse drugo mu je le v to rabo, da človeka krasi.« Tako leta 1855. In podobno v *Popotovanju*: »Mislil bi, da je vsakemu umetniku človek prva reč, vse drugo ima toliko veljave, kolikor je dobi po njem.« Človekovo duševnost je postavil za glavno izhodišče, duhovno

lepoto za bistveni smisel književnosti. Te duhovne vsebine pa ni jemal metafizično, temveč psihološko in moralno. Tako so mu postali karakterji osrednji nosilci estetsko idejne vrednosti pripovednega ali dramskega dela.

Če iz mnogih poraztresenih sodb o značajih rekonstruiramo njegovo teorijo karakterja, pridemo do zaključka, da ne predstavlja nič drugega kot dosledno aplikacijo njegovih splošnih literarnoestetskih načel na posebno, psihološko področje književnega dela. Izključeval je možnost, da bi pesnik ali pisatelj psihološko stvarnost kopiral v vsej njeni nepregledni resničnosti. V svojo zamisel karakterja je dosledno prenesel prej navedena načela idealizacije. In sicer v dveh smereh: v duhovno ter v psihološko. Književnost naj bi prikazovala (poleg stranskih oseb) usode ljudi, katerih duhovna fiziognomija je človeško pomembna, pomembna v moralnem ali intelektualnem ali vitalističnem smislu. Poleg tega naj bi bile lastnosti značajev — ne glede na to, ali so dobre ali slabe, in take vselej so — druga drugi primerne, ustrezajoče si, skladne, v svoji celoti enotne. Lep karakter je po njegovem torej tisti, ki je poleg svoje človeške pomembnosti psihološko enoten, sam sebi zvest pri vsakem dejanju in vsaki situaciji. Nedvomno je tu šlo za prenos idealizacijskega načela skladnosti in enotnosti v psihološko strukturo oseb. Toda tudi tu je princip idealizacije omejil z načelom objektivne naravnosti. Menil je, naj se pisatelj v prikazovanju oseb izogne črno-bele tipizacije in naj ne gre čez meje naravnega in verjetnega. To dvojje pa jim zagotovi tako, da jih pusti delovati samo v mejah razumne motiviranosti. Kavzalni neksus je postal temeljna metoda Levstikove psihološke kritike.

Ostane vprašanje, kaj je sploh mislil z izrazom karakter. Njegova kritična praksa kaže, da je imel pred očmi kompleks človekovih emocionalnih, intelektualnih, moralnih in bioloških lastnosti, ki kot celota delujejo na določeni način. Pozornejša preiskava te Levstikove tipizacije pa pokaže, da je v svoji zamisli karakterja izključeval tako 'abstraktni tip kot docela slučajni individuum. Pisatelj naj bi v osebah prikazoval tisto, kar je v njih bistveno in v nekem smislu splošno, a takó, da se ne bi oddaljil od žive, individualne plastike. V mislih je imel individuum, razširjen v splošnost, zato govori o »individualnem načinu« (podčrtal B. P.) ravnanja oseb. Če pa hoče umetnik ustvarjati take ljudi, ki so enkratni, a hkrati ravnajo po neki splošno verjetni kavzaliteti duševnega življenja, mora, tako meni Levstik, najprej sam dobro poznati

»vsako gubo« človeške »duše«. S tem je dejansko pristal na eno izmed glavnih postavk realistične kritike, ki se glasi: umetnost je kljub njeni posebni resničnosti treba preverjati tudi z merili življenjske empirije. K izkustvenemu preverjanju psihološke podobe oseb pa je kazala še ena kritikova postavka: duševnost oseb naj se kaže v akciji, v dejanjih in ravnanjih, ob njihovem realnem stiku s svetom ter ljudmi. Zato ima Levstik še vedno v mislih dramatično zgodbo, ki človekovo notranjo resnico spreminja v otipljivo, realno usodo. Take zahteve so že same po sebi zavračale možnost neomejenega psihologiziranja, tako deskriptivnega kot intuitivnega prodiranja v zapletene labirinte človekovega notranjega sveta.

Kljub izredno dosledni zahtevi, naj bo v središču pisateljeve pozornosti človek, pa je Levstik v resnici tudi temu nazoru postavil neke meje. Od slovenske literature je namreč želel, naj prestopi prostor dotlej že močno uveljavljene lirike, ki je po njegovem svet prikazovala le bolj »v koséh«, in naj dá »veliko delo« na področju proze, skratka, celovitejšo sliko življenja. Zakaj pisateljevo »delo mora biti zrcalo svojega časa, mora stati na vogelnem kamnu narodskega života, sicer nima veljave, ker je enako poslopju, na pajčino zidanemu«. Torej bi morala biti tudi podoba človeka v tesni zvezi s podobo časa in prostora. Ta misel se je močno uveljavila n. pr. v kritiki prvega slovenskega romana, Jurčičevega *Desetega brata* leta 1868. V njej je kritik pogršel resnično socialno tipiko kmečkih oseb.

*

Taka bi bila v bistvenih črtah Levstikova literarnoestetska koncepcija. Seveda šele tedaj, ko jo notranje uskladimo in smiselno rekonstruiramo iz mnogih posameznih sodb, s katerimi je v javnosti ali zasebno spremljal pojave slovenske književnosti od začetka petdesetih pa tja do srede osemdesetih let. Če njegovo teorijo presojamo iz stvarne zgodovinske danosti, vidimo, da je izključevala tako romantični subjektivizem kot deskriptivni realizem, pa tudi tendenčni aktualizem, ki ne bi upošteval določenih estetskih nujnosti. In isto velja za pasivno posnemanje folklorne poezije ali proze, ne glede na to, da je leta 1858 slovenskim pripovednikom še priporočal nekatere motive ljudskega izročila. Pri tem namreč ni odstopil od svojih idejnoestetskih principov oblikovanja.

Za najbolj splošno usmerjenost Levstikove literarne estetike — čeprav je v ustvarjalni praksi sam večkrat zapustil njena načela — bi ustrežal izraz klasični realizem. To pa zato, ker je bila njegova zamišljena realizma taka, da nobeni posamezni sestavini umetniškega ustvarjanja ni dopuščala popolne osamosvojitve. Niti sâmo čustvo niti sama domišljija ali misel mu niso mogli predstavljati edine vsebine umotvora. Prav tako mu tudi oblika ali katerakoli njena izrazna prvina, n. pr. muzikalnost ali besedna figurativnost sama po sebi ni pomenila smisla poezije. Enako uravnovešen je bil njegov odnos do snovi. Predmet prikazovanja mu ni mogla biti niti samo narava niti zgolj družba, pa tudi človek ne, ki bi živel docela izven njiju. Končno tudi človeka ni obravnaval samo kot zunanje, fizično bitje, a prav tako ne kot zgolj notranji, psihični pojav, temveč ga je vezal na tipičnost časa in prostora. Skratka, uprl se je vsakemu okrnjenemu vidiku oziroma »omejenemu izrazu« (F. T. Vischer) literarne umetnosti. Gre za kompleks postavk, ki so bile značilne za tisto obdobje realistične literarne miselnosti, ko je — kljub zelo niansiranim in v marsičem različnim koncepcijam — prevladovalo mnenje, da naj bo umetnina bolj ali manj skladen ter enoten organizem vseh bistvenih elementov ustvarjanja. In da naj bo izraz neokrnjene, celotne osebnosti ustvarjalca, ki se kljub svoji posebni naravi še ni odtrgal od objektivne stvarnosti ter njene pregledne tipičnosti.

Kakor hitro pa so realisti svojo literarno prakso ali estetiko začeli poglobljati v eno samo smer in težiti po njeni osamosvojitvi oziroma absolutizaciji, lahko govorimo o razkrajanju klasičnega realizma, ki je lahko šlo v različne smeri: v aktualistično tendenčno, v naturalistično deskriptivno, v psihološko, impresionistično ali formalistično smer. Prav preko takih zastranitev od celovitega pogleda na življenje in suvereno kritičnega dojetanja stvari s celotno osebnostjo so se ustvarjalna izhodišča začela premikati v golo zunanjo opisnost ali v subjektivne prostore pesnikove duševnosti. Proces razkroja oziroma notranje dezintegracije klasične teorije realizma smo prav iz teh izhodišč nakazali v uvodnem poglavju.

Čeprav je sociološko etiketiranje umetniških nazorov včasih težko in prečesto pragmatično početje, se nam pri estetiki klasičnega realizma ponujajo določena znamenja, ki so bila otipljiv izraz družbene danosti. Ne glede na izjeme in mnogotere razlike je tako ali podobno pojmovanje umetnosti ustrezalo glasnikom tistih družbenih sil, ki so stale tik pred

svojo zgodovinsko afirmacijo ali sredi nje. Torej tistemu stanju človekove biti in zavesti, ko sta na stopnji konkretnega uveljavljanja svojih teženj ter idealov, njihovega uresničevanja v objektivni stvarnosti. In to na tisti stopnji uresničevanja, ki še ni tako daleč, da bi se znašlo pred nerazrešljivimi protislovji. Šele te so človeka gnale v skrajne situacije: v nepremagljiv notranji dvom, v tesnobo osamljenosti, v beg iz resničnosti, v anarhično revolto ali v razosebljeno podreditev stvarnosti. Življenjska stvarnost se jim ni kazala kot vedno nova, tuja in grozljiva uganka, temveč kot nekaj razumnega in kljub vsem svojim protislovjem ali slabostim popravljivega. Človek v njej ni bil nejasno nevaren ne drugim ne samemu sebi. Prevladovala je vera v spoznavnost vzrokov, posledic ter smisla človekove kritike in akcije. Temu življenjskemu občutju je tudi v literarni teoriji ustrezal jasen, močan, dosleden in dejavni človeški tip, čigar tragedija je imela svoj smisel, kot ga je imela Levstikova, čeprav se je končala v duševni omračenosti.

Misleci in glasniki tovrstnih družbenih situacij 19. stoletja so svoje misli, čustva in želje prilagajali dani resničnosti in to resničnost hkrati aktivno spreminjali. Med posameznikom in družbo, med čustvom in mislijo, med mislijo in dejanjem, med idealom in resničnostjo pa tudi med lepoto in dobroto kljub vsem disonancam še ni bilo prave odčitave, temveč zavestno, dejavno, v dialektičnem smislu harmonično razmerje. Estetika takih ljudi je nosila, čeprav na različnih stopnjah družbene, idejne in umetniške razvitosti, podoben red stvari. Zanj so morda najbolj značilne ravno težnje po notranji integraciji vseh bistvenih strukturnih elementov besedne umetnosti. Težnje, ki se tako izrazito pokažejo pri analizi idejno estetskih izhodišč Levstikove literarne kritike.

Njegovi kritični fiziognomiji so udarila odločilno znamenje mladostna leta 1848—1855. Estetski nazori, pridobljeni v tem času z razmeroma prizadevnim teoretičnim študijem, se mu kasneje niso več bistveno spreminjali, temveč kvečjemu dopolnjevali. Njihova izhodišča je treba iskati v družbenih okoliščinah marčne revolucije. Prav te okoliščine so povzročile vrsto pojavov, ki so značilni za prej omenjeni tip človekovega razmerja do sveta. Kljub temu, da so bili demokratični plodovi revolucije že po dveh letih, z nastopom Bachovega absolutizma, nasilno zatrti — in morda prav zato — in da so prišla na dan mnoga grozeča znamenja notranjih političnih ter socialnih trenj, se je vendarle

okrepila vera v dejansko uresničitev meščanskih idealov narodne ter osebne svobode. Posebno med mladim rodом, ki je v petdesetih letih stal pred nalogo, da v bližnji bodočnosti nastopi s stvarnim političnim delom. Vidnejši del te slovenske mladine se je v svojem življenjskem in literarnem okusu zavestno odvrčal od romantične razklanosti med absolutnimi in realnimi vrednotami ter se odmikal od depresivnih posledic tovrstne razklanosti: od pesimizma, elegizma, sentimentalizma, »bolnih počutkov« in podobnih stanj (R. Razlag, D. Dežman, J. Trdina, Levstik). Dobivala je izrazitejši smisel za stvarnost, za trezno kritiko in preobrazbo resničnosti. Tudi prvi pomembnejši pesnik in esteta tega rodu, Levstik, je bil človek bojevite, objektivno dejavne narave, mislec, ki so mu bile, kot je zapisal sam, tuje vse »daljne, strme visočine« kakor tudi »temnih brezen globočine«. Razumljivo je, da niti v svojem takratnem življenju niti v nazorih o umetnosti ni mogel pretrgati vezi med lastno osebnostjo in družbo, med lepim in dobrim, med idealom in stvarnostjo, med umetnostjo in resničnostjo. Integracijske tendence so v njegovi estetski zavesti lahko dolga desetletja vztrajale zato, ker sta bili njegova družbenopolitična zavest in vera v življenje povezani z ljudsko, demokratično smerjo zgodovinskega razvoja. S smerjo, ki se ni korumpirala in pokazala v luči absurda, kot so se pokazale druge smeri meščanske miselnosti in politike že kmalu po marčni revoluciji, izrazilo pa v sedemdesetih letih, ki so odločno spodmaknila tla integracijski zavesti in tudi Levstika samega privedle v hude notranje krize. Vendar je vztrajal v odporu proti vsem oblikam človekove in umetniške dezintegracije ne glede na to, da jih je stvarnost vse bolj podpirala.

*

Levstikov estetski koncept pa seveda ni bil pogojen samo po njegovi splošni idejni usmerjenosti, temveč tudi po določeni literarnoteoretični šoli. Že na prvi pogled je jasno, da pri tem ne gre za neke izvirne, docela nove poglede na vprašanja literarne umetnosti. Pozornejši študij geneze Levstikovih estetskih postavk nas privede do zaključka, da so se mu pogledi oblikovali ob avtorjih klasične literarne estetike. Že njegova srednješolska izobrazba je bila izrazito klasična in je temeljila na razmeroma urejenem spoznanju Aristotelovih in Horacovih nazorov o pesniški umetnosti ter podaljškov njunih pogledov v sodobni čas. Po zaključku šolske vzgoje je mladi Levstik vneto segel po Lessingovih

kritičnih spisih in jih temeljito preštudiral.⁴ Pri Lessingu je naletel na take estetske nazore, ki niso izključevali njegovih lastnih kritičnih hotenj, temveč so jih v marsičem podpirali in celo osveščali. V njem je srečal misleca, ki je z dosledno logiko, ostro dialektiko ter sugestivno besedo branil notranjo skladnost vseh bistvenih vrednot leposlovne umetnosti. Pozorna primerjava obeh avtorjev nas pripelje do spoznanja, da se je jedro Levstikove estetske kritike oblikovalo ravno ob nemškem kritiku. Pa naj gre za vprašanje konstitutivnih elementov poezije in njihovega notranjega razmerja ali za razmerje med umetnostjo in resničnostjo ali za teorijo karakterja. Posamezne genetične vezi kažejo seveda še k drugim avtorjem: k Ramler-Batteuxu, Jeanu Paulu, Goetheju, Schillerju, Börneju, deloma k Wienbargu, Herbartu in Zimmermannu, medtem ko je ruske teoretike realizma začel spoznavati šele v sedemdesetih letih in še to bolj posredno, zlasti preko Celestina. Vendar so bili vsi ti vplivi bolj obrobni v primeri z Lessingovim. Našteli bi lahko pravo množico konkretnih vezi med njima. Tu naj omenim samo dejstvo, da je bila *Hamburška dramaturgija* (1767—1769) prva in glavna šola Levstikove karakterološke, realistično psihološke kritike. V *Dramaturgiji* se je namreč Lessingov spontani realizem najbolj sprostil klasicističnega »antikiziranja«, posebno pri analizah odrskih mojstrov in realističnega igralca Ekhofa, ki mu je bil nekakšen gledališki Laokoon. Ameriški literarni teoretik R. Wellek je ugotovil, da je Lessing postavil temelje psihološkemu realizmu v literarni kritiki 19. stoletja.⁵ To velja nedvomno tudi za slovensko realistično kritiko, ki je prav pod Lessingovim vplivom najprej zaživela na področju psihološke karakterologije.

Levstikova navezanost na avtorja *Laokoonta* (1766) in *Dramaturgije* pa ni bila zgolj ozko literarna. V njem je spoznal bojevitega in skrajno poštenega nacionalnega reformatorja, ki je nemško književnost osvobodil tuje duhovne nadoblasti, radikalno obračunal z domačim književnim diletantizmom in z globoko moralnimi razlogi utemeljil obrambo ostre kritike, čemur je tudi Levstik posvetil velik del svojih moči. V Lessingu je srečal humanista, ki je priznaval enakovrednost narodov. In misleca, ki je človekov etos osvobodil konfesije. Povrhu vsega ga je

⁴ Na nekatere posamezne vezi med Lessingom in Levstikom je slovenska literarna zgodovina že opozorila. Prim.: Josip Vidmar, Franceta Levstika literarna kritika, Ljubljanski Zvon 1931; Anton Slodnjak, Frana Levstika zbrano delo V—VI, 1935—1935; VI—VII, 1956—1958; Anton Ocvirk, Levstikov duševni obraz, Levstikov zbornik, Ljubljana 1935.

⁵ R. Wellek, A history of modern criticism 1750—1950, I, London 1955, 175.

Levstik štel za Slovana, kar takrat ni bilo brez pomena. Skratka, med obema osebnostima in tudi dobama je obstajala cela vrsta podobnih psiholoških, idejnih in družbenih teženj, ki so ustvarile posebne afinitetne pogoje, zaradi katerih je Levstik sprva instinktivno, nato pa čisto zavestno iskal opore pri Lessingu.

Vendar bi morali Levstikovo kritiko obsoditi za zgodovinski anahronizem, če bi Lessingu sledil docela zvesto in mehanično. Tega ni storil. V pogledih na proces pesniškega ustvarjanja pa tudi v teoriji karakterja se je pomaknil bliže k biološkemu in sociološkemu determinizmu. Tudi pri vsebinski in izrazni demokratizaciji književnosti je šel znatno dlje. Poleg tega je občutno okrnil Lessingov apolinični estetski ideal, kakršnega je postavil v *Laokoontu*, in težil po estetsko svobodnejših učinkih. Ravno tako je razmajal ekskluzivnost učiteljevega moralnega kriterija. In kar je najbolj značilno: nikjer ni upošteval metafizičnih filozofskih izhodišč, s katerimi je nemški kritik utemeljeval včasih svoje estetske principe, trdeč, da je umetnina mikrokozmos, v katerem morajo vladati isti zakoni kot v makrokozmosu, n. pr. zakon harmonije, razumnega moralnega reda, kavzalitete itd. Takih spekulativnih dedukcij pri Levstiku seveda ni, vse je izvajal iz človeka in življenja samega, ne iz kake kozmične imanence. V vseh naštetih primerih mu je liberalizacija Lessingove koncepcije odpirala nove možnosti k zblizanju literature in stvarnosti, k zblizanju na ravni tiste stilne formacije, ki jo imenujemo realizem.

Toda ti odmiki in razhajanja ne spremene osnovnega dejstva, da je Levstikova pot v teorijo realizma vodila preko klasične literarne estetike, bolj točno, preko Lessinga.

*

Nastajanje teorije realizma na osnovah starejše klasične estetike seveda ni pojav, ki bi bil značilen samo za slovensko književnost.

Opozorimo na nekaj primerov iz nemške književne teorije in estetike, ki sta bili še najlaže dostopni našemu prvemu programatiku realizma.

Jean Paulovo delo *Vorschule der Aesthetik* (1804), ki ga je Levstik poznal, je predstavljalo primer literarne estetike, ki je bila polna notranjih protislovij. Če bi Paulove posamezne trditve jemali izolirano, bi lahko v njegovem delu našli obrambo izrazito romantične, a prav tako tudi klasicistične in realistične literarne smeri. Z vidika celote pa

vendar ni moč prezreti neke osnovne težnje, ki se bolj ali manj jasno prebija skozi protislovja zanesenih formulacij. Ta poglobljena ost Rich-terjeve umetnostne miselnosti je bila naperjena proti nemški romantiki, predvsem proti njenim pohodom v neskončno in neznano, proti njeni abstraktnosti ter zanikanju čutnega, stvarnega sveta. Vorschule der Aesthetik je načelno branila princip plastične umetnosti. Romantike je Jean Paul imenoval pesniške »nihiliste«. Po drugi strani pa se je prav tako uprl »matérialistom« ali »hlapčevskim popisovalcem resnič-nosti«. Toda za plastično prikazovanje življenja je bil tako zavzet, da so mu bili »materialisti« še vedno ljubši kot megleni romantiki Novali-sove vrste, ki so slikali »eter v etru z etrom«. »Nihilistom manjka snovi,« je menil, »materialistom oživiljene snovi, skratka, oboji se srečujejo v nepoeziji.« Kljub temu, da je od časa do časa sam pristal na romantičnih tleh metafizične spekulacije, je vendarle njegov koncept pomenil močno korekturo romantike, korekturo v smeri objektivne življenjske plastike. To svoje hotenje pa je izvajal s pomočjo zahteve po klasičnem ravnovesju med subjektivnim in objektivnim oblikovalnim principom. Zatekel se je na točko teoretičnega »ekvilibriranja med zunanjim in notranjim svetom«. Povrnil se je k načelom skladnosti in enotnosti, položil na vrelce nemške romantične fantastike »termometer razuma« in se odločil za tako strukturo umetnine, v kateri bo spet uveljavljena »har-monična sredina vseh sil in položajev«. In dejstvo je, da se je pri teh svojih hotenjih večkrat ozrl nazaj na Lessinga in pri njem poiskal opore.

Klasično načelo skladnosti in ravnovesja se je izredno močno uveljavilo tudi pri predstavnikih formalistične smeri nemške poroman-tične estetike, n. pr. pri Herbartu in Zimmermannu (1858, 1865). Le da se je tu omejilo samo na ožje področje zunanjih in notranjih kompozi-cijskih proporcev v strukturi umetnine. Seveda je ta formalistična ekskluzivnost, ki je zanikala vsakršen pomen vsebinskih sestavin umet-nosti, po drugi strani pomenila nedvoumen razkroj klasičnih pogledov.

Filozofsko spekulativni kakor tudi formalistični smeri se je že v tridesetih letih odločno uprl vodilni teoretik Mlade Nemčije L. Wien-barg s svojim delom *Aesthetische Feldzüge* (1834). Prizanesel je edinole Jeanu Paulu. Prizadeval si je dokončno podreti zid med lepoto in resničnostjo, med umetnostjo in stvarnostjo, pa tudi med estetiko in politikom. Sodobnost je razumel kot prehodno dobo, polno disonanc, ne-mira, raztrganosti in dvomov, kot čas, ki nima enotnega svetovnega

nazora in zato tudi ne enotne, normativne presoje lepega. Kdor bi hotel ustvariti enoten estetski kodeks, bi po njegovem moral prej ustvariti novo religijo, novo moralo, novo umetnost in novo družbo. Schillerjevo tezo o estetski vzgoji je postavil na glavo in zapisal, da mora iti moralna, politična in socialna preobrazba pred estetsko. In tej stvarni preobrazbi naj služi umetnost s svojo teorijo vred. Toda njegova vera v liberalno demokratično preobrazbo družbe in človeka, v poravnavo nasprotij med stanovi pa tudi med fizičnim in duhovnim delom, vera v vsesplošno dezalienacijo ga je po drugi strani privedla do tega, da je svojo aktualistično estetiko protesta dopolnjeval z globoko vero v harmonični estetski ideal. Grška ureditev družbe in uravnovešenost antičnega človeka sta mu bili globlji življenjski vzor, antična lepota vzor umetnosti, skladnost in enotnost vzor stila. Zato se je upiral deskripciji in na tihem tudi aktualistično tendenčni književnosti, čeprav jo je za sodobnost sam propagiral. Verjel je, da bo nad pepelom njegovega rodu vstala nova klasika, da pride čas, ko »resnično ne bo več prostaško, idealnemu sovražno in nasprotno«. Tako je njegovo dionizično revolto dopolnjevala globoko apolinična vera v razumno ureditev sveta. In ni naključje, da se je tudi Wienbarg tu in tam oprl na Lessingove estetske postavke.

Omeniti kaže še predstavnika mladoheglovske estetike realizma F. T. Vischerja, ki mu je Lukács nadel ime »zmernega realista«. Vischer je bil razmeroma popularen teoretik realizma, znan tudi izven meja, zlasti med Rusi. Sistem Vischerjeve izredno obsežne estetike (1846–57) je bil naravnian predvsem proti brezsnovnemu idealizmu nemške romantike, ki je umetnost odtujila objektivnemu svetu. Toda, kakor je Vischer romantičnemu subjektivizmu postavljajal za korektiv resničnost samo, tako je tudi opisnim realinom postavljajal domišljijo in čustvo za korektiv njihove hladne objektivitete. Umetnost mu je bila spoj enega in drugega, bila mu je »subjektivno objektivna lepota«. Enako, čeprav nekoliko bolj prizanesljivo, je obsodil tendenčno literaturo. In nič manj odklonilen ni bil njegov odnos do tistih »ledenih cvetov« poezije, ki niso bili nič drugega kot izraz formalistične virtuoznosti. Priznaval je, da je lepota umetnine v njeni formi, toda hkrati je trdil, da je oblika rezultat vsebine, je ideja, ki je prešla v formo. Vischer je zavrnil vse ekstremne pojave sodobne literature in se uprl vsem njenim »omejenim izrazom«. Njegova prizadevanja so težila k regeneraciji moderne literature, k regeneraciji v smislu ponovne klasične integracije njenih razhajajočih se

vrednot in sestavin. Toda bil je učenec Heglovega zgodovinskega pojmovanja stilov, zato se seveda ni zavzemal za mehanično posnemanje starega klasičnega stila, temveč za prilagoditev temeljnih klasičnih principov sodobni razvojni stopnji umetniškega doživljanja ter izražanja. Zavzemal se je za tako imenovano »svobodno prilastitev resnično klasičnega«, ki po njegovem v vseh časih ohranja svojo urejajočo vrednost.

Kako je Vischer poskusil aktualizirati načela klasične estetike?

Njegova splošna težnja je bila: »klasično pojmovani moderni stil«. In ker je pod »modernostjo« razumel tri literarne smeri, romantično, aktualistično tendenčno in deskriptivno realistično oziroma »naturalistično«, je naštel tri rešitve. Nakazal je tri tipe moderne klasike: poezijo, ki predstavlja združitev »romantične vsebine s klasično obliko«; zatem tendenčno literaturo, v kateri pa bi bila ideja brez preostanka zlita s snovjo, s podobo; in končno klasično očiščeno realistično književnost. Najbolj se je nagibal k tej zadnji rešitvi, k prikazovanju stvarnosti, nad katero pa naj bi bila razlita luč »ideala«, oziroma pregrnjena »razjasnjujoča duhovna tančica« (*»verklärender geistiger Schleier«*). Prav ta definicija je v skorajda dobesedni obliki prodrla k Slovencem, najdemo jo leta 1878 pri Levstiku in Kersniku, čeprav sta jo razumela v nekoliko različnem smislu. Vischer je šel v snovni in stilni demokratizaciji književnosti dokaj daleč. Saj je želel, da naj bo literatura napisana tudi za neizobraženega meščana, delavca in kmeta. Zavedal pa se je že bistvenih socialnih dejstev, ki so razbila harmonični red stvari izven človeka, v človeku samem, pa tudi v razmerju med človekom in družbo in zato seveda prav tako v umetnosti. Vendar je trdno verjel v razumno ter demokratično preobrazbo družbe, v ukinitvev alienacije in zato tudi v novega, celovitega človeka ter v novo klasiko. In tudi pri njem ni naključje, da je Lessinga proglasil za najbolj tvorno izhodišče sodobne kritike, seveda s pripombo, da je to pozitivno tradicijo treba prilagajati sodobnemu stanju književnosti.

Za vse naštete teoretike je značilna neka skupna lastnost. Čeprav so se med seboj razhajali v mnogočem in celo v aplikaciji klasičnih principov na sodobno umetnostno problematiko, so njihovi pogledi na književnost ostali izrazito antropocentrični. Zato so teoriji karakterja vsi posvečali izredno veliko pozornost. Izhajali so bolj ali manj dosledno iz prepričanja, da je človek suvereno, razumno bitje, ki s svojo zavestjo zmore obvladati grozeči svet protislovij ter disonanc.

Tudi pri ruskih realističnih kritikih, ki so si z vso odločnostjo prizadevali zblížati literaturo in stvarnost, je bil antropocentrični nazor dokaj trden. In tudi pri njih lahko ugotovimo, da so se v estetskih postavkah pogosto naslanjali na starejšo klasično šolo.

Belinski je z vsem svojim temperamentom uveljavljal realizem »naturalne šole« z Gogoljem na čelu (čigar vpliv je začel med Slovence občutneje prodirati v petdesetih letih), se upiral psevdoklasicizmu zagovornikov »karamzinske izobrazbe, ki jih retorika potolaži, resnica pa ujezi«, in se zavzel za prodor čisto vsakdanje stvarnosti, »življenjske proze« v književnost. *Mrtve duše* je naravnost slavil kot »poemo, zasnovano na patosu stvarnosti«. Vendar je res, da mu je estetsko merilo ostalo prvi pogoj vsake prave umetnosti. Didaktični književnosti se je uprl prav tako kot larpurlartizmu in enako kot goli deskripciji. Tako imenovanemu »fiziološkemu orisu vsakdanjega življenja« je prisodil podrejeno mesto. V tem pogledu je celo na Gogolja naperil določene očitke. Pri Belinskem lahko zasledimo težnjo po notranjem sožitju emocionalnih, fantazijskih in razumskih sestavin v zelo izraziti obliki. Umetnost mu je bila »reproducirana stvarnost«, toda reproducirana tako, »kakor znova ustvarjen svet«. Moment idealizacije je v njegovi realistični estetiki neutajljiv, čeprav ga je končno izenačil z momentom tipizacije. Zakon tipičnosti mu je bil eden izmed tistih trajnih zakonov literarnega oblikovanja, ki jih »ni moč brez kazni podirati«. Tudi presojanje karakterjev po kavzalni logiki je v njegovih kritikah nekaj rednega. Končno pa je pristal na enega izmed glavnih načel klasične estetike, na princip skladnosti, enotnosti in celovitosti. V oceni *Junaka našega časa* je umetniško delo proglasil za »čisto poseben, celoten, skladen in vase zaprt svet, v katerem so vsi deli v skladu s celoto«. Oba principa, tipizacijo in harmonizacijo, pa je neprestano omejeval z merili naravnosti ter verjetnosti. In tudi pri njem naletimo večkrat na Lessingovo ime kot ime pomembne kritične avtoritete. Belinski se je torej v zgradbi tistih estetskih kategorij, ki so tudi zadevale razmerje med pesniško in stvarno resničnostjo, močno oprl na staro šolo klasične estetike, čeprav jo je do skrajne meje — mnogo dlje kot n. pr. Levstik — prilagodil svojemu času in bolj razvitim realističnim tendencam sodobne ruske književnosti. Šel je tudi mnogo dlje kot omenjeni nemški teoretiki.

Černiševski je stopil še korak naprej. V razpravi *Estetski odnosi med umetnostjo in stvarnostjo* (1855) je postavil tezo, da je življenje bolj resnično in celo bolj lepo kot umetnost, ki je lahko samo nadomestilo.

medla reprodukcija stvarnosti. »Ne morem si misliti obraza,« piše v istem delu, »ki bi bil lepši od obrazov, katere sem videl v resničnosti.« Zato se je uprl vsem teorijam o idealiziranju, »popravljanju« ali »umivanju« resničnosti. Pristal je celo na »dagerotipno portretiranje stvarnosti«, pa tudi na književnost, ki bi bila samo »učbenik življenja«. Toda kljub očitnemu razkroju teorije klasičnega realizma lahko ugotovimo, da je sprejel mnoga načela klasične estetike tisti trenutek, ko je začel razpravljati o »lepi formi«, ki jo je proglasil za »neogibno lastnost slehernega umetniškega dela«. Sprejel je n. pr. Heglovo in Vischerjevo zahtevo po enotnosti ideje s podobo in se na nekem mestu deklarativno odvrnil od deskriptivne metode. Navsezadnje je sprejel tudi umetnostno načelo o potrebi skladnosti in enotnosti, boreč se proti prehudi reliefnosti posameznih delov. Plehanov je čisto upravičeno opozoril na tesno zvezo med Černiševskim in Lessingom.

Bolj dosledno se je od klasičnih principov odvrnil šele Dobroljubov, ki je v oceni Ostrovskega *Nevihite* leta 1860 zavrnil vso normativno estetiko od Aristotela do Vischerja in se razšel z mnenjem, da bodi umetnina zgrajena harmonično, enotno, zaključeno ali na zlitju individualnega s tipičnim. Toda pri njem vendarle še srečamo misli, naj pisatelj oblikuje po načelu logične resnice ter razumne verjetnosti in naj prikazuje bistvene strani življenja.

Celo pri francoskih mislecih realizma naletimo na analogne, čeprav ne tako izrazite oblike sožitja s klasično tradicijo. Stendhal je n. pr. odločno nasprotoval vsakršnemu »visokemu, elegantnemu« in »prijetnemu« slogu, pravilom akademske estetike sploh. A prav tako je leta 1830 zavrnil mnenje, da bi umetnost smela biti »stenogramsko« točna reprodukcija stvarnosti. Pristal je na princip ustvarjalne selekcije, na tako imenovano »lepo laž«.

Pri Balzacu bi te zakone lahko iskali v načelih socialne, miljejske, psihološke in moralne tipizacije, v pisateljski metodi, kakršno je, čeprav naslonjeno na prirodoslovno teorijo okolja in vrst, definiral v uvodu k *Človeški komediji* leta 1842. Docela očitni pa so v njegovi, skorajda aristotelski formulaciji razlik med romanom in zgodovino. Balzac je ustvarjal v obdobju, ko je francoska meščanska družba že pokazala absurdno resničnost svojih nekdanjih revolucionarnih gesel o svobodi, enakosti in bratstvu, toda on je še verjel v »zmago človeka nad samim seboj«. In tudi v pogledih na strukturo umetniškega dela se ni predal

niti kaotičnemu iracionalizmu niti moralnemu agnosticizmu niti brezosebnemu formalizmu.

Z našega vidika so zanimivi Tainovi pogledi na umetnost. Kljub izrazito zgodovinskemu, pozitivističnemu in determinističnemu obravnavanju umetniških pojavov je imel Taine trden estetski nazor. Zgradil ga je ob grški klasiki, ki mu je pomenila najvišji in najlepši izraz »zdravega ter uravnovešenega človeka« (Uvod k zgodovini angleške književnosti, 1864). Bil je proti umetnosti — stenogramu življenja. Od nje je zahteval »zmožnost, zadeti in izraziti vodilno značilnost predmetov«. Tako preustvarjanje »iz realnega v idealno«, iz posamičnega v tipično pa mora, po njegovem mnenju, potekati po urejajočem principu skladnosti in enotnosti. Vsi učinki slike, kipa, pesmi, simfonije ali zgradbe naj bi bili usmerjeni proti isti točki, tako meni v svoji *Filozofiji umetnosti* (1865).

Navedeni primeri iz nemške, ruske in v manjši meri tudi francoske književnosti kažejo, da so se programatiki realizma pogosto naslanjali na starejšo tradicijo klasične literarne estetike, zlasti na njene integracijske težnje po celovitem, skladnem ustvarjalnem postopku in po notranje uravnovešeni strukturi umotvora. Kolikor pa so te, sicer svobodno povezete in sodobnemu književnemu razvoju prilagojene principe opuščali ali zoževali, so se oddaljevali od teorije klasičnega realizma in omogočali njen razkroj.

Levstikov primer v slovenski književnosti nas prav zaradi svoje razmeroma zelo nezdiferencirane, preproste in enotne podobe istega procesa, podobe, ki je bila plod manj razvitih, manj razčlenjenih literarnih in tudi socialnih pojavov, zelo prepričljivo opozarja na problem estetsko teoretičnih vezi med realizmom in starejšo klasično estetiko. Opozarja pa nas tudi na historične ter idejne vzroke te afinitete.

R é s u m é

Après un aperçu sur les principales lignes d'évolution et sur les qualités particulières de la théorie du réalisme dans la littérature slovène du XIXe siècle, l'étude aborde un des problèmes essentiels de ce phénomène, à savoir la question du «noyau classique» de la théorie réaliste chez les Slovènes, et de la genèse intrinsèque de ce noyau. On trouve la réponse en analysant les principaux points de départ esthétiques et théoriques de la critique littéraire de *Fran Levstik* (1851—1887).

La conception critique de Levstik est analysée d'abord sous deux aspects: 1. quelle était sa manière de voir les éléments constitutifs fondamentaux de l'œuvre littéraire et leurs rapports réciproques; 2. quel était son avis sur le rapport entre la vérité poétique et la vérité objective. L'analyse montre que Levstik recherchait une activité vive, et pourtant équilibrée, de tous les éléments constitutifs du travail créateur. Aucun de ces éléments — sentiment, imagination, intelligence, idée, expression — ne devait arriver à une émancipation complète, mais ils devaient tous s'intégrer à l'ensemble. Levstik établissait un rapport semblable entre la vérité poétique et la vérité objective, c'est-à-dire un rapport représentant la synthèse des principes subjectifs et objectifs de la création des formes, la synthèse de l'individuel et du typique, de l'expression et du reflet. Il gardait une inébranlable fidélité à l'opinion qu'une œuvre d'art doit représenter un organisme plus ou moins harmonieux et uni, fait de tous les éléments essentiels de la création poétique, et une expression de la personnalité intacte, entière et souverainement critique de son créateur, une expression qui, en dépit de sa nature spéciale, ne s'est pas encore séparée de la réalité objective et de ce qui, dans cette réalité, est typique. Puisque la manière de laquelle Levstik comprenait la structure d'une œuvre d'art était expressément anthropocentrique, tous ces jugements de principe se montrèrent le plus clairement dans sa théorie sur le caractère et dans ses jugements sur les caractères des personnages littéraires.

C'est bien pour cet ordre idéologique et esthétique au sein de ses aspirations à un rapprochement de la littérature et de la vie que la conception de Levstik peut être rangée dans les limites du réalisme classique. A savoir: dans les limites de cette esthétique réaliste qui n'a pas encore donné son approbation à l'émancipation de divers éléments constitutifs de l'œuvre littéraire, ou bien au relâchement de l'intégrité classique et à son dispersement en diverses directions possibles: p. ex. vers l'actualité tendancieuse, la description, le naturalisme, la manière expressément psychologique, le formalisme. Et c'est justement sous cet angle que l'auteur esquisse dans le premier chapitre le processus de la décomposition ou de la désintégration intérieure de la théorie classique du réalisme chez les Slovènes. L'étude attire l'attention aussi sur le fond idéologique et sociologique de ce phénomène. La conception du réalisme classique était en somme conforme à cet état de l'existence et de la conscience de l'homme du XIXe siècle où celles-ci se trouvaient dans la phase de l'affirmation plus ou moins concrète de leurs tendances et aspirations critiques, enfin dans cette phase de la réalisation qui n'arrive pas encore assez loin pour se trouver devant des antagonismes pour qui il n'existe pas de solution idéologique. Ce n'est que dans cette dernière phase que l'homme sera placé en des situations extrêmes: doute intime invincible, angoisse de la solitude, fuite devant la réalité, révolte anarchique ou subordination dépersonnalisée à la réalité. Derrière l'idéologie littéraire de Levstik, qui s'opposait, soit en pleine conscience soit instinctivement, au processus de plus en plus menaçant de l'aliénation, on sent agir un démocratisme libéral non entamé.

La deuxième partie de l'étude traite le problème de la genèse intrinsèque de la conception littéraire et esthétique de Levstik dont le fond s'est modelé

sur l'esthétique classique traditionnelle, surtout sur celle de Lessing. Mais Levstik débarrassa sa théorie de nombreux articles expressément classicistes et métaphysiques, pour l'adapter à ses tendances réalistes et à l'état de la littérature slovène de son temps. Bien des signes indiquent aussi diverses autres influences (Ramler-Batteux, Jean Paul, Goethe, Schiller, Börne, Herbart, R. Zimmermann, Wienbarg, Vischer, réalisme russe, Celestin, etc.).

La formation de la théorie du réalisme sur les fondements d'une esthétique classique plus ancienne, et notamment sous l'influence de Lessing, n'est pas un phénomène qui serait caractéristique seulement pour la critique littéraire slovène. Le dernier chapitre de l'étude s'occupe spécialement de ce problème de portée européenne, et l'auteur signale toute une série d'exemples analogues dans des conceptions littéraires et esthétiques étrangères. Les auteurs allemands sont les plus nombreux, puisqu'ils ont été les plus accessibles pour l'horizon théorique de Levstik (Jean Paul, Herbart, Zimmermann, Wienbarg, Vischer), ensuite viennent les critiques russes (Belinski, Černiševski, Dobroľjubov), tandis que Balzac et Taine sont cités seulement à titre de comparaison. Les exemples cités montrent que, dans les grandes littératures comme chez nous, la pensée réaliste cherchait à s'appuyer sur les classiques, surtout en ce qui concerne son aspiration à un procédé de création harmonieux, intégral, et à l'équilibre intime dans la structure d'une œuvre littéraire. Mais quand elle restreignait ou abandonnait ces principes, qu'elle avait librement adoptés pour les adapter à l'évolution littéraire contemporaine, elle s'éloignait de la théorie du réalisme classique et elle travaillait à sa désagrégation.

Si le problème des rapports entre la théorie du réalisme et l'esthétique classique plus ancienne est tellement bien mis en lumière par le cas de Levstik, c'est parce qu'on y trouve une image relativement simple, unie et non différenciée de ce phénomène, une image qui était le résultat des conditions littéraires et sociales moins développées.

Rozka Štefan

PREŠEREN IN MICKIEWICZ

Problem Prešeren—Mickiewicz je treba omejiti na razmerje slovenskega pesnika Franceta Prešerna do poljskega poeta Adama Mickiewicza. Prav nobene podlage namreč ni za domnevo, da bi bil tudi veliki poljski romantik poznal našega pesnika, čeprav samo po sebi to ne bi bilo nemogoče. Res da je Prešeren objavil svojo prvo pesem šele 1827, ko je le dve leti starejši Mickiewicz pripravljal za tisk že svojo peto pesniško zbirko, vendar je slovenski pesnik v tridesetih letih ustvaril s *Sonetnim vencem* tako izredno besedno umetnino, da bi mogla zbuditi zanimanje svetovne literarne javnosti, ko bi bila napisana v bolj znanem jeziku. V letu izida *Sonetnega venca* (1834) je Mickiewicz objavil v Parizu zadnje večje pesniško delo v poljskem jeziku, narodni ep *Pan Tadeusz*. Poslej se je posvečal publicistiki, politični in literarnozgodovinski, pisani v francoščini. Vendar tudi v njegovih predavanjih o slovanskih literaturah, ki jih je imel v letih 1840—1844 na Collège de France, zaman iščemo ime najpomembnejšega predstavnika sočasne slovenske poezije, kar je spet razumljivo, saj je prva in edina Prešernova pesniška zbirka izšla šele leta 1847.

Prešeren prvokrat omenja Mickiewicza v nemški elegiji *Dem Andenken des Matthias Čop* (1855), kjer ob naštevanju svetovnih književnosti, ki jih je njegov prezgodaj umrli prijatelj poznal, edinega Mickiewicza navaja po imenu:

»... Im sarmat'schen Norden,
wohin gerufen Dich des Schicksals Lose,
hast Du gelauscht des Mickiewicz Akkorden«

Tako pôzna omemba Mickiewiczovega imena pa nikakor ne more pomeniti, da Prešeren tega poljskega pesnika ni že prej poznal. Prav to, da istoveti njegovo poezijo z akordi, kaže, da je sam »prisluškoval«

mogočnim in raznovrstnim Mickiewiczevim verzom. Posrednik med njim in Mickiewiczovo poezijo je bil v tej dobi prav Matija Čop, slovenski literarni kritik in esteta, ki je v letih 1822 do 1827 služboval kot gimnazijski profesor v Lvovu in se tam dobro seznanil z Mickiewiczevimi deli. V njegovi interpretaciji je lahko Prešeren spoznal Mickiewicza v izvorniku, ni pa mogoče misliti, da se je toliko poglobil v poljščino, da bi bil mogel sam, brez tuje pomoči, že v tej dobi brati poljske pesmi. To potrjuje njegova kasnejša izjava o učenju poljščine po Korytkovem prihodu v Ljubljano (1837). Tudi naglas Mickiewicz (namesto pravilnega Mickiewicza) v navedeni nemški elegiji kaže, da mu poljska izgovarjava ni bila domača. O sorodni češčini, ki je Slovencu mnogo laže razumljiva kakor poljščina, je izjavil v pismu Fr. Lad. Čelakovskemu (1833): »Do zdaj še tako malo Vaš jezik umém, da Vas morem prositi, Vaše liste, če me, kar si upati prederzнем, še z' katerim bote osrečili, po nemško pisati...«¹

Kljub temu je nedvomno, da je Čop pri svojem estetskem mentorstvu upošteval tudi poljskega pesnika, ki mu je bil med sočasnimi evropskimi in še posebej med mladimi slovanskimi poeti izredno ljub. Mickiewicz je namreč v svojih delih postopoma uresničeval tista načela iz bogate romantične poetike, ki jih je Čop priporočal tudi mlademu Prešernu. Znano je, da Matija Čop ob vsej svoji izredni literarni in še posebej estetskoteoretični izobrazbi ni bil ustvarjalen duh in da je svoje nazore izpovedoval le v ozkem krogu prijateljev — ustno in v pismih.

Pismo, ki ga je poslal Fr. Leopoldu Saviju v Gorico 7. maja 1828, komaj pol leta po svojem povratku iz Lvova, vsebuje nekak pregled in oceno dotedanjšega Mickiewiczovega ustvarjanja.² V njem označuje Mickiewicza za začetnika nove dobe v poljski književnosti, ki jo je osvobodil varuštva francoske poezije ter jo približal angleški, zlasti pa nemški. Zelo posrečeno da je vpeljal v poljsko poezijo balado in obnovil sonet, ter s tem opozoril na južno poezijo, ki je že nekoč dobro vplivala na poljsko. Nekateri Mickiewiczovi soneti se Čopu zde nenavadno lepi — posebej omenja, da je tudi iz Petrarke prevedel dva — in so jih zato v Lvovu, kjer so izšli v ponatisu, navdušeno sprejeli. O tretjem zgodnjem Mickiewiczovem delu, o lirski drami *Dziady*, pa Čop govori z rezervo

¹ France Prešeren, Pesnitve in pisma. Uredil Anton Slodnjak. Ljubljana 1962, str. 235.

² Rozka Stefan, Mickiewicz in Čop, NSd 1955, str. 983 in sl.

kot o »nenavadni pesnitvi«. Ta zadržanost izvira iz odklanjanja skrajnosti nove, romantične struje, iz odpora proti vsakršni mistiki, ki se je Čopu že takoj spočetka upirala in jo je kasneje obsodil kot »ničevno fantaziranje«. Iz nekega drugega Čopovega pisma iz tega časa je razvidno, da je za resnično umetniško imel edino le »naravno« prikazovanje življenja.

Omenjena Mickiewiczzeva dela so izšla še za Čopovega bivanja v Lvovu: *Balade in romance* leta 1822 v Vilnu, *Dziady* leta 1823 prav tam in *Soneti* 1826 v Moskvi, leta 1828 pa ponovno v Lvovu. Tega leta je izšla v Peterburgu nova Mickiewiczzeva pesnitev *Konrad Wallenrod*, »zgodovinska povest iz litovske in pruske zgodovine«. Čop, ki je zvedel za novico iz pisem svojih lvovskih znancev in prejel od njih celo prepise nekaterih spevov, označuje v odgovoru (1. julija 1828) *Konrada Wallenroda* kot zelo pomemben pojav v poljski književnosti, za katero se, kakor poudarja, zelo zanima. Pesnitev se mu zdi podobna Byronovim portugalskim povestim, zlasti zaključni verzi ga spominjajo na Byronovo *Parizino* XVII. Kasneje (1834) navaja »vzvišenost« kot bistveno lastnost *Konrada Wallenroda*. Ta pesnitev je zbudila veliko zanimanje doma in tudi v tujini: v Krakovu so jo takoj ponatisnili, recenzija o njej pa je izšla tudi v nemški reviji »Blätter für literarische Unterhaltung« v Leipzigu (1830), kar je zvedel Čop iz lvovskega lista »Rozmaitości«, ki ga je prejemal redno tudi v Ljubljano. Verjetno pa mu ni bilo znano, da je izšel že 1834 v Leipzigu tudi prvi nemški prevod *Konrada Wallenroda* izpod peresa znanega pesniškega prevajalca Karla Ludwiga Kannegießerja, ki je bil tedaj gimnazijski ravnatelj v Wrocławu.

V nedatiranem konceptu pisma lvovskemu znancu J. Skarzyńskemu se je Čop obširneje pomudil ob zadnjem Mickiewiczevem delu, epu *Pan Tadeusz*: hvali pristno epsko in hkrati šaljivo preprostost dela, ki ga imenuje pravo narodno epopejo tedanjega časa, ter ga primerja z Byronovim *Don Juanom* in Goethejevim *Hermanom in Dorotejo*. Z nemško pesnitvijo, pravi, ima skupno tudi svetovnozgodovinsko ozadje, ki je gibalo dejanja, sicer pa je podoba poljskega življenja bogatejša, slikanje narave bolj pesniško, vse skupaj bolj narodno, ljudsko. Oblika je homerizirana, tudi elegično čustvo ne škoduje epski objektivnosti. V verzu — aleksandrincu — so odlično izkoriščene metrične svoboščine nove francoske pesniške šole. Čop zaključuje z ugotovitvijo, da se je pojavil pravi pesnik s stvaritvijo, polno resničnega in poetičnega življenja. Hkrati pa odklanja Mickiewiczza-avtorja *Dziadov* in sploh tisto

smer poljske romantike, ki je uvajala v poezijo mistične in magične prvine.

Za naš problem je važno, kako so mogle te Čopove sodbe o Mickiewiczu, ki jih je formuliral prav v letih, ko je drugoval s Prešernom, vplivati na našega pesnika, če pri tem upoštevamo še dejstvo, da je imel slovenski esteta v svoji knjižnici tudi vsa Mickiewiczova pesniška dela. Zapuščinski seznam navaja sicer samo Lvovsko izdajo sonetov (1828) in varšavsko izdajo poezij (1852), a ta obsega vse dotlej objavljene pesnitve, razume pa se, da je moral Čop imeti v Ljubljani tudi Mickiewiczev ep iz leta 1854, sicer bi ga ne bil mogel nadrobno razčlenjati. Odgovor na zastavljeno vprašanje je kaj preprost: Čopovo mnenje o Mickiewiczu je moglo vplivati na Prešerna spodbudno, zlasti v smeri razširjanja pesniškega programa.

Ob natančnejšem primerjanju pesniškega opusa obeh velikih poetov se pokaže presenetljiva podobnost v idejah, motivih in oblikah nekaterih njihovih del. Ta podobnost je deloma slučajna, izvirajoča iz podobne življenjske usode obeh pesnikov. Oba sta bila sinova zatiranega naroda, oba sta izšla iz družbeno zapostavljenega razreda — Prešeren iz kmečkega, Mickiewicz pa iz ubožanega nižjega plemstva — oba sta se tudi v lastnem krogu počutila kot tujca. Kakor Prešeren tudi Mickiewicz ni imel sreče v ljubezni do izvoljenke iz višjih družbenih slojev — tu meščansko dekle, tam grofična — pri čemer so imeli nemajhno vlogo stanovski predsodki staršev. Oba sta se zavedala pomena svojega pesniškega poklica in svoj dar povezovala z dolžnostjo do družbe. Zato ni čudno, da so pri obeh glavni viri poezije isti: ljubezen, domovina, pesniško poslanstvo. Seveda je radij Mickiewiczove poezije neprimerno večji, kakor je bil večji in družbeno razvitejši narod, ki mu je poljski pesnik pripadal.

Poleg takih podobnosti, ki so utemeljene v življenju in dobi, pa so še nekatere, ki ne morejo biti slučajne in ki upravičujejo domnevo, da je Mickiewicz vplival na Prešerna bolj, kot je naša literarna zgodovina doslej ugotovila. Prva taka skladnost se nanaša na njun pesniški program, ali bolje — na enako časovno zaporedje pesniških zvrsti. Glavne postavke tega zaporedja so: pesmi, balade in romance, soneti, epska pesnitev. Izven tega okvira so le tista Mickiewiczova dela, ki jih Čop ni cenil, bodisi zato, ker je v njih še močna klasicistična dediščina (n. pr. *Oda na mladost*, *Grażyna*) ali pa elementi mistične romantike, ki jo je Čop odklanjal (n. pr. *Dziady*).

Oba velika lirika sta se najprej uveljavila s pripovedno obliko balade in romance. Oba so k temu nagnili tuji vzori, zlasti nemški: Prešeren je na začetku svoje pesniške poti, spodbujen po neuspelem Zoisovem poskusu, prevedel Bürgerjevo *Lenoro*, Mickiewicza pa so pritegnile zlasti Schillerjeve balade, medtem ko je balado z motivom mrtveca, ki pride po svojo nevesto, napisal mnogo kasneje (1850). Ta priljubljeni baladni motiv pa je bil že večkrat obdelan v poljski predromantiki — trikrat samo pri Julianu U. Niemcewiczu — število vseh objavljenih balad pred Mickiewiczem pa znaša okoli sto osemdeset.³ Mickiewicz tedaj v svoji prvi zbirki ni uvedel nove pesniške zvrsti, ustvaril pa je z njo nov pesniški stil, katerega bistvene lastnosti so: preprost pogovorni jezik, pomešan s provincializmi, in iz ljudskega verovanja zajeta fantastika, prepojena s pesnikovimi osebnimi čustvi in doživetji. Te novosti je imel brez dvoma v mislih tudi Čop, ko v zgoraj navedenem pismu ugotavlja, da je Mickiewicz posrečeno vpeljal v poljsko poezijo balado. Slogu Mickiewiczevih balad in romanc pa je blizu tisti »požlahtnjeni narodni ton«, ki ga podčrtuje Čop v svojem literarno-zgodovinskem pregledu za Šafařika, ko govori o prvih Prešernovih pesmih.⁴ Morda je Čop, ko je po prihodu v Ljubljano spodbujal Prešerna, naj nadaljuje v začetni smeri, opozoril svojega prijatelja tudi na Mickiewiczovo prvo zbirko, saj bi bilo to v skladu z njegovim navodilom, naj se slovenski pisatelji učijo sloga v slovanskih jezikih z bogatim slovstvom.⁵ V Mickiewiczevih baladah in romancah sta pogostna motiva kaznovane nezvestobe (moške in ženske) in dekliške prevzetnosti, ki ju srečujemo tudi pri Prešernu, prvič že v njegovi zgodnji baladi *Povodni mož*. Ta motiv ima sicer svoje korenine v enakih mladostnih doživetjih obeh pesnikov, vendar se mi ne zdi odveč opozoriti na to, da je Prešernova balada spočetka bolj »objektivno pripovedna«, kasneje pa »kljub vsej pripovedni objektivizaciji že pretežno in povsem očitno izpovedna pesem ter kot taka celo bistveno dopolnjuje njegovo sočasno ljubezensko liriko, po drugi strani pa tudi vrsto njegovih izpovedi o pesniku in pesniškem poslanstvu.«⁶ Izpovednost pa je bistvena lastnost

³ Wiktor Weintraub, *The Poetry of Adam Mickiewicz*. The Hague 1954, str. 35.

⁴ SBL, Čop, str. 106.

⁵ SBL, Čop, str. 107.

⁶ Boris Merhar, Prešernovo »Neiztrohnjeno srce« v sklopu njegovih balad in »Poezije«, JIS VIII, str. 108—109.

tudi večine pesmi v prvi Mickiewiczzevi zbirki, od polemične balade *Romantyczność* pa do »pastoralne« balade *Dudarz*.

Reminiscence se dajo ugotoviti tudi pri sonetih. Preskok iz preproste oblike prvih balad in romanc v visoki trubadurski slog Prešernovih sonetov s klasično metaforiko in antičnim mitološkim svetom spominja na enako nepričakovan Mickiewiczev razvoj v ljubezenskih sonetih, posvečenih »Lavri«. Tudi tu srečujemo muze, Danaide, Parnas, Leto, Stiks, Diano, Kupida z lokom in puščicami itd., torej iste simbole kakor pozneje pri Prešernu. Treba pa je pomisliti, da je vir tega stila Petrarca in da je bil obema pesnikoma, ki sta imela temeljito klasično izobrazbo, antični predstavniki sveta zelo blizu. Verjetno pa se mi zdi, da je veliki uspeh Mickiewiczevih sonetov, ki ga je Čop tako poudarjal, spodbudno vplival na Prešerna, ki je v tej zvrsti oral ledino v domači poeziji, saj se je pred njim poskusil v tej obliki le Ivan Vesel-Koseski, medtem ko je poljska tradicija na tem področju segala preko baroka daleč nazaj v renesanso k pesniku Janu Kochanowskemu. Na to tradicijo se je Mickiewicz naslonil tudi v obliki, ko je vzel za sonetni verz silabični trinajsterec, Prešeren pa je z enajstercem sledil italijanskemu zgledu.

Enaki motivi v baladah, enake mitološke prispodobne v sonetih obeh pesnikov so lahko tudi brez medsebojne zveze, so lahko posledica enakih literarnih vzorov, plod literarnega okusa dobe. Drugačna pa je stvar s tretjo pomembno pesniško zvrstjo pri Prešernu, z njegovo epsko pesnitvijo *Krst pri Savici*. Iz ohranjene Prešernove korespondence vemo, da je imel v tridesetih letih v načrtu več literarnih del (tragedijo v verzih, novelo), ki pa jih ni napisal. Brez dvoma je sodila že takrat v Prešernov pesniški načrt tudi epska pesnitev, a je za Čopovega življenja prav tako ni realiziral. Vzrokov, da svojih načrtov ni izvedel, je več: težave v službi, angažiranost v abecednem boju, glavni vzrok pa je bil v njegovi pesniški dispoziciji k liriki, kar je sam povedal v prvem od ljubezenskih sonetov:

»Očetov naših imenitne dela

Vam bo Homerov naših pesem pela.«

nato pa izrecno poudarja, da se mu zde njegove strune preslabe za opevanje slovečih bojev. Zdi se, da ni našel v sebi dovolj moči za daljšo pripoved in da je odlašal z uresničevanjem svojih idej, če ni prišla

posebna spodbuda. Taka spodbuda je bila Čopova nenadna smrt v valovih Save (1835); ob tem dogodku se je Prešeren zavedel svojega dolga do umrlega mentorja, pohitel je, da bi izpolnil vsaj del skupaj z njim zasnovanega pesniškega programa, svojo »metrično nalogo«.

Naša literarna zgodovina vse preveč poudarja vlogo Čopovih izvajanj o značilnostih narodnega epa, ki jih je formuliral v oceni Mickiewiczovega *Pana Tadeusza*, za koncept *Krsta pri Savici*. Prešernova pesnitev ni ep, ni je mogoče primerjati s *Panom Tadeuszom*, ki šteje okoli deset tisoč verzov in ki s pravo homersko širino opisuje ne samo ljudi in dogodke, temveč tudi poetične prizore iz narave — sončni vzhod in zahod, nabiranje gob, lov na medveda, in se zlasti rad pomuja pri opisovanju gostij z nadrobnim naštevanjem starih litovskih specialitet, kar vse prispeva k sočnosti prizorov in ustvarja tisto »pristno epsko in vendar hkrati tudi humoristično preprostost«, o kateri govori Čop v omenjenem konceptu pisma. Idiličnost življenja podeželskega plemstva vznemirja le glavna oseba, skrivnostni menih Robak, ki je v resnici politični odposlanec poljskega osvobodilnega gibanja z Zahoda in povezuje opevani litovski kotiček s svetovnim zgodovinskim dogajanjem. Vsi dogodki v *Panu Tadeuszu* so zajeti iz najbližje preteklosti, iz časa, ki ga je pesnik s svojimi vrstniki sam doživel, le veliki politični premiki in krajevna oddaljenost pesnika od domovine mu dajejo zgodovinsko perspektivo. *Pan Tadeusz* je pesniški sad hrepenenja izgnanca po domovini in je nastajal, kot pripoveduje pesnik sam v Epilogu, tudi na podlagi spominov, ki so jih prispevali njegovi tovariši v emigraciji.

V Prešernovi pesnitvi je dogajanje zgoščeno na pet sto verzov, v Uvodu dramatično razgibano z zunanji dogodki, v Krstu pa osredotočeno na notranjo dramo Črtomira in Bogomile. Namesto preprostosti je tu vzvišenost, namesto humorja — trpka odpoved osebni sreči.

Prav te poteze *Krsta pri Savici* pa spominjajo na neko drugo Mickiewiczovo epsko delo — na *Konrada Wallenroda*. Za to »zgodovinsko povest«, ki obsega približno dva tisoč verzov, je značilna prav taka vzvišenost nastopajočih oseb — kar je omenil že Čop — izkristalizirana v ideji odpovedi osebni sreči zaradi višjih smotrov. V obeh pesnitvah je upodobljena dvakrat: prvič, ko se junak pesnitve — pri Mickiewiczu Walter-Alf, pri Prešernu Črtomir — loči od mlade žene oziroma od ljubljene dekleta, da reši ogroženo domovino, drugič pa, ko se po končanem boju ženska junakinja — tu Aldona, tam Bogomila — odpove ljubezenski sreči, prva iz bojazni, da sta se oba z možem preveč spre-

menila, druga zaradi zaobljube, ki je z njo hotela rešiti Črtomira, in z motivacijo, da se ni vredno združiti za kratki čas zemeljskega življenja, ko ju čaka večna združitev po smrti. Enak je tudi zgodovinski okvir, pomaknjen v daljno preteklost, v odločilne boje med napadalnim krščanstvom in pogansko obrambo. V poljski pesnitvi je to boj med pogansko Litvo in krščanskimi križarji v 14. stoletju, v naši pesnitvi pa boj med zmagajočim nemškim vplivom in ostanki starega reda v osmem stoletju. Ta boj je v *Krstu* s porazom poganov končan, v *Konradu Wallenrodu* pa se nadaljuje v osamljenem boju litovskega junaka, ki spričo velike sovražnikove premoči uporabi zvijačo, da bi osvobodil svoje ljudstvo.

V *Konradu Wallenrodu* je v ospredju problematika podjarmljenega naroda, zajeta iz sodobnega življenja, a zaradi cenzure pomaknjena v zgodovinsko preteklost in na videz podrejena ljubezenski zgodbi. V *Krstu pri Savici* je sicer glavni del posvečen ljubezenski tragediji, vendar je tudi tu povezava s sodobnim narodnim položajem:

»Na tleh leže slovenstva stebri stari,
 — — — — —
 ječe pod težkim jarmom sini Slave,
 le tujcem sreče svit se v Kranji žari,
 ošabno nos'jo ti pokonci glave.«

Nadaljnja podobnost med obema pesnitvama je v obliki, v dolgih dialogih med Aldono in njenim možem oziroma med Bogomilo in Črtomiro, ki so potrebni zato, da pesnik osvetli žensko junakinjo in retrospektivno prikaže v obeh primerih njen razvoj. Tej kompozicijski podobnosti se pridružuje še enaka pesniška mera — enajsterec. V *Konradu Wallenrodu* so enajsterci grupirani v najrazličnejše kitice — med njimi je tudi oktava in sestina rima — kar ustreza vsebinski razgibanosti pesnitve, pri Prešernu pa je nezadržni tempo uvoda izražen s tercini, medtem ko je umirjenejši *Krst* spesnjen v oktavah.

Navedene podobnosti dovoljujejo zaključek, da se je Prešeren seznanil z Mickiewiczevim *Konradom Wallenrodom* še za Čopovega življenja prav po njegovem posredovanju in da so se reminiscence na to delo obudile v našem pesniku tedaj, ko je ob najhujših življenjskih udarcih pokopal upanje na osebno srečo in svojo resignacijo upodobil v *Krstu*. Po uvodu se da domnevati, da je bila prvotna zamisel *Krsta* drugačna: da je bila v ospredju širša narodna problematika, ki naj bi

se izoblikovala v obsežnejšo epsko pesnitev, da pa je potem zaradi pesnikove depresije prevladala subjektivna duševna drama. Ta drama se ne konča s katastrofo kot pri *Konradu Wallenrodu*, kajti Črtomirova krivda ni taka kot v poljski pesnitvi: Walter-Alf, kasnejši Konrad Wallenrod mora plačati izdajstvo s smrtjo, zakaj njegov obupni samotni boj je prestopil meje moralnih zakonov. Črtomir pa se je bojeval v odkritem spopadu, njegova krivda je le v tem, da je v boju »brez upa zmage« žrtvoval tovariše, sam pa ostal živ. Zato se mora končno tudi sam žrtvovati za blaginjo drugih. Motiv Wallenrodovega usodnega izdajstva je v *Krstu pri Savici* zreduciran na zvijačo v vojni taktiki: Črtomir hoče prehiteti sovražnika z nočnim izpadom, a prav tako pot si je izbral tudi nasprotnik. V tem pogledu je naš pesnik mnogo bolj stvaren kakor Mickiewicz, pri njem ni tistega skrivnostnega byronovskega vzdušja, ki je značilen za poljsko pesnitev. Na to posebnost Prešernove poezije je opozoril že Matija Murko: »Vpraša pa se, je li tudi Prešeren z Mickiewiczem hodil za Byronom, za ‚vlastiteljem dum‘ (misli), kakor ga po pravici zove Puškin; kajti ni ga bilo pesnika v 19. stoletju, ki bi bil imel na svoje sodobnike tako velik vpliv kakor angleški lord... Tudi Mickiewiczovi vplivi (pr. še Kam) Prešerna niso napravili za byronista, ampak on posnema tudi po vsebini nemške romantike...«⁷

Leta 1837 se začenja novo poglavje v Prešernovem razmerju do Mickiewicza. V januarju tega leta je prispel v Ljubljano kot politični pregnanec 24-letni Emil Korytko, bivši študent lvovske filozofije, ki so ga avstrijske oblasti obtožile med drugim širjenja prepovedanega Mickiewiczovega dela *Knjige poljskega naroda in poljskega romarstva* (1835). Naš pesnik je spoznal mladega Poljaka, ki je sam pisal poljske in nemške pesmi, pri svojem šefu advokatu Crobathu, čigar žena je bila Poljakinja. Že 4. marca 1837 je izšel v ljubljanskem nemškem tedniku »Illyrisches Blatt« Prešernov nemški prevod Mickiewiczovega soneta *Rezygnacja*, ki ga je naš pesnik objavil pod naslovom »Resignation. Aus dem Polnischen des Adam Mickiewicz.« Prepesnil ga je v trinajstercih, ki se od tistih v poljskem izvorniku ločijo po toničnem jambskem ritmu, kajti Mickiewiczovi se opirajo na tradicionalni poljski silabični princip. Glede trinajsterca, ki ni bil v navadi v nemških sonetih, pa tudi v slovenskih sonetih ga ni Prešeren nikoli uporabil, je pod črto pripomnil: »Verzna mera Mickiewiczevih sonetov je trinajsterec.« Vsebinsko

⁷ Matija Murko, *Izbrano delo*. Ljubljana 1962, str. 24–25.

je ta prevod, ki je bil sploh prvi prevod iz Mickiewicza na Slovenskem, izredno točen, pa tudi v umetniškem pogledu je enakovreden izvirniku.⁸

Za lažje primerjanje navajam izvirnik in prevod:

REZYGNACJA

Nieszczęśliwy, kto próżno o wzajemność wola,
Nieszczęśliwszy jest, kogo próżne serce nudzi,
Lecz ten u mnie ze wszystkich nieszczęśliwszy ludzi,
Kto nie kocha, że kochał, zapomnieć nie zdola.

Widząc jaskrawe oczy i bezwstydnę czoła,
Pamiętkami zatrąwa rozkosz, co go ludzi;
A jeśli wdzięk i cnota czucie w nim obudzi,
Nie śmie z przekwitłem sercem iść do stóp anioła.

Albo drugimi gardzi, albo siebie wini,
Minie ziemiankę, z drogi ustąpi bogini,
A na obiedwie patrząc, żegna się z nadzieją:

I serce ma podobne do dawnej świątyni,
Spustoszałej niepogód i czasów kolejną,
Gdzie bóstwo nie chce mieszkać, a ludzie nie śmieją.

RESIGNATION

Wer ohn' Erwiedrung seufzt, gross ist das Unglück dessen,
noch grösser dessen, den das leere Herz langweilet;
doch mit dem grössten Unglück scheint mir der betheilet,
der nicht mehr liebt, dass er geliebt, nicht kann vergessen,

Sieht er mit kecker Stirn ein lüstern Aug' ihn messen,
macht der Erinn' rung Gift, dass er die Lust nicht theilet;
rührt Reiz und Tugend ihn, hin, wo der Engel weilet,
darf er mit welcher Brust zu geh'n sich nicht vermessen.

Soll er nun Andern grollen, soll er sich beschuld'gen?
Er flieht der Göttin Bahn, kann nicht der Ird'schen huld'gen;
auf beide blickend, lässt er jede Höffnung fahren.

Sein Herz gleicht einem Tempel aus vergang'nen Jahren,
an dem die Zeit genagt, dem wüsten, wo nicht thronen
die Gottheit will und Sterbliche nicht dürfen wohnen.

⁸ France Vodnik, »Resignacija« A. Mickiewicza v prevodih naših pesnikov. NOja 1950, str. 639.

O okoliščinah, v katerih je prevod nastal, poroča Prešeren sam v nemškem pismu Stanku Vrazu: »Ker je usoda zanesla v Ljubljano dva Poljaka, bi utegnil to priložnost izkoristiti in se učiti poljščine. Naslednji prevod iz *Mickiewicza*, ki je ponatisnjen v današnjem Ilirskem listu, je sad tega poznanstva. — Od Tebe pričakujemo, da boš dal boljših prevodov iz velikega poljskega pesnika in sicer v slovenščino.«⁹

V svoji razpravi o prevodih *Resignacije* piše Francè Vodnik: »Kakor kaže njegov nemški prevod, je Prešeren dobro izkoristil priložnost ter se pri Korytku učil poljščine. Toda čeprav sta se vzajemno poučevala v svoji materinščini (SBL, 522), smemo vendarle sklepati, da je Prešeren vsaj osnovno znanje tega jezika dobil že pri Matiju Čopu; kajti težko si je misliti, da bi bil sedaj v tako kratkem času — v petih tednih — mogel toliko napredovati...«

Poleg soneta *Resignacija* je Prešeren prevedel še iz *Konrada Wallenroda* iz Wajdeltove pesmi v četrtem spevu šestnajst verzov, ki govore o vlogi ljudske poezije pri nesvobodnem narodu. Ti verzi naj bi bili motto za Korytkovo zbirko Slovenske pesmi kranjskega naroda, a jih je cenzura črtala. Zbirko samo so izdali šele po njegovi smrti (1859—1844). V obeh ohranjenih rokopisih te knjige so verzi v Korytkovem zapisu, a čeprav je tudi sam pisal nemške pesmi, je nedvomno, da je ta prevod Prešernov, ker je prav tako kot *Resignacija* umetniško kongenialno delo. Vsebina je podana prav tako točno kot v zgoraj navedenem sonetu, v obliki pa se nekoliko odmika od izvirnika: Mickiewicz ima enajsterec s samimi ženskimi rimami, v nemškem prevodu pa je šest ženskih in deset moških rim. Zaradi tega je verz pri moških rimah za en zlog krajši, prvi prevedeni verz pa ima celo samo devet zlogov. Prešernovo avtorstvo prevoda potrjuje tudi jezikovna značilnost: Mickiewiczev izraz »archaniol« (arhangel) je v že omenjenem leipziškem prevodu ponemčen z besedo »Erzengel«, Prešeren pa ima »Cherub«, torej isti izraz kot v slovenskem sonetu *Velika, Togenburg* (1836): »Dva jezna keruba z mečem ognjenim«.

Navajam spet original in prevod:

O, pieśni gminna, ty stoisz na straży
Narodowego pamiątek kościoła,
Z archanielskimi skrzydłami i glosem, —
Ty czasem dzierżysz i miecz archaniola.

⁹ France Prešeren, *Pesnitve in pisma*. Uredil Anton Slodnjak. Ljubljana 1962, str. 245—246.

Rozka Štefan

Plomień rozgryzie malowane dzieje,
Skarby mieczowi spustoszą złodzieje,
Pieśń ujdzie cało, tłum ludzi obiega;
A jeśli podle dusze nie umieją,
Karmić ją żalem i poić nadzieją,
Ucieka w góry, do gruzów przylega,
I stamtąd dawne opowiada czasy.

Tak słowik z ogniem zajętego gmachu
Wyleci, chwilę przysiadzie na dachu:
Gdy gmachy runą, on ucieka w lasy,
I brzmiącą piersią nad zgłiszcza i groby
Nuci podróжным piosenkę żaloby.

O! Volkslied, der Erinnerungen
Volkstempel schirmest du, bist stark bewehrt
mit Cherubsstimme und mit Cherubsschwingen —
du schwingst zuweilen auch das Cherubsschwert.

Von Flammen wird gemalte Tat verzehrt,
die Schätze weggeraubt von Räuberschwert;
das Lied entkommt nur, durch die Menge fliegend,
und wenn gemeine Seelen es nicht nähren
mit Hoffnung — und nicht tränken es mit Zähren —
flieht's in die Berge, sich an Trümmer schmiegend,
und singt von dort herunter alte Zeit.

So fliegt hinweg aus brennendem Gemach
die Nachtigall, und setzt sich auf das Dach,
und stürzt das Dach, flieht sie zum Walde weit
und wehmutsvoll auf Grab und Trümmer dann
singt sie ein Trauerlied dem Wandersmann!

Da si je Prešeren izbral za svoj prvi prevod iz poljščine iz bogate Mickiewiczzeve zbirke sonetov prav izredno težko *Resignacija*, si prešernoslovci razlagajo s pesnikovim identičnim duševnim razpoloženjem. Sonet *Resignacija* deli ciklus Mickiewiczevih ljubezenskih sonetov na dva dela: pred njim je deset »Lavrinih« sonetov z daljnimi, retrospektivnimi spomini na mladostno ljubezen, na Lavro, ki jo pesnik najpogosteje primerja z angelom; vmes sta dva soneta, prepesnjena iz Petrarke, ki se odlično ujemata s celotnim občutjem nežne ljubezenske lirike tega dela. Ta erotična zamaknjenost se konča z notranjo odpovedjo krepostni Lavri, ki je prav tako kot Petrarkova — žena drugega, pesniku pa je

ostal boleč spomin, ki ga občuti kot največjo nesrečo; kot ujet je vanj, ne da mu, da bi se ponovno idealno zaljubil niti da bi se predal čutnemu ljubezenskemu uživanju. Toda stanje mrtve ljubezni ne more biti trajno, začne se novo poglavje v pesnikovem ljubezenskem doživljanju: namesto »boginje« se pojavi »zemljanka« in pesnik sproščeno vzdikne:

»Prvikrat sem, ujetnik, vesel ujetništva!«

Zmagala je čutna ljubezen — pesnik ji je posvetil prav tako deset sonetov — ki pa se konča z globokim razočaranjem in pesnikovo užaljenostjo.

Prešernov prevod je sad enake ljubezenske krize, ki se je začela po objavi *Sonetnega venca* (1834), ko je pesnik spoznal, da si ne bo mogel pridobiti Julijine naklonjenosti; ta kriza se je zaostрила z Julijino zaroko, ko se je zavedel, da je Julija zanj dokončno izgubljena in da je umrlo tudi njegovo čustvo do nje.

Prešeren je svojo ljubezensko krizo upodobil tudi v vrsti slovenskih pesmi, ki se jim pozna Mickiewiczev vpliv. Najbližja *Resignaciji* je štirivrstična pesemca *Prosto srce* (1838), ki jo je kasneje vzel za geslo svojih *Poezij* (1847):

»Sem dolgo upal in se bal,
slovo sem upu, strahu dal;
srce je prazno, srečno ni,
nazaj si up in strah želi.«

Na to, da so misli teh verzov iz Mickiewiczza, je prvi opozoril Matija Murko, ne da bi jih natančneje analiziral.¹⁰ France Kidrič se v svojem *Prešernu* (1935) dotika tega vprašanja le mimogrede, ker se mu ni zdelo pomembno.¹¹ Josip Vidmar sodi, da geslo »po glavnem motivu nekoliko spominja na prvo kitico poljskega soneta«. ¹² Tega mnenja je tudi Joka Žigon,¹³ medtem ko pravi Anton Slodnjak: »Upanje in strah sta temeljni doživetji ljubezni, ki se navajata v pesništvu in modroslovju vseh časov.«¹⁴ Slodnjakova ugotovitev brez dvoma drži, vendar je glavni poudarek na tretjem verz, ki s svojo prisodobno o praznem in zato nesrečnem srcu povzema drugi verz Mickiewiczevega soneta. Joka Žigon

¹⁰ Matija Murko, *Izbrano delo*. Ljubljana 1962, str. 24.

¹¹ France Kidrič, *Prešeren II*. Ljubljana 1935, str. 378.

¹² Josip Vidmar, *Dr. France Prešeren*. Ljubljana 1934, str. 40.

¹³ Joka Žigon, *Prešernoslovne študije*, SR XIII, str. 106.

¹⁴ France Prešeren, *Pesnitve in pisma*. Uredil Anton Slodnjak, Ljubljana 1962, str. 276.

ugotavlja: »Občutje Resignacije pa ni bilo Prešernovemu samo blizu; pesem ga je tako prevzela, da mu je bila nekaj časa nenehno pričujoča, delujoča z nekaterimi svojimi mislimi in predstavami ter s svojo motiviko tvorno na njegovo pesniško fantazijo, imaginacijo in izražanje. V nizu pesmi lahko to opazimo.«¹⁵ Žigon nato navaja prisposode v baladi *Ribič* (1838), primerjajoč jih z ustreznimi mesti v nemškem prevodu *Resignacije*. Iz te primerjave sledi, da obstajajo paralele med izrazito lirsko balado *Ribič*, ki izraža pesnikov boj med zvestobo vzvišenemu ljubezenskemu spominu in oglašajočo se senzualnostjo, ter med tistimi verzi *Resignacije*, ki izražajo identično razpoloženje pri mladem Mickiewiczu (2. kvarteta, 1. terceta).

Podobno antitezo med idealom in vsakdanjostjo srečamo še v pesmi *Zgubljena vera* (objavljena 1842, a spesnena verjetno že v letih 1837 do 1838), kjer je v zaključku:

»Srce je moje bilo oltar,
pred bogstvo ti, zdaj — lepa stvar«

Joka Žigon odkril skladnosti z zadnjo kitico *Resignacije*.

Vpliv Mickiewiczeve poezije na Prešerna pa ne izvira samo iz *Resignacije*. V več Prešernovih pesmih, nastalih potem, ko si je s Korytkovo pomočjo prisvojil znanje poljščine, opazamo odmeve iz Mickiewicza. Med take pesmi prišteva Murko tudi pesem *Pevcu* (1838), ko v citirani razpravi govori o vplivu Schellingove idealistične filozofije na romantično poezijo: »Tako je postal tudi Prešeren velik pevec disharmonije med idealom in življenjem, ki nosi v svojih prsah gorje vsega človeštva in trpi zanje brez miru (Pevcu). Tu Prešeren najbolj spominja na Mickiewicza, ki pravi o sebi, da je on milijon, ves narod. Pesem Pevcu je tudi nastala šele takrat (natisnjena l. 1838 v *Illyrisches Blatt*, št. 25. pod prvotnim naslovom *Osrčenje*), ko se je bil Prešeren po Korytku že seznanil s poljskim pesnikom-kraljem in pesnikom-mučnikom...«

Murko tu očitno misli na zvezo s tako imenovano veliko improvizacijo iz lirične drame *Dziady*, tretji del (1832), na dolgi monolog, ki ga govori zaprti Konrad v jetniški celici. V njem pripoveduje o lepoti in moči svoje poezije, ki dviga njega — izbranega pesnika — nad vse zemeljsko in ga približuje samemu bogu; a njegovo telo je na zemlji,

¹⁵ Glej op. 13.

v domovini, ki jo ljubi in jo hoče osrečiti. Ustrezni odlomek se glasi v dobesednem prevodu: »Zdaj sem z dušo utelešen v svojo domovino; / s telesom sem pogoltnil njeno dušo: / jaz in domovina sva eno. / Imenujem se Milijon: zakaj za milijone / ljubim in trpim muke.«

V tem prizoru je izražen kult prometejske moči, hkrati pa tudi višek romantične ideje, da je pesnik izbranec in vodnik svojega naroda. To idejo pa je Mickiewicz izpovedal prvič že v pesnitvi *Konrad Wallenrod* prav v Wajdelotovi pesmi, iz katere je prevedel Prešeren odlomek o ljudski pesmi. Možno je sicer, da je Prešeren poznal vse Mickiewiczeve pesnitve, torej tudi dramo *Dziady*, vendar je Prešernova misel o posebnem pesnikovem poslanstvu v nesvobodnem narodu bližja Wajdelotovemu kot pa Konradovemu liku. Konrad iz *Dziadov* je upornik, ki se s samim bogom bojuje za oblast nad svojim narodom, stari Wajdelota pa je predvsem varuh ljudskega izročila, odlikuje ga zvestoba veliki stvari, v pesnitvi samo on ostane živ, da bo izpolnil veliko poslanstvo: »da bi iz pesmi vstal maščevalec«. Tako popolno zvestobo pesniškemu poslanstvu pa predstavlja tudi Prešernov lik pevca, ki »trpi brez miru«. Pesem pa spominja tudi na *Resignacijo*:

»Kdo uči
izbrisat iz spomina nekdanje dni,
brezup prihodnjih odvzet' spred oči,
praznoti vbežati, ki zdanje mori!«

Ti osrednji verzi, ki izražajo vse dimenzije duševnega trpljenja, so nekaka variacija prve kitice *Resignacije*, transponirana z ljubezenskega na splošno življenjsko občutje.

Končno omenja Murko v zvezi z Mickiewiczevimi vplivi še Prešernovo pesem *Kam*, a je ne komentira. Pesem *Kam* je bila objavljena že leta 1836 in je »dramatsko pretresljiv izraz obupa, vraslega iz pesnikovega spoznanja, da ga Julija ne ljubi. Pesnik trenutno ni več gospodar svojega življenja in zdi se mu, da ni mogoče, da bi prebolel to spoznanje.«¹⁶ Pesem je tedaj posledica trenutnega obupa, čeprav bi jo bilo mogoče aplicirati na vse kasnejše obdobje Prešernovega nemirnega, neurejenega, boheemskega življenja. Pri Mickiewiczzu ne najdemo takega enkratnega pretresljivega krika, pač pa srečujemo že od časov, ko je moral s štiriindvajsetimi leti zapustiti rodno Litvo, motiv romanja,

¹⁶ France Prešeren, *Pesnitve in pisma*. Uredil Anton Slodnjak. Ljubljana 1962, str. 277.

blodenja po svetu. Romar — pesnikov dvojnik — se pojavi prvokrat v *Krimskih sonetih*,¹⁷ nato v epskem dodatku k tretjemu delu *Dziadov*, v *Knjigah poljskega naroda in poljskega romarstva* pa romanje zraste v simbol brezdomovinstva. Tudi junaki Mickiewiczovih večjih epskih del (Walter-Alf v *Konradu Wallenrodu*, Robak v *Panu Tadeuszu*) so nemirni duhovi, tajni politični ali vojaški delavci, ki svoja bivališča menjajo, kot jim veleva dolžnost do domovine. S temi liki in motivi pa Prešernova pesem *Kam* nima nobene zveze.

Pač pa je kasneje, v štiridesetih letih, napisal Prešeren še nekaj pesmi, ki utegnejo biti v zvezi z Mickiewiczem. Taka je pesem *Ukazi* (1843), ki spominja na prvo kitico Mickiewiczove mladostne ljubezenske pesmi, posvečene Maryli (*Do M****, 1822). Mickiewicz jo je uvrstil leta 1828 v svoje zbrano delo, kjer jo je mogel opaziti tudi Prešeren. Prva kitica se glasi:

Precz z moich oczu!... posłucham odrazu,
 Precz z mego serca!... i serce posłucha,
 Precz z mej pamięci!... Nie! tego rozkazu
 Moja i twoja pamięć nie posłucha.

Pri Prešernu je Mickiewiczovo stopnjevanje: oči — srce — spomin razširjeno in konkretizirano:

belih rok se dotaknit;
 — — — —
 od ljubezni govorit;
 — — — —
 hojo k tebi opustit;
 — — — —
 tebe se povsod ognit;
 — — — —
 da te moram pozabit;

Spet se pojavi spomin kot usodno gibalo pesnikovega življenja, kot sila, ki odloča o duševnem miru in nemiru, o sreči in nesreči. Mickiewicz v nadaljnjih kiticah — vseh je deset — razširja motiv in pripoveduje, kako se *njej* ob različnih priložnostih vrača misel v preteklost, v kraje in čase, ko je bil on pri *njej*; to pa je motiv, ki ga srečamo pri Prešernu v neki drugi pesmi iz tega časa, v pesmi *Sila spomina* (1844). V sedmih

¹⁷ Wiktor Weintraub, *The Poetry of Adam Mickiewicz*. The Hague 1954, str. 103.

kiticah te pesmi se prav tako pesnik vživlja v situacije, v katerih se ona ne hote spominja nekdanjega ljubimca. Prešernov ton je pri tem nekoliko ironičen, porojen iz užaljenega ponosa zrelega moža, medtem ko je mladi Mickiewicz romantično sentimentalen. S tem se ujema tudi mehka melodija poljske pesmi, slovenska pa je rezkejša, trša.

Ob koncu analize Prešernovega razmerja do Mickiewicza je mogoče napraviti naslednje zaključke: v času Čopovega mentorstva vzbujeno zanimanje za Mickiewiczovo poezijo odseva v Prešernovem pesniškem programu, s Korytkovo pomočjo pridobljeno znanje poljščine pa je Prešernu omogočilo, da se je samostojno poglobljal v Mickiewiczovo poezijo in črpal iz nje nove ustvarjalne pobude.

Ugotovljeni Mickiewiczov vpliv pa niti malo ne zmanjšuje umetniške izvirnosti Prešernovih pesmi, saj izvirnost in samostojnost ne izključujeta zvez z literarno tradicijo, domačo ali, kjer te ni — s tujo. Prav tako kot antične ali renesančne motive je Prešeren tudi pobude iz sočasne Mickiewiczove poezije organsko vključil v svoj doživljajski svet. Vsaka Prešernova pesem deluje kot izviren, enkratni pojav, vsaka je tak umetniški organizem, v katerem brez natančne analize ni občutiti tujega vpliva. Pri njem ni pesmi, ki bi bile odraz literarne mode, ni takih romantično skrivnostnih situacij, nedoslednosti in neenotnosti, kot jih srečujemo tudi ponekod pri Mickiewiczu. Kljub temu pa velja poljski pesnik za eno najizvirnejših in najmočnejših osebnosti v svetovni književnosti. Osnovni princip Prešernove pesniške koncepcije je »naravno« upodabljanje življenja, ki ga je imel za edino umetniško tudi Matija Čop. Tudi izposojeni motivi imajo samo to vlogo, da jasneje izrazijo pesnikovo misel ali čustvo. Prav zaradi te jasnosti, tega realizma ima Prešernova poezija med sočasno romantično poezijo čisto poseben in kljub reminiscencam iz tujih literatur popolnoma izviren značaj.

R é s u m é

Dans son étude sur *Prešeren et Mickiewicz*, l'auteur analyse les rapports du poète slovène France Prešeren avec le romantique polonais Adam Mickiewicz. Il s'ensuit de cette analyse que l'influence de Mickiewicz sur Prešeren s'exprime de deux façons: dans son programme poétique et dans les motifs de certains poèmes. Les formes poétiques principales du programme de Prešeren sont la chanson, la ballade et la romance, le sonnet, le poème épique. Ces formes se suivaient dans le même ordre, mais avec quelques années de retard, comme dans les recueils publiés par Mickiewicz: Ballades et romances (1822), Sonnets

(1826), Konrad Wallenrod (1828). Il est fort possible que Prešeren connût ces recueils grâce à son ami Matija Čop, critique littéraire slovène et excellent connaisseur de la littérature polonaise. Des analogies apparaissent aussi dans certains motifs et métaphores des ballades, des romances et des sonnets, mais ce qui indique nettement l'affinité entre les œuvres des deux poètes, c'est la similitude entre le «récit historique» de Mickiewicz (Konrad Wallenrod) et le «récit en vers» de Prešeren (Le baptême sur la Savica). Les deux poèmes ont en commun le cadre historique, la résignation au bonheur individuel en faveur d'un idéal élevé, les longs dialogues et le vers endécasyllabe. Cette similitude nous permet de supposer que Prešeren connût le poème de Mickiewicz déjà à une époque où Čop était encore en vie, et qu'il le connût par son intermédiaire; ce poème aurait donc servi de modèle à son Baptême sur la Savica, projet réalisé seulement après la mort de Čop et dédié à sa mémoire.

Prešeren recommença de s'intéresser à Mickiewicz en 1837, lorsqu'il se mit à apprendre le polonais avec l'aide de l'exilé polonais Emil Korytko; il traduisit même en allemand deux textes de Mickiewicz: son sonnet Rezygnacja et un bref fragment du poème Konrad Wallenrod. Le sentiment inspirateur du sonnet Rezygnacja trouvait tant d'échos dans le cœur de Prešeren que son influence put être constatée par des historiens et des critiques littéraires slovènes dans plusieurs poèmes de Prešeren qui datent de cette époque (Le Cœur libre, Le Pêcheur, La Foi perdue). L'auteur conteste la thèse de Matija Murko qui a cru trouver l'idée du poème de Prešeren Au Poète dans le drame lyrique de Mickiewicz Dziady, et constate par contre que le «poète» de Prešeren est le frère de Wajdelot, poète populaire dans Konrad Wallenrod. Mais on trouve dans ce poème aussi des réminiscences au sonnet Rezygnacja. De même, le motif des souvenirs d'amour tel qu'il apparaît dans le poème de Mickiewicz Do M***, se répète dans deux poèmes de Prešeren (Les orders, La force du souvenir).

En conclusion l'auteur constate que Prešeren a su incorporer toutes les inspirations puisées dans l'œuvre de Mickiewicz à son propre monde intime. Tout poème de Prešeren fait l'effet d'un phénomène original, unique, chacun représente un organisme esthétique où seule une analyse détaillée peut détecter quelque influence étrangère.

ZAPISKI IN GRADIVO

NEKAJ PREDLOG ZA SLOVENSKE PARTIZANSKE PESMI

Pesemski repertoar slovenskih partizanov v letih druge svetovne vojne je zelo različnega izvora. Osnovo predstavlja domača prepevana pesem, večinoma iz 19. stoletja, pridružuje pa se ji delavska in revolucionarna popevka, ki je nastala neposredno doma ali ji je bila za vzor in zgled tuja mednarodna revolucionarna pesem; kajpada je v tem primeru dobila slovensko jezikovno podobo.¹

Ker staro besedilo novemu občutju in naši vsebini boja ni ustrezalo, je pogosto nastalo novo, oskrbeli pa so ga znani ali še več neznani avtorji. Ker so včasih napevi tem novim podstavljenim besedilom, kontrafakturam, obče znani, nam ni težko ugotavljati, ob kakšni osnovi so te kontrafakture nastale, od kod izvirajo. Naj navedem nekaj takih popevk! Po stari vojaški pesmi iz avstrijskih časov je nastala *Pobič sem star šele osemnajst let*. *Partizani v gozd gredo* je kontrafaktura pesmi *Regiment po cesti gre*. Variante na pesem *Tam na Pugled gori* ima Štrekelj v svoji zbirki pod št. 254—265. *Nabasano puškico v roki* je prenarejena po Gregorčičevem *Veselem pastirju*. *Ven z njimi, ven z njimi* je prirejena po razširjeni iredentistični pesmi, ki je nastala v stari Jugoslaviji. Pesem *Primorski partizan* kaže, da je nastala na Primorskem, naslonila pa se je — kajpada zelo svobodno — na ljudsko pesem o ciganski siroti (primerjaj *Sirota jaz okrog blodim — Po hribih jaz okrog blodim*).²

Zelo razširjeni napevi so spodbujali partizanske pesnikovalce verjetno zelo zgodaj, da priredijo za partizansko petje primerno novo besedilo. Skupno življenje v prezimovališčih 1941/42, v bojih in pohodih je samo izzivalo, da nastane kontrafaktura na to in ono staro ljudsko besedilo. Zdi se mi, da smemo nastanek marsikatero kontrafakture postaviti že v prvo partizansko zimo 1941/42 in v leto 1942. To se mi zdi naravno spričo dejstva, da so približno v tem času nastale tudi priredbe španskih besedil, ki so jih partizani prepevali spočetka v izvirniku. Spomini slovenskih prostovoljcev iz Španije v knjigi *Bili smo v Španiji*, 1958, mikjer ne govorijo o kakšnem tedanjem prevajanju pesem-

¹ Gl. o tem: Dr. Radoslav Hrovatin, *Partizanska pesem*, 1953, uvodna beseda, IX—XIV, in opombe k pesmim, 215—229; delno dopolnjeno isti avtor v pesmarici, ki jo je uredil Radovan Gobec pod naslovom *Naša partizanska pesem*, 1959, na straneh 7—13 in 195—212; ponovno dopolnjeno in razširjeno isti avtor pod naslovom *Slovenska partizanska pesem v znanosti*. »Zbornik radova Srpske akademije nauka«, LXVIII, Beograd 1960, 425—462.

² Gl. »Zbornik radova...«, str. 435—436, 436—437, 435, 437—438, 428—429 in 434—435.

skih tekstov v slovenščino ali o prirejanju slovenskih verzij mednarodnih revolucionarnih pesmi. Če pomislimo na mednarodni značaj tedanjih brigad v španski vojni, nam bo to razumljivo. Tudi na slovenskem partizanskem ozemlju so te pesmi nekaj časa ostale neprevedene in neprirejene. Tako imamo o tem pričevanje v Mekindovi spominski knjigi, kako je bilo v prezimovališču na Pugledu pod Ljubljano januarja in februarja 1942. Mekinda piše: »Politkomisar [Dušan Kveder, nekdanji španski borec] je znal navdušiti borce na razne načine. Sédel je mednje in jih naučil špansko pesem *Di me, donde vas, morena*.³ Pesmi so se torej tedaj učili v španščini. A pesem je še isto leto dobila slovensko podobo. To je *Črnołaska*, o kateri piše Jože Štok v svojih spominih: »... smo zapeli špansko borbeno pesem 'Asturiano', nato pa po istem napevu našo [!] 'Črnołasko', ki sta jo v septembru 1942 zložila Marok in Ciril.«⁴ Ni dvoma, da so vsaj istočasno kakor priredbe španskih pesmi v slovenščini nastajale tudi kontrafakture slovenskih pesmi.

Res so besedila za partizanske kontrafakture pisali, zlagali ali prirejali povečini ljudje, ki jim ni prisojati kakšnega pesniškega daru, imeli pa so dovoljšno mero občutka za ritem in pevsko shemo. Besedila sama bi se ne bila uveljavila, če ne bi bila podložena že preskušeni napevom. Za uveljavljenje partizanskega novega besedila je bila bolj kot kdaj koli prej odločilna njegova melodija. Vendar je tudi samo besedilo, podstavljeno staremu napevu, svojevrstna priča ustvarjalnega prizadevanja, zlasti pa še potov, po katerih so ob starih napevih preraščali stari teksti v nova besedila.

Na čelo tega razpravljanja, ki hoče opozoriti na nekaj predlog za partizanske pesemske tekste, naj postavim pesem belokranjskega dekleta Malke Prijanovič *Vrnitev*. Pesem namreč ni kontrafaktura že obstoječi melodiji, temveč je bila napisana za potrebe pevskega zbora mladenk v Beli krajini 1944, napev pa ji je zložil dirigent tega zbora, skladatelj Maks Pirnik. Skladba in neposredno pred njo besedilo sta nastala pred aprilom 1944, ko je bila pesem na programu ob proslavi obletnice OF v Črnomlju.

Pesem *Vrnitev* je tesno naslonjena na pesem *Junak in lastovka* v Stritarjevem ciklu *Raja*.^{4a} Prirediteljica je Stritarjevo pesem skrajšala za tri kitice, ki jih je kratko in malo črtala (peto in zadnji dve). S tem je dosegla večjo koncentracijo, čeprav je tekst še vedno ostal dovolj gostobeseden. Poznejše variante in natisi pesem še nadalje krajšajo z izčrtavanjem celih kitic. Močno se razlikujeta samo prvi kitici, ki se pri Stritarju oziroma pri Prijanovičevi glasita:

Srce mi miru ni dalo,
bojni sem zapustil grom;
v kraj domači me je gnalo,
gledat zapaščeni dom.

Domovina draga moja,
k tebi vračam se nazaj,
v dvomih težkih brez pokoja
stopam v svoj domači kraj.

³ Mekinda Jože-Franci, *Pohod II. grupe odredov na Stajersko*, Ljubljana 1959. Navedeni stavek zapisan za dan 29. januarja 1942, str. 29.

⁴ Štok Jože-Korotan, *Skozi jeklene nevihte je udarila jeklena pest*, Ljubljana 1953, 75. — Partizana, ki sta priredila slovenski tekst *Črnołaske*, sta bila Marok, to je narodni heroj Alojz Kolman, in Ciril, to je Mitja Ribičič.

^{4a} Na to je opozoril že dr. Radoslav Hrovatin v svoji pesmarici *Partizanska pesem*, 1953, 225, vendar nadrobneje o tem ni razpravljajal.

Nekaj predlog za slovenske partizanske pesmi

V celoti predstavlja novo besedilo bolj ali manj neroden prepis, niti ne priredbo Stritarjevega besedila. Primerjaj n. pr. pri Stritarju in pri Prijanovičevi motiv zvezd in zore v 2. in 5. verzu:

Tu stojim na vrhu gore,
zvezd po nebu luč bledi,
polje v svitu zlate zore
mirno pred menoj leži.

Tu stojim na vrhu gore,
zvezd na nebu luč žari,
polje v cvetu zlate zore
mirno pod menoj leži.

Novo besedilo je seveda moralo skleniti pesem drugače, kakor ima to Stritar.

Stritar:

Turška roka pokončala
z domom mojim dom je tvoj;
vendar, kaj bi žalovala
ptica ti, veselo poj!

Prijanovičeva:

Tuje [varianta: Laške] roke pokončale
dom so skupni vaš in naš.
Vendar, kaj bi žalovale,
saj se bliža lepši čas!

Pesem *Vrnitev*, ki je skrajšana priredba umetne slovenske pesmi, ni nastala kot kontrafaktura, umetni napev Maksa Pirnika pa ji ni dal kril, da bi se bila uveljavila med ljudstvom, ki bi jo bilo prevzelo za svojo.

Med najstarejše partizanske pesmi, ki so nastale ob naslonu na umetno slovensko pesem, štejem *Pesem partizanske matere*, ki jo je objavil »Slovenski poročevalec« 8. februarja 1942 s pripisom: »Priobčujemo pesem, ki nam jo je poslala preprosta slovenska žena.« Zaradi primerne besedila in zelo pevne melodije se je pesem razširila po vsem slovenskem ozemlju. Raznesli so jo partizani ter številne objave v različnih pesmaricah pod spreminjajočim se naslovom (predvsem kot *Partizanova* ali *Partizanska žena*). Neposredno pričo o njenem obstoju 1942 imamo tudi v Kocbekovi *Tovarišiji* dne 24. maja. Tedaj je pisatelj zapisal na Polici pri Višnji gori prvo (in edino) kitico omenjene pesmi, ki se docela ujema z objavljenó varianto v »Poročevalcu«. Kocbek ob zapisu pripominja, da je to pesem, »ki je še nismo slišali« (22).

Pesem partizanove žene je nastala ob dovolj tesnem naslonu na pesem *Pastirica*, ki jo je objavil Silvin Sardenko v DS 1910 v ciklu *Selske pesmi*. Sardenkova pesem je vložna ljubezenska pesem o pastirici nad vasjo, ki si želi k pojočemu pastirju v nižino, a ko se ji želja izpolni in se omoži v dolino, spet s hrepenenjem zre v planine in si želi nazaj, saj ji dolina ni prinesla sreče. Pesnik (ali verjetneje pesnica) partizanskega besedila izraža želje in misli mlade matere, ki gleda iz doline v gore; tam se ji bojuje mož za svobodo; če bo padel, ji bo ostal sin, ki mu bo nasmejanemu pripovedovala o očetu, hlabrem partizanu.

Preustvarjevalec Sardenkove pesmi je spretno spremenil in dopolnil besedilo, da je ustvaril času primeren in ustrezen tekst.

Če primerjamo Sardenkovo in partizansko besedilo, se nam pokažejo naslednje razlike.

Predvsem partizanski prenarjevalec ni znal biti tako kratek, kakor je znal biti Sardenko, posnemajoč ljudsko pesem: namesto štirih kitic jih ima nova pesem sedem.

Prvi kitici se močno ujemata:

Sardenko:

Nad vasjo je čredo pasla,
v srcu ji je vstal nemir,
s hrepenenjem dol je zrla,
kjer je vriskal mlad pastir.

Partizanska:

Za vasjo je čredo pasla,
vsa vesela dan na dan,
s hrepenenjem gor je zrla,
kjer je vriskal partizan.

Druga kitica partizanske nima v Sardenkovi vzporednice, medtem ko se v tretji čutijo rahli odmevi tretje in četrte Sardenkove:

Sardenko:

»Ko bi sreča kdaj hotela,
da bi šla z njim pred oltar,
doli v koči bi živela,
črede pasla več nikdar.«

Partizanska:

Ko bi mogla, ko bi mogla,
rada spet bi šla nazaj,
rada spet bi čredo pasla,
kot je pasla jo nekdanj.

Ko bi mogla, ko bi smela,
rada šla bi gor v goro,
če ne ve še, bi dejala,
da vsa zmagala naša bo.

Kitice 4. do 7. v partizanski pesmi so povsem samostojne in nimajo nobenega razmerja do Sardenkove. V celoti je torej partizanska kontrafaktura samostojna pesem z nekaterimi prvotnimi verzi, vsebinsko, miselno in čustveno pa sta si povsem različni. Spremembe, ki se nam pokažejo ob primerjanju zapisa iz 1942 in objave v Gobčevi pesmarici 1959, se nanašajo zgolj na jezikovni izraz in pričajo le o rahlem variiranju (prim. naj trepeče pred teboj tiran — saj trepeče že tiran: vsa trpljenja partizanov bodo plačana s krvjo — vse trpljenje partizanov bo poplačano s krvjo; če ne ve še, bi dejala — če ne ve, bi mu dejala ipd. Prvi citat iz variante 1942, drugi iz 1959).

A *Pesem partizanove žene* je ponesla med široki slovenski svet predvsem melodija, dasi je tudi besedilo bilo tako, da je govorilo srcu in partizanskemu čustvovanju. O napevu je namreč reči, da nikakor ni angleški, kakor je zapisano še v zadnji partizanski pesmarici *Naša partizanska pesem* (1959, 88) ali kakor je bilo zapisano v Pahorjevi ciklostil. pesmarici *Naša pesem* (1944, 20). Tako seveda tudi ne more veljati Hrovatinova trditev v Gobčevi zbirki, da je »tekst pesmi... partizanska varianta stare slovenske ljudske pesmi« (202). O napevu je treba reči, da je to skladba Alojzija Mihelčiča, ki jo je med drugimi zbori izdal 1921 v zbirki *Moje in narodne*. Mihelčič v tej zbirki pravi o svojih kompozicijah, da jih je »priredil po narodnih motivih za moški zbor«. Stvar muzikologov je, da pri *Pastirici* ugotove prvine ljudske, posvetne in cerkvene pesmi, ki se jih je poslužil skladatelj, pri čemer pa ne smemo pozabiti, da je med objavo pesmi 1910 in med objavo skladbe 1921 preteklo deset let in da za zdaj še nimamo dokazov, da bi bila pesem doživela uglasbitev med ljudstvom. Isto Sardenkovo pesem je uglasbil tudi Josip Klemenčič,⁵ vendar se njegova uglasbitev ni razglasila. Nasprotno se je močno in hitro uveljavila Mihelčičeva.

⁵ »Pevecc, 1923.

Nekaj predlog za slovenske partizanske pesmi

O tem imamo zanimiv dokaz v osebnem pripovedovanju Mateja Bora. Ko je obiskoval 2. ali 3. razred gimnazije v Celju — bilo je to nekako 1925/1926 — so on in njegovi tovariši svojo zaljubljenost v isto deklico izražali na ta način, da so »do onemoglosti prepevali eno samo pesem ‚Nad vasjo je čredo pasla, v srcu ji je vstal nemir‘.⁶ Ker je tista leta Alojzij Mihelčič⁷ živel v Celju, Bor pa se je v Celje na gimnazijo vozil iz Stor, je tu neposredno nakazana tudi zveza med krajema komponistovega bivanja in bivanja razširjevalcev njegove skladbe. Kljub Borovemu osebnemu zatrjevanju v partizanih, da mora biti pesem slovenska, so komponisti vztrajali v misli, da je melodija angleškega nastanka.

Za pesem *Stoji tam v gori partizan* misli Hrovatin,⁸ da je to »partizanska varianta stare slovenske ljudske pesmi«. Ljudsko naj bi bilo tako besedilo kakor napev. Beseda o napevu gre muzikologom, glede besedila pa morem navesti dokaze, da je nastalo nedvomno ob umetnem slovenskem literarnem tekstu.

V poštev prihaja pesem *Lovčeva oporoka*, ki jo je napisal in objavil v DS 1895⁹ J. Slemec, psevdonim, ki pomeni Janeza Ev. Kreka. Vsebina Krekove lirsko-epske pesmi je naslednja: Mlad lovec posluša na gori glasove zvona, ki done iz doline in naznanjajo, kako nekdanja njegova dekle pravkar stopa pred oltar z drugim. Toda lovca ne zmaga žalost in malodušje. Mlad je, oženil se bo z ljubico planino in njegova puška bo v dolino oznanjala njegovo poroko z njo.

Dvoje kitic, rahlo variiranih, se v Slemčevi pesmi glasi:

Stoji na gori lovec mlad,
v dolino se ozira,
z desnico briše si solze,
levico v puško upira.

Stoji na gori lovec mlad,
na puško se opira,
in v črni gozd in sivo peč
zamišljen se ozira.

Jasna je tu zveza s prvo kitico partizanske pesmi, ki se v dveh variantah, starejši in mlajši, glasi:

Stoji na gori partizan,
mu puška je rujava (!),
ali: mu puška je krvava,
od bitk, trpljenja in gorja
srce mu v nadi plava.

Stoji tam v gori partizan,
ozira se v daljavo,
trdo mu puško stiska dlan,
šel v borbo bo krvavo.

Zveza med gornjima Slemčevima kiticama in med začetkom partizanske pesmi je očitna. Druge kitice partizanske pesmi se s Slemčevim tekstom docela razhajajo. Vzmet za nastanek partizanske pesmi je brez dvoma videti v že obstoječem tekstu, bodisi da je bil Krekov, bodisi da je obstajala ljudska varianta na Krekovo besedilo. Ni nemogoče, da je tudi Krek dobil pobudo za svojo pesem v kakšni že obstoječi lovski ljubavni pesmi, ki je živela med

⁶ Matej Bor, *Kritika*, 1961, 275 (v sestavku *Ob robu življenja*).

⁷ SBL.

⁸ Gobčeva pesmarica *Naša partizanska pesem*, 1959, 195. — Tudi v beograjski razpravi, »Zbornik radova ...« 1960, 454, misli Hrovatin, da je navedeni primer »partizanska varianta stare (!!) slovenske narodne pesmi«.

⁹ Ponatisnjena v *Izbranih spisih*, II. knjiga, 1. snopič, 56–57.

ljudstvom, oslonjena na gorenjski motiv divjega lovca. Kajpada je vtil v pesem svojemu značaju ustrezajoč optimizem, saj lovec svojo osebno stisko in nesrečo premaga. Morda se je torej že Krekova umetna pesem naslonila na obstoječo ljudsko pesem.

A bistveno pomembna je bila v vsakem primeru, pri Krekovi izvorni pesmi in pri partizanski kontrafakturi, melodija, mogoče že tista, ki je spremljala kakšno lovsko pesem pred Krekom, gotovo pa tista, ki se je navezala na Krekovo novo besedilo. Kot svoj terenski zapisek s Plešivca 1951 navaja Hrovatin¹⁰ naslednjo kitico, ki se skoraj dobesedno ujema s Krekovo prvo kitico:

Stoji tam v gori lovec mlad,
na skało se opira;
z desnico briše si oči,
v dolino se ozira.

Zveza med tekstoma iz 1893 in 1951 ter med partizansko pesmijo je očitna. Ker bi Slemčevó besedilo brez napeva bilo obsojeno na pozabo v DS, je treba najti, kdaj je besedilo — lahko pač v ljudski varianti — dobilo svoj napev. Doslej mi še ni znana morebitna melodija. Odprto ostaja tudi vprašanje, ali je Krekovo besedilo kdaj bilo uglašeno.¹¹ Soditi moremo, da se je pesem s Krekovim besedilom še prav posebno zakoreninila v obeh škofjeloških dolinah, če sploh ni prav tam tudi nastala. Urednik zbranega dela Boga Flandra, Emil Cesar, je namreč ugotovil, da je besedilo pesmi *Stoji tam v gori partizan* izročil v prepisu partizanu Lojzetu Vojetu partizan Tonač, in sicer »prve dni junija 1942«. Cesar méni, da je partizan Tonač omenjeno partizansko pesem spesnil sam.¹²

Partizan Tonač, ki je bil doma menda iz Kroke in je pastiroval ob vojni na Jelovici, nam ni znan po priimku, rojstno ime mu je bilo Peter.¹² Tonač je bil tudi verzifikator tistih stihov, ki jih je Klusov Joža vključil v svojo črtico *Pastir Tonač*.¹³ Po vsebini in po verzifikaciji pesem *Gorenjskim dekletom* ne presega zelo povprečnih poskusov amaterjev, da bi izrazili svoje bojno navdušenje in odpor proti rušilcem slovenske bojne enotnosti. Če pomislimo, da je bil pastir Peter-partizan Tonač doma neposredno iz pokrajine, ki je mogla poznati Krekove knjige, in da je v pokrajini obeh loških dolin in kot pastir na Jelovici lahko da slišal prepevano Krekovo pesem o nesrečnem, a ponosnem lovcu, se mi zdi močno verjetno, da je prav on napisal kontrafakturo k melodiji, ki je bila v pokrajini znana, znana tudi njemu. Tonačeva pesem je imela vrsto elementov, ki so ji potem zagotavljali, da se razširi po slovenskem ozemlju.

To se mi zdi dalje verjetno tudi zato, ker naj bi bil partizan Tonač verzifikator tudi pesmi zabavljivke o Lili Marlen *V hribih na Gorenjskem strojnice pojo*. Cesarjevi dokazi za Tonačevo avtorstvo te zabavljivke so prepričljivi.¹⁴

¹⁰ »Obzornik« 1951, 356.

¹¹ Urednik Krekovih *Izbranih spisov* Ivan Dolenc v pismu avtorju tega sestavka 25. novembra 1961 sporoča, da ne ve za nobeno uglašbitev.

¹² Bogo Flander-Klusov Joža, *Bataljon*, 1958, 21, 207—208.

¹³ Objavljeno 1945 v prvi številki »Ljudske pravice«; zdaj gl. *Bataljon*, 107.

¹⁴ Bogo Flander-Klusov Joža, *Bataljon*, 1958, 21, 208; »Loški razgledi« 1959, 46.

Nekaj predlog za slovenske partizanske pesmi

Zabavljivka o Lili Marlen je bila med vojno na Slovenskem obče znana in zelo priljubljena. Naj zapišem dvoje variant, ki sta mi na razpolago. Prve se spominjam sam iz Ljubljane iz leta 1945 ali celo 1942, drugo pa je zapisal Boris Pahor na tržaškem ozemlju (v Kontovelu):

Ljubljanska varianta:

Tam gori na Gorenjskem strojnice pojo,
nemškemu soldatu pri srcu je hudo.
Hotel je imeti križ jeklen,
zato dobil je križ lesen
na grob — Lili Marlen.

Tržaška (kontovelska) varianta:

Čuj, koraki znani v tiho noč gredo,
to so partizani, ki smrt ti prineso.
Ne boš več v Rajhu delal drenj,
na grob dobil boš križ lesen,
en križ — Lili Marlen.

Znano je, da je imela pesem več kitic, vendar ne razpolagam ne z več kiticami ne z več variantami in zapisi. Boris Pahor se spominja, da je popevčico slišal na Tržaškem konec 1945 ali v začetku 1944, in méni: »Ne bi jamčil, da je tekst natančno takšen. Zelo verjetno je, da je besedilo prišlo k nam iz osrednje Slovenije po kurirjih ipd.«¹⁵ V svoji knjigi, kamor je vključil navedeno kitico, pravi, ko sliši, kako jo prepevajo otroci: »Napev je bil tisti znani napev, a besede niso pravile o lanterni niti o čakanju pod lanterno.«¹⁶

Vojaška popevka z refrenom o Lili Marlen je služila že v samem Hitlerjevem rajhu nacističnim nasprotnikom, zlasti delavcem, da so znani melodiji podtikali nova besedila, predvsem ironično in satirično priostrena proti režimu. Kot vojaška popevka — mogoče že tudi z nemškimi kontrafakturami — je pač prišla takoj z okupacijo tudi na slovensko ozemlje. Priložnost, da kdo podtakne šlagerski sentimentalni popevki novo, slovensko besedilo, se je ponujala sama po sebi. Našemu razpoloženju se je prilegal pač zabavljiv in podsmehljiv podtekst, ki se bije s sladkim sentimentom popevke. Jeloviški pastir, partizan Tonač, je našel ustrezno jedko besedo, da jo je podtaknil nacističnemu šlagru. Drugod, med drugimi vojskujočimi se narodi, pa je nemška popevka večkrat tudi v prevodu in priredbi ostala v bistvu, kar je bila v izvorniku. Razen v slovensčini so jo tedaj prepevali vsaj še v petdesetih jezikih: rdečearmejci in Montgomeryjeva 8. armada, vojaki v ZDA in beograjski Soldatensender itn. John Steinbeck je popevko Lili Marlen označil za »najslavnejšo ljubezensko pesem našega znamenitega časa«. Pesem v slovo dekletoma Lili in Marlen je napisal nemški ekspresionistični pesnik in prozaik Hans Leip že v prvi svetovni vojni, objavil pa šele 1937 v zbirki *Die kleine Hafenergels*. Šele malo pred drugo vojno je dobila melodijo, slavo pa so ji zagotovili posnetki na ploščah in radio. Med bobnečo, hrupno vojaško poezijo druge svetovne vojne je popevka *Lili Marlen* izstopala zaradi svojega sentimentalnega ljubavnega teksta in sladke otožnosti.¹⁷

¹⁵ Pismo avtorju tega sestavka 16. aprila 1961.

¹⁶ Boris Pahor, *Mesto v zalivu*, 1956, 145—146.

¹⁷ »Constanze«, štirinajstdnevnik, Hamburg, 17. julija 1961.

Druga popevka, ki je pri nas na Gorenjskem in Štajerskem pod okupacijo živela nekako dvojno življenje, je pesem *Počiva jezero v tihoti*. Vsaj v drugem letu vojne je že obstajalo slovensko partizansko besedilo. O njem pravi že omenjeni Jože Štok-Korotan, da so ga prepevali v štajerskem Posavju nekako sredi junija 1942, in nadaljuje: »...smo najprej polglasno zapeli tisto lepo, prečudno otožno pesem, ki je zrasla med štajerskimi partizani: „Počiva jezero v tihoti in listje rahlo mi šumi.“¹⁸ Ker Štok popisuje svoje partizanovanje v revirjih, gre torej za prostor severno od Save, od Kamnika proti vzhodu do Hrastnika. Slovenska kontrafaktura je bila v tem prostoru močno razširjena, tako da so jo peli tudi slovenski šolarji v nemški šoli med odmori, kadar ni bilo v razredu učitelja; kadar pa je bil učitelj navzoč, so otroci prešli v popevkanje nemškega izvirnika.¹⁹ Pesem je v jedru bila šolska pesem, ki so jo prepevali v naših (nemških) šolah že v Avstriji.²⁰

Navedem naj prvo kitico slovenske kontrafakture in nemškega izvirnika:

Počiva jezero v tihoti	Still ruht der See, die Vöglein schlafen,
in listje rahlo mi šumi,	ein Flüstern nur, man hört es kaum.
ob jezeru v temni noči	Der Abend naht, es senkt sich nieder
mlad partizan molče stoji.	auf die Natur ein süßer Traum. ²⁰

Dalje se pesmi razhajata. Mogoče, da je kakšna priredba te nemške pesmi obstajala v slovenščini že pred vojno.

Viktor Smolej

ZAMENJAVA TONEMSKE OPOZICIJE S KVANTITETNO V MOŠČANSKEM GOVORU BREŽIŠKEGA POSAVJA

V okviru bizeljsko obsotelskega dialektja z Ramovševe karte slovenskih narečij je tudi govor vasi Mostec: v njem imamo takšno razporeditev dolžin in kračin, kakor je ni nikjer drugje na Slovenskem. Dolgi so tu samo v slovenskem knjižnem jeziku rastoče intonirani samoglasniki in zlogotvorni *r*, vsi ostali, t. j. v knjižnem jeziku dolgi in kratki padajoče intonirani vokali in zlogotvorni *r* pa so kratki. Do nevtralizacije med dolgimi in kratkimi padajoče intoniranimi vokali je v moščanskem govoru prišlo samo na ravnini kvantitete, medtem ko vokalna kvaliteta — razen izjemoma — še vedno razodeva nekdanjo kvantitetno opozicijo. Glede pravkar povedanega primerjaj knjižnoslovensko in moščansko stanje:

síta, síta, sít — síta, síta, sèt
déda, dēdov, dēd — dēda, dēduf, dēt
tēta, opečēna, kmēt — tčta, upēčēna, kmēt

¹⁸ Štok Jože-Korotan, *Skozi jeklene nevihte je udarila jeklena pest*, 1953, str. 186.

¹⁹ Po pripovedovanju iz Domžal.

²⁰ Povedala dr. Angela Piskernik, ki se pesmi spominja s Koroškega, kjer je hodila v osnovno šolo okoli 1900.

vzámem, sât, päs — vzâmem, sâˆt, pës
 bráta, brâtov, rāk — brâta, brâˆtuf, rāk
 gôra, sôv, nôr — gôra, sôu, kôu
 nôsim, nôs, grôb — nûsim, nûs, nôr
 krúza, krúzov, krúz — krûza, krûzuf, krœz
 tŕda, tŕd, pŕst — tŕda, tŕt, pŕst

Do popolne, t. j. tudi kvalitetne vokalne nevtralizacije med prvotno dolgimi in kratkimi padajoče intoniranimi vokali in vokoidom *r* je lahko prišlo samo pri širokem *e* (opeččena = kmčt), pri *ŕ* (tŕt = pŕst) in pri *a*, ki je obstajal le v emocionalnih kategorijah (mama).

Glede na knjižni jezik je treba opozoriti samo še na moščanske vokalne kvalitete tretje in četrte vrste, namreč na *ě*, *ĕ*, *oĕ*, *ä* in *ö* v nezadnjem zlogu, kakor jih imamo (glede na provenienco) v besedah *něšę* (nihčč), *dĕdik* (dédak), *pĕsik* (pesčk), *na vâsi* (na vâsi), *nôžik* (nóžek, nožek), *voĕšu* (uššl), *šĕle* (šelč). Odnosne besede v knjižnem jeziku imajo večinoma nepremaknjeni kratki akcent v zadnjem zlogu, v moščanskem govoru pa je predzadnji zlog naglašen po zapoznelem, tretjem premiku kratkega akcenta z zadnjega zloga proti začetku besede. Prav taki primeri nam omogočajo odgovoriti na važna vprašanja, ki se pojavijo, kakor hitro se vprašamo, zakaj in kdaj je prišlo do omenjenega stanja v moščanskem govoru.

Zakaj? — Razlog je preprost, strukturalen: po moderni vokalni redukciji se je bil sistem kratkih naglašanih vokalov skrčil do podobe

<i>ě</i>	<i>oĕ</i>	<i>ö</i>
<i>ĕ</i>	<i>ä</i>	,

medtem ko je sistem dolgih naglašanih vokalov (po premiku velarne vrste za eno artikulacijsko mesto v smeri obratne poti kazalca: *u* > *ü*, *o* > *u*, *o* > *ö*, *a* > *ä*) ostal nedotaknjen s svojim tonemskim nasprotjem vred. Namreč:

<i>i</i> ˆ	<i>ü</i> ˆ	<i>u</i> ˆ
<i>e</i> ˆ	<i>ö</i> ˆ	<i>o</i> ˆ
<i>ĕ</i> ˆ	<i>a</i> ˆ	<i>ä</i> ˆ

(Pripomniti je treba, da sta bila *e* in *o* padajoče intonirana samo analogno — namesto da bi bila novoakutirana — da je *ö* samo pozicijska varianta *ü*-ja pred *r* in izjemoma pred *l* in da je *a* ohranjen samo v emocionalnih kategorijah.)

Taka očitna neekonomičnost v razporeditvi prozodijskih distinktivnih sredstev (saj se dolgi vokali ločijo od kratkih že po kvaliteti, tako da je kvantiteta postala praktično odvečna, dolgi vokali pa so obremenjeni s tonemskim nasprotjem) v jezikih ni obstojna. Prej ali slej se je moralo zgoditi naslednje: a) ali izginiti kvantitetno nasprotje, kar pomeni, da bi se bili *ě*, *ĕ*, *oĕ*, *ö* in *ä* izenačili s padajoče intoniranimi dolgimi vokali v nasprotju do rastoče intoniranih (primer za to imamo v smledniškem govoru gorenjskega dialekt); b) glede na nezasedena artikulacijska mesta v sistemu kratkih naglašanih vokalov se skrajšajo dolgi padajoče intonirani vokali, nakar po odpravi več-

dimenzionalne (v našem primeru dvodimenzionalne) opozicije pridemo do enodimenzionalne, kakor smo jo uvodoma že ugotovili. Dejstvo je vsekakor, da ima moščanski govor namesto prvotnega stanja

'i [^]	'ü [^]	'u [^]			
'e [^]	'ö [^]	'o [^]			
'e [^]	'a [^]	'ä [^]	ë	oë	ö
			ĕ	ä	

dandanašnji takole podobo:

i	ü	u	i	ü	ü
ĕ	ö	o	ĕ	oë	ö
ĕ	ä	ä	ĕ	ä	ä

Vse se zdi, da so se dolgi, padajoče naglašeni vokali skrajšali in tako izenačili s kratkimi. Ko pa se je to zgodilo, v razdelitvi prozodijskih elementov še vedno ni bilo prave ekonomije, saj sta si nasprotovali dolžina proti kračini in še rastoča tonemskost s padajočo. Za ureditev tega vprašanja sta bili spet dve možnosti: ali da se zanemari kvantitetna opozicija in ostane distinktivno sredstvo le tonemskost ali pa se kvantitetna razlika ohrani in zaradi tega nepomembna tonemskost izgine. Zgodilo se je drugo. Neodpornost intonacije se zdi skoraj dokazana z izgubo tonemskosti v skoraj vseh slovanskih jezikih in je pač apriorna (mogoče posledica večjega napora, ki je v primeri s kvantiteto potreben za njeno realizacijo v rajrazličnejših stavčnofonetičnih položajih).

Nevtralizacijo med kratkimi in dolgimi vokali je pospeševala praktična odsotnost možnosti za fonemsko nevtralizacijo. Do nevtralizacije med kratkimi in dolgimi padajoče naglašeni vokali, ne pa med kratkimi padajoče in dolgimi rastoče naglašeni, je prišlo zato, ker je prvim dvem bila skupna padajoča intoniranost, razen tega pa so bili — kakor v nekaterih slovanskih narečjih še danes — dolgi padajoče naglašeni vokali fonetično lahko tudi krajši od rastoče naglašeni. — Kakor rečeno, je šla nevtralizacija po najkrajši poti h kračini, čeprav je teoretično mogoče (a manj verjetno), da bi se bili kratki padajoče naglašeni vokali približali najprej dolgim padajočim, nakar bi s skrajšanjem padajoče naglašeni vokalov nastala dvodimenzionalna opozicija (dolgi in rastoči nasproti kratki in padajoči vokal) in kot posledica že omejene splošne tendence v slovanskih jezikih in slovanskem jeziku samem enodimenzionalna opozicija dolgi nasproti kratkemu, s čimer so prozodijska sredstva smiselno ekonomizirana.

Dejstvo, da skrajšanih vokalov moderna vokalna redukcija ni zajela, nam omogoča določiti datum ante quem non za obravnavano metametrijo nekako konec 17., če ne celo začetek 18. stoletja. Vsekakor izredno pozno v primeri s štajersščino. — Isti refleks za *kŭp* in *kupĕc* (kočp = kočpic) nam pove, da se je tretji preskok z zadnjega kratkega naglašene zloga v smeri proti začetku besede izvedel, še preden je moderna vokalna redukcija znižala kratke

načlane vokale in monoftongirala določene glasovne zveze: ko^hpic — p^hš (kup^hč = p^hš), t^hmi — ko^hep (tem^h = k^hep), n^hs(i) — sp^h (n^hsi = sp^h), v^hslaj — d^h (vesl^haj = d^haj). — Kratko načlane hipokoristično deminutivne kakor tudi imperativne oblike, ki so s splošno slovenskega stališča morale biti prvotno akutirane (tip d^hedik, d^helaj), opozarjajo na psihološko motivirano metatonijsko: d^hédak > d^hédik > d^hedik oziroma d^hé^hlaj > d^helaj > d^helaj. Danes obstaja tendenca, da v teh dveh kategorijah prevlada vokalizem, ki je nastal kot rezultat moderne vokalne redukcije (n. pr. ě namesto ž). To si je razlagati z zamenjavo okoliščin, v katerih je pojav (t. j. tak vokalizem) pogosto nastopal, s pojavom (imperativ in deminutivno hipokoristične tvorbe) samim.

Jože Toporišč

OB IZIDU POSKUSNEGA SNOPIČA ETIMOLOSKEGA SLOVARJA SLOVENSKEGA JEZIKA

Slovenska akademija je s precejšnjo zamudo izdala drobni poskusni snopič na osemindvajsetih straneh. Dotiskan je bil šele sredi junija, tik pred počitnicami, zato ni mogoče pričakovati, da bi se javna diskusija o dokončni ureditvi slovarja mogla razviti pred jesenjo. To je delo nekoliko zavrijo, ker bi bilo po pogodbi treba oddati rokopis za prvi redni snopič v obsegu osmih tiskovnih pol že letos do 30. septembra. Vendar je nujno potrebno, da še pred zaključkom redakcije razčistimo vsa vprašanja, ki bi kasneje utegnili motiti ustroj celote. Pri nas imamo še premalo skušenj s podobnimi deli in že do sedaj smo večkrat predelovali posamezna gesla, da bi našli najbolj racionalno obliko, kako zajeti vse tisto, kar se je zdelo potrebno povedati.

Poskusni zvezek prinaša 159 gesel od A—Ž, ki niso slučajno izbrana, ampak predstavljajo po svoji problematiki najbolj značilne tipe metodične obdelave. Iz njih je mogoče razbrati, kako je zamišljena celota. Če je ne bo treba bistveno spreminjati, bo slovar, dotiskan v enakem formatu kakor poskusni zvezek, obsegal dve knjigi po ca. 600 strani. Dokončna zasnova in z njo tudi obseg pa sta seveda odvisni od pobud, ki se bodo porodile ob javnem razpravljanju.

Načelni vidiki slovarja so jasni, čeprav je tudi o njih še mogoče diskutirati. Zajame naj stratigrafsko slovenski izrazni fond, besedni in imenski, po njegovem lingvističnem, historičnem in kulturnohistoričnem pomenu, brez posebnih ozirov na današnji knjižni, pogovorni ali narečni jezik. Domačemu bralcu naj nudi najsplošnejše podatke o izvoru in razširjenosti vsake besedne družine, tujemu strokovnjaku pa vso bistveno slovenistično dokumentacijo. Kolikor je to mogoče doseči, naj združuje praktično in znanstveno uporabnost. Pri tem pa se je pojavilo vse polno raznih kompozicijskih in tehničnih problemov, ki jih je treba rešiti do zadnjih podrobnosti, preden pojde prvi snopič v tisk. Ni se lahko odločiti, do kod naj sega slovenistična dokumentacija. Podatki, ki so nam danes o vsaki besedi na razpolago, so dokaj različni, od enega samega nelokaliziranega in neakcentuiranega zapisa do stoletne, vsestransko preiskane rabe. Sporazumeti se moramo, ali naj pri vsaki besedni družini navajamo vse izvedenke z akcentuacijo in podrobnimi semantičnimi vrednotenji, ali zado-

stujejo samo skopi, najbolj značilni podatki. Težko je zajeti relativnost besedne intonacije v vsakem posameznem primeru. Semantična plat pa zahteva izredno veliko prostora, če jo je treba podati izčrpno. Problem je celo, ali naj navajamo historične zapise dosledno v originalni grafiki ali bi vsaj v manj važnih, evidentnih primerih zadostovala transkripcija.

Še večja je zadrega pri navajanju sorodstvenih odnosov. Vodilni princip v slovarju naj bi bil besedna geografija. Mnogokrat bi zadoščale oznake, kakor n. pr. »splošno slovansko razen lužiščine« in zraven morda cerkvenoslovanski primer ali praslovanska rekonstrukcija. Na splošno se je treba rekonstrukcij izogibati. Navajanje slovanskih paralel je po eni strani zelo monotono, toda združeno z vrsto tehničnih težav. Skrajnje težavno je vstavljati v tekst pasaže v cirilici. Pri poskusnem zvezku smo se zadovoljili s transkripcijami, ki se bodo morda zdele komu pomanjkljive. Po drugi strani pa je pogosto treba opozoriti na različne arhaične ali dialektične semantične podobnosti v drugih slovanskih jezikih, ali na značilne areale, in v takšnih primerih se ne bo mogoče izogniti navajanju slovanskih paralel. Poseben problem pa je pri tem še upoštevanje makedonščine in njeno razmerje do bolgarščine.

Bogata balkanistična tradicija slovenske znanosti terja od nas, da ne zanemarimo tudi izsledkov bazenske lingvistike, čeprav bi se komu zdelo na prvi pogled nepotrebno navajanje madžarskih, romunskih ali albanskih paralel. Drug bazen tvorijo Alpe, ki jih tudi ne gre zanemarjati. Najbolj kočljivo vprašanje pa je navajanje etimološke literature. Včasih je mogoče dati prednost enemu mnenju pred drugim, mnogokrat pa odločitev ni lahka in bi bila na škodo znanstveni objektivnosti. Vse strokovne literature sploh ni mogoče navajati, ker v Ljubljani bodisi ni dostopna ali pa ne prispeva nič bistveno novega k problemu. Resno domačo strokovno literaturo bi bilo treba upoštevati v celoti. Toda ali naj na primer pri *barati* omenimo Štrekljevo nemško razlago, na katero se že Bernekerju ni zdelo vredno ozirati? Niti uporaba kratic še ni definitivno urejena in so predlogi dobrodošli.

Slovenski izrazni fond ni bil doslej še nikoli in nikjer sistematično obravnavan, zato je delo mnogokrat pionirsko. Stevilne korekture starejših mnenj ali prvič načeti problemi niso manira poskusnega zvezka, ampak bo to, žal, nešteto krat potrebno. Vedno pa je najbolj težavno najti primeren način za obravnavanje znanih, že davno nedvomno rešenih problemov, kjer tudi slovensko gradivo ne pove nič novega.

France Bezlaj

OB NOVEM SLOVENSKEM PRAVOPISU

PROBLEM »BRAVCA«

Ko je leta 1899 izdal Fr. Levce prvi *Slovenski pravopis*, niti malo ni slutil, da bo njegova drobna knjižica ali točneje, predvsem ena sama pravopisna reforma, povzročila »v naši javnosti tak vihar kakor izza ilirske dobe še nobeno drugo jezikovno vprašanje«. ¹ Spor je nastal zaradi Levčevega poskusa, pravzaprav nadaljevanja Pleteršnikovega poskusa, da bi se vrnili k pisavi »v« v imenih, ki so jih začeli že takrat na kratko označevati s formulo bralec-bravec. V zvezi s Pravopisom in še posebno ob tej reformi je bilo za in proti opisanih nekajkrat več strani, kakor pa jih je imelo kritizirano delce. ² Dr. A. Breznik je potem, ko so se duhovi pomirili, stvarno in preprosto pojasnil, zakaj je »bravec« naletel na tak odpor: »Piščoče občinstvo, ki že nad 55 let ni bilo več vajeno raznih avcev, ivecv, avstva, ivstva in podobne 'naivnosti' in je tako rekoč zrastle ob l-u, ni moglo več sleči železne srajce.« ³ Sicer pa so na to opozarjale že tudi prve kritike. ⁴

Spričo usode, ki jo je doživljal zadnjih sto let »bravec«, o katerem je rekel dr. A. Breznik leta 1915, torej pred petdesetimi leti, da ga smemo »smatrati že

¹ Dr. A. Breznik, *Razvoj novejšje slovenske pisave pa Levčev Pravopis*. DiS 1915, 28.

² Nekaj naslovov: R. Perušek, »Bravec« ali »bralec«? (Brošura, 44 strani.) Ljubljana 1899. — Fr. Plešič, *Seveda bralec in še marsikaj*. P 1899 in v posebni brošuri. — Isti, *Se enkrat »l«*. P 1902. — (V. Bežek,) *Bojni klic »bravec« in protiklic »bralec«*. LZ 1899. — Ivan Belè, »Bravec« ali »bralec«? UT 1899. — K., »l«. Ska 1899. — Milivoj Ivanov, *O Levčevem Pravopisu*. E 1899 (skozi 35 številok). — St. Škrabec pod različnimi naslovi v »Cvetju« XVII—XXII. — Dr. Karel Štrekelj, *O Levčevem slovenskem pravopisu in njega kritikah*. S 1900, 1901. (V posebni knjižici 1911, 137 strani.) — V. Bežek, *Zaščitnikom Levčevega pravopisa v preudarek*. LZ 1901. — Jos. Tomišek, *Smeri našega pravopisa in pravorečja*. Sn 1904 in v posebni brošuri.

³ Breznik, o. c., DiS 1915, 334.

⁴ Prim. n. pr. v članku V. Bežka *Bojni klic »bravec« in protiklic »bralec«*: (Zagovorniki »bravca«) bodo poudarjali zgodovinsko stališče, češ, ako so skozi tri stoletja pisali naši pisci -avec, -ivec, tedaj velja ta pisava, bodisi etimološki prava ali kriva... Mi sodimo, da vsi naši novejši pravopisci z Levstikom, Škrabcem in Pleteršnikom vred so grešili pri preustrojitvi našega pravopisa s tem, da so pač uvaževali fonetiški, etimološki (zlasti Levstik) in zgodovinski (zlasti Škrabec) princip, a so prezrli neko *četrtto načelo*, ki sicer ni nič drugega nego modifikacija zgodovinskega stališča, a ni nič manj važen temelj vsakemu pravopisu nego ona tri načela; a to načelo veli: Piši po sedanjih rabi! ali z drugimi besedami, tudi v pravopisu veljaj geslo: *Quieta non movere!*« (LZ 1899, str. 515.)

za premaganega,⁵ tembolj preseneča najnovejši, tretji poskus strokovnjakov — kar je pač edinstven primer v zgodovini pravopisov sploh — da bi oživili problem, ki so ga pišočci Slovenci že davno rešili. Še več. Medtem ko Breznik zameri Levcu, da se ni ničesar naučil iz večinoma jalovega in nesmiselnega početja slovenskih jezikovnih reformatorjev,⁶ ki so skušali spreminjati sodobno utrjeno jezikovno prakso s sklicevanjem na jezik preteklosti, obračajo danes Breznikov očitek Levcu in drugim jezikoslovcem v krepost jezikoslovcev in v podporo njihovemu sedanjemu poskusu, češ da slovničarji oblike »bralec« niso sprejeli.⁷ To seveda ne bi bil poklon slovenistiki, če bi bilo čisto res.

V resnici ni razveseljivo, da v teoriji knjižnega jezika nismo prišli dalje od vseh tistih jezikoslovcev prejšnjih časov, ki so si jemali pravico dovoljevati in prepovedovati jezikovna sredstva, ne oziraje se na njihovo zakoreninjenost v knjižni rabi. Kljub temu, da so se proti samovoljnosti v jeziku zmerom oglašali tudi svarilni klici, prevladuje še danes v naši jezikovni teoriji smer, ki jezikoslovcem izroča neomejeno oblast nad jezikom. Ko knjižni jezik šele dobiva trdnejše oblike, ko je še neustaljen in brez tradicije, to oblast še nekako trpi in se ji včasih pokorava, čim bolj pa je kultiviran in razvit, tem bolj je ustaljen in tem manj voljan podrejati se neupravičenim spremembam.

Samo reforme, ki prinašajo poenostavljenje ali pa jezik zaradi dosežene razvojne stopnje osvobajajo nastale utesnitve, so upravičene in se prej ali slej uveljavijo, vsakršne drugačne »novosti« pa izzivajo pravopisne in sploh jezikovne vojne ali vsaj praske med jezikoslovci in pišočimi. Vzrok tradicionalnim jezikovnim sporom od Pohlina pa vse do današnjega dne je torej treba iskati predvsem v napačnem odnosu jezikoslovcev do knjižnega jezika, ne pa v pomanjkanju čuta za enotnost, disciplino ipd. pri pišočih, kakor se včasih razlaga odpor proti samovolji in kakor obtožujejo tudi danes tiste, ki vidijo v prepovedi že sto let prevladujočih oblik tipa bralec zablodo devetih članov pravopisne komisije.⁸

Napačni odnos naše pravopisne komisije do jezika ima svoj izvor prav pri koreninah, namreč pri odgovoru na vprašanje, čemu jezik služi. Sodobna lingvistika izhaja v teoriji knjižnega jezika iz dejstva, da je jezik sredstvo za sporazumevanje. Jezikoslovju, ki je zasnovano na marksizmu, je to izhodišče najbližje, zato ga je usvojilo in v razvijanju teoretičnih postavk in delovni metodi tudi doseglo lepe rezultate. Očitno pa je za našo pravopisno komisijo komunikacijska vloga jezika podrejenega pomena,⁹ zaradi tega vztraja pri tradicionalni usmerjenosti naše znanosti o knjižnem jeziku in njene aplikacije v jezikovni praksi.

Jezikoslovec mora imeti to preprosto resnico o jeziku stalno pred očmi, drugače tvega, da bo ostal ves njegov trud brez vrednosti za jezikovno prakso.

⁵ Glej op. 1.

⁶ Breznik, o. c., DiS 1915, 345.

⁷ Bajec, *Kakšen bi bil idealni slovenski knjižni jezik*. JiS VI, 95; isti, *Bralec — bravec* (I), »Delo«, 30. maja 1962; isti, *Še zadnjič o bravcu* (I), »Delo«, 4. avgusta 1962.

⁸ N. pr. tržaški profesorji v NRazg 1965, št. 2.

⁹ A. Bajec jo v »Delu« 4. avgusta 1962 odločno odklanja.

Quintilianova duhovita opazka, da je eno govoriti latinsko, drugo pa govoriti gramatikalno, priča, da je bil to problem že v starem Rimu. Spominja nas na znane očitke naših jezikoslovcev, da Slovenci ne znamo pravilne slovenščine.

Zgodovina slovenskega knjižnega jezika bo morala nekoč ugotoviti vzroke njegovega počasnega kultiviranja in ustaljevanja. Krivde za to ne bo smela iskati v piščočih. Tudi se ne bo mogla zadovoljiti samo z razlago vpliva panslavizma po eni strani in nemškega pritiska na slovenščino po drugi strani. Najbolj negativen in stalno živ se bo pokazal pač purizem kot jezikovni izraz bega pred družbeno stvarnostjo, kar se manifestira v odporu do bogatitve jezika z novimi, zlasti nedomačimi sredstvi, ter s favoriziranjem jezika preteklosti in zaostalih družbenih slojev. Nadalje bo morala preiskati vpliv liberalizma, ki je v stari Jugoslaviji zastopal tudi v jeziku integralno jugoslovanstvo, ter vpliv klerikalizma, ki se je imel svoj čas za branitelja slovenstva, a je doživel polom v belogardističnem konceptu ločitve Slovencev od Jugoslavije, kar prihaja na jezikovnem področju še vedno do izraza z ustvarjanjem atmosfere, kot da so Slovenci v naši državi nacionalno ogroženi. In končno bo morala zgodovina oceniti vpliv načela toge slovnične pravilnosti, ki jezik uklepa v premočrtnost, vpliv podrejanja jezika zakonom logike, ki niso zmerom v skladu z dejanskim jezikovnim stanjem, in vpliv individualnega okusa, nasprotnega običajni rabi jezikovnih sredstev.¹⁰ Takšni vplivi in pogledi, ki prinašajo jeziku samo škodo, so mogoči zato, ker se pozablja na njegovo komunikacijsko vlogo.

Kako daleč lahko privede podcenjevanje jezika kot sredstva za sporazumevanje, pa najlepše vidimo v metodi, s katero skušajo jezikoslovci včasih ugotavljati jezikovno pravilnost. Metodo, ki je plodna v proučevanju historične gramatike, kjer jezikoslovec zasleduje jezikovne pojave do njihovih začetkov in tako odkriva razvojne zakonitosti, prenašajo v sodobni knjižni jezik za ugotavljanje njegove pravilnosti. Vznemirjajo jih besede in oblike, ki niso izpričane že kje v preteklosti, in jih skušajo nadomeščati s »pravilnejšimi«, to je starejšimi. Pozabljajo, da za sporazumevanje med ljudmi ni važna tako imenovana historična pravilnost jezikovnih sredstev, temveč njihova splošna razširjenost. V knjižnem jeziku je to knjižni uzus, ki ga oni z naivnimi razlagami odklanjajo.¹¹ Medtem ko zagovorniki historične pravilnosti spremembe v jeziku preteklosti priznavajo, vidijo v premikih in tendencah današnjega jezika največkrat samo nepravilnosti. Načelo historične pravilnosti ali — kakor ga tudi imenujejo — zgodovinske upravičenosti¹² je v svojem bistvu nedialektično in ga jezikovna praksa občuti kot nasilje nad jezikom. Tu je vzrok čestega pritoževanja, da je učenje slovenščine težko, kakor da je to tuj jezik. To je logična posledica metode, ki išče potrdila za pravilnost v nekdanji namesto v sedanjosti. Levstikove jezikovne reforme in posebej tudi metodo danes vsesplošno obsojajo, toda dejansko ni nobene razlike, če služi za kriterij pra-

¹⁰ Glej tudi moje *Kriterije pravilnosti v knjižni slovenščini*. JiS VI in VII.

¹¹ V zvezi z našim problemom n. pr. A. Bajec, *Še zadnjič o bravcu* (I). »Delo«, 4. avgusta 1962.

¹² SP 1962, str. 72, v obrazložitvi pisave -vec, in A. Bajec v člankih, ki se nanašajo na to reformo.

vilnosti stara cerkvena slovanščina, na katero se je skliceval Levstik, ali pa slovenščina prejšnjih stoletij.¹³

Poskus, da bi po sto letih in že dveh ponesrečenih poskusih jezikoslovcev oživili »braveca«, ima torej mnogo globlje vzroke, kakor pa bi se zdelo na prvi pogled. Če je v naši javnosti povzročil toliko spontanega odpora, gotovo ni kriva zgolj predlagana reforma, akoravno tudi ta sama na sebi nikakor ni malenkostna, ampak nič manj metoda kot taka, ki je razvit knjižni jezik ne prenese. Če bi reforma bralec-bravec uspela, dasi je za to po dveh ponesrečenih poskusih malo upanja, bi to pomenilo, da slovenščina s svojo 400-letno tradicijo ni tako kultiviran in razvit jezik, kakor mislimo.

Če trdimo, da je napačna takšna metoda, ki presoja jezikovno pravilnost po starosti pojavov, pa bi bilo prav tako zmotno, zanikati pomen starejših faz jezikovnega razvoja za obravnavanje problemov sodobnega knjižnega jezika. Naloga jezikoslovca je, da proučuje zakonitosti, ki obvladujejo knjižni jezik, in odkriva tendence jezikovnih procesov, ki tečejo pred njegovimi očmi. Vse to pa je mogoče le tako, da raziskuje bližnjo in daljno jezikovno zgodovino in posebej zgodovino knjižnega jezika. To je velike vrednosti za jezikovno prakso, ker jezikoslovcu omogoča, da pravilno ocenjuje, to se pravi, priporoča ali odklanja jezikovne pojave ali tudi samo posamezne nove izraze, ki jih na najrazličnejše načine prinaša jeziku čas. Če se jezikovno sredstvo uveljavi proti volji jezikoslovca, ga je pač napačno ocenil in ga zato ne kaže še naprej odklanjati, enako tudi ne sredstva, ki je prešlo v splošno rabo, še preden je jezikoslovec izrekel svoje pomisleke. V obeh primerih je svoj obstoj že dovolj upravičilo, za jezik pa je spričo njegove komunikacijske vloge neprimerno bolj važna ustaljenost jezikovnih sredstev kakor pa togo pojmovana slovnična pravilnost.

V pravopisu mnogih jezikov z daljšo tradicijo in torej tudi slovenščine ima historično načelo svojo upravičenost v težnji po čim večji stabilnosti pisave. Hkrati z etimološkim principom združuje raznotere dialekte v enotni pisni formi, ki se precej razlikuje od katerega koli narečja ali pogovornega jezika. Že to samo na sebi dovolj otežuje učenje knjižnega jezika, sčasoma pa ga lahko napravi za ljudi brez lingvistične izobrazbe in celo kljub nji praktično neobvladljivega, če ostanejo normativna prizadevanja, ne izvzemši pravopis, slepa za premike v jeziku. Naloga pravopisa je predvsem v tem, da omogoča enotno pismeno sporazumevanje med ljudmi. S pravopisnimi ukrepi, ki zasledujejo ta cilj in računajo z množico pismenih in ne samo z ducatom izbrancev, ki jim je znana zgodovina jezika, izpričujejo jezikoslovci svoj smisel za realnost in vsekakor tudi za demokratičnost.

Po takšnih vidikih bomo skušali zdaj osvetliti problem imen tipa bralec. Odgovoriti bo treba na vprašanje, v čem je bistvo spremembe v kónčnici nom. agentis, kako so ga razumeli jezikovni priročniki in kakšno pot je šla jezikovna praksa. Pri tem se bomo omejili samo na nujno potrebne ugotovitve.

¹³ Škrabec v *Cvetju* III, 4, piše o tem, kako določamo pravopisno pravilnost kake besede, med drugim: »Pravi filolog pa ne bi smel vprašati najprej, kaj je koren ali etimologija besede, temuč, katera je njena zgodovina, kako se je pisala in izgovarjala pred sto, dve sto, tri sto leti itd. in v katerem pomenu se je rabila.«

Do pred sto leti se je rabila v slovenščini pri imenih tipa bralec skoraj brez izjeme oblika na -vec. Vendar so bile tudi take besede precej redke: deloma zaradi glagolskega načina izražanja, ki je značilno za nerazvite jezike, deloma zaradi majhnega števila delujočih oseb, za katere je slovenščina potrebovala nazive na tistih malo področjih, na katere je bila pripuščena, in končno zato, ker so bile v rabi za to kategorijo imen tudi druge končnice.¹⁴

Ob prebiranju »Novic« iz leta 1862 naletimo torej na takšne oblike: kmetovavec, kupčevavec, prebivavec, pridelovavec, svetovavec, cepivec, hranivec, volivec, plesavka itd., pa tudi rivec in »18 pavcov« (= palcev). Ker pa se bo brž pokazalo, da ne smemo obravnavati imen tipa bralec izolirano, naj navedemo iz istega vira še nekatere druge oblike: glasovavni list, igravni načrt, prodajavna cena, scavni mehur, zavarovavno društvo, zavijavni papir, odrešivna vera, poklonivno pismo, ustanovivna postava, veselivna pot, vendar tudi hranilno ognjišče, naročilna pot, nosilna zmožnost, plačilna lista, učilne bukve, voščilni biljeti, zdravilna moč. Dalje: glodavnik, imenovavnik, rodovnik, dajavnik; čitavnica, menjavnica, prodajavnica, spavnica, zavarovavnica, gostivnica, učivnica, vendar tudi učilnica, hranilnica, pohvalnica, svetilnica; gostivničar; opravilstvo, zdravilstvo; darilce; prebivališče, zberališče, zidališče; pogorelci.

Ti primeri so pobrani na slepo, vendar takoj opazimo neenotnost v pisanju. To velja zlasti za pridevniške izvedenke iz samostalnikov na -ilo, ki so bili prav v tistem času zelo produktivni.¹⁵ Zaradi naslonitve na te samostalnike se je tudi v izvedenkah izgovarjal -l-, sicer se takrat ne bi pisal; njihov nastanek je namreč starejši kakor elkanje. Tako smo imeli razmerje hranilo : hranilen, naročilo : naročilen, nosilo : nosilen, plačilo : plačilen, voščilo : voščilen, zdravilo : zdravilen. Isto velja za opravilstvo, zdravilstvo in darilce (iz subst. na -lo), za izvedenke iz pridevnikov na -len: učilnica, hranilnica, svetilnica, pohvalnica; za izvedenke ne dovolj pojasnjene izvora na -lišče: prebivališče, zberališče, zidališče¹⁶ in iz part. na -l: pogorelec.

Nasproti takim primerom stoje drugi, kjer se piše *v*, tako da lahko že iz tega slučajnega seznama dobimo tale nasprotja: odrešiven : voščilen, čitavnica : pohvalnica, gostivnica : hranilnica, učivnica : učilnica, prebivavec : prebivališče, hranivec : hranilen, hranilnica. Značilno za to dvojnost je omahovanje pri eni in isti besedi (učivnica : učilnica), ko je množica imen na -ivnica vplivala na izgovor in pisavo oblik s prvotnim l-om. Predpostavljati smemo, da bi s sistematičnim iskanjem odkrili še drugačne primere pisanja *v* oziroma *l*, ki jih je moral jezik občutiti kot nedoslednosti, vendar nam zadostuje že ugotovitev, da je določena zmeda, katere prvotni vzrok je prehod velarnega l > v, pred sto leti v pravopisu resnično obstajala.

Takšna je bila situacija, ko je objavil L. Svetec-Podgorski svoj članek *Še nekaj o parlamentarnem jeziku*.¹⁷ V njem je predlagal, naj bi v načelu »Govorimo, kakor pišemo«, ki je bilo sprejeto prejšnje leto, napravili izjemo. Nekdanji velarni l naj bi se izgovarjal dosledno kot *v* (oziroma *v*): 1. pred konzonanti

¹⁴ A. Bajec jih v *Besedotvorju* I (1950) navaja enajst.

¹⁵ A. Bajec, o. c., 30.

¹⁶ A. Bajec, o. c., 115.

¹⁷ N 1862, 131.

(podajajnik, pogorejca, poleg komojca, moizem ipd.); 2. na koncu besed (nosių, stau, poleg kou, beų ipd.); in 3. pred polglasnikom »v končnicah *ec, ek* in *enc*, n. pr. kazaven, hladiven, pisaven, reziven (ki jih izvaja iz kazalo, hladilo, pisalo, rezilo), prosivec, pogorevec, pisavec, tkavec, umeven, smeven (ki jih izvaja iz prosil, pogorel, pisal, tkal, umel, smel), razdevek, pridevek (iz razdel, pridelo) ipd. Omenja, da pod 1 in 2 govorijo štokavci *o*, pod 3 pa največkrat *l*, včasih pa *o* (prosilac, skakavac). Podobno navaja tudi izgovor nekdanjega velarnega *l* v drugih slovanskih jezikih in zaključí s predlogom, naj bi v vseh obravnavanih primerih izgovarjali v slovenščini *o*, vendar ne brani govoriti *l* »tistim, ki so se že od matere naučili, da *l* čisto izgovarjajo«. Ob koncu razmišljanja o izreki velarnega *l* v slovenščini se spomni Svetec še na pravopisno stran problema in pravi: »Kar se tiče pisave trdega *l*, to se dosedaj v tej reči še nismo složili ter pišemo v nekterih besedah *l*; v nekterih pa *o*. Jaz mislim, kadar se enkrat pravilo za izreko za trdno ustanovi, da bo bolje, ako bomo pisali povsod *l*.«

Svetčev predlog je imel to šibko stran, da bi se po njem *o* izgovarjal ne samo tam, kjer se je tedaj pisal za nekdanji velarni *l*, ampak tudi v besedah, kjer se je pisal in govoril *l* in je to podpirala v jezikovnem čutu vseskozi živa zveza z izhodiščnimi oblikami. Svetec se je tega zavedal, zato je želel, da bi se najprej utrdila izreka, zatem šele pravopis. Toda poenotenje ni vedno tudi poenostavljenje. To je prezrl že Svetec in sto let pozneje — kot bomo videli — tudi naša pravopisna komisija. Svetec je predlagal torej izgovor *o* v besedah odrešiven in voščilen, čitavnica in pohvalnica, gostivnica in hranilnica. Ni čudno, če je videl Levstik v tem nedopustno polovičarstvo in menil, da je treba takoj poenotiti tudi pisanje v smislu Svetčevega predloga. Tako ima njegova slovnica, ki je izšla na začetku leta 1866, med določili o izreki *l* kot *o* točko, ki predpisuje pisavo bralec, umetalen, zelnik, hranilnica, toda izgovor bravec in tako dalje.¹⁸

Poenotenje pisanja je bilo mogoče edinole s posplošenjem *l*, ker je ta znak že služil tako za govorjeni *o* (oziroma *u*), kot za govorjeni *l* (n. pr. bral : brala). Tako bi bile besedne družine, ki jih je jezik kot take občutil, tudi grafično bolj povezane. Ta težnja je zelo stara in jo poznajo tudi pravopisi v drugih jezikih, ker na ta način z grafičnimi sredstvi podpirajo pomensko sorodnost besed. To poenostavlja pisano obliko jezika in olajšuje točnost asociacij.¹⁹

Potemtakem je popolnoma zgrešena misel, da je prišlo do reforme bravec-bralec pred sto leti v želji po približevanju slovenščine srbohrvaščini, kakor to vztrajno ponavlja v svojih člankih A. Bajec. Če bi imel Svetec res ta namen, bi to tudi naravnost povedal, ker so jezikovne reforme v tistih časih prej smele upati na dober sprejem, če so merile na slovansko vzajemnost, kakor pa, če so imele stvarno podlago. Drugo je seveda, kaj je praksa končno res obdržala. Poleg tega je Svetčev predlog (in Levstikova realizacija) zadeval samo pisavo,

¹⁸ Levstik, *Die slovenische Sprache nach ihren Redetheilen*, str. 2.

¹⁹ Če rečemo *zvest*, lahko to pomeni tudi *zvezd*. Besede *glasba, glasbilo, glasben, glasbenik* ipd. pišemo kakor *glas*, četudi izgovarjamo *s* samo v osnovni besedi. Izgovarjamo *brau*, toda pišemo *bral* kakor v ostalih oblikah *l*-participa. To je tako imenovano etimološko načelo pravopisa.

medtem ko naj bi v izreki *v* ostal. Njuna reforma je torej posledica domačih jezikovnih razmer in ne tujega vpliva.

Problem pa je kljub poenotenemu pisanju ostal. Nastajali so vedno novi substantivi na -lo in izpeljanke iz njih, ki se zaradi naslonitve na izvorno obliko niso mogle izgovarjati z *v*. Ne pod vplivom črke, ampak pod vplivom izhodiščne oblike in vseh tistih, kjer je bil *l* regularen, se je začel proces izravnavanja in s tem poenostavljanja tudi v izreki, torej letalo, letalce, letalstvo, letalen, letalski, letalec, letalka, letalnik, letalnica, letališče, letališki, letališčen itd. z *l* v pisavi in govoru. V novih besedah je bila od vsega začetka tudi tendenca po izgovoru *l*, in to pri besedah tipa bralec ne samo v nominativu, ampak po analogiji tega sklonu v vsej sklanjatvi. Izgovor starejših besed tega tipa je vplival nanje toliko, da vsaj pri nekaterih ni nemogoča dubleta, obratno pa so nove oblike povzročale nastajanje dubletnih form pri starejših (igralec, igralka), z govorenim *v* ali *l* v vseh sklonih. Za proces tudi ni bilo brez pomena, da so se oblike na -lec silno množile in so se jim začela umikati celo obstoječa nomina agentis z drugačno končnico, n. pr. nositelj, prevajatelj, poznavatelj. Tako imajo v besedah tipa bralec zdaj večino tiste, ki v knjižnem jeziku sploh nikoli niso poznale oblike na *v*. Izreka *l* bi v tem tipu (in vseh tistih, kjer novi SP zahteva pisavo in seveda tudi izreko *v*) prodirala tudi tedaj, če bi ostalo elkanje Slovencev nepoznano. Pregarjanje oblik igravec, igralka, igralški, igralstvo v imenu boja proti elkanju²⁰ je prav tako brez podlage, kakor je brez podlage sum, da so nastale te oblike pod vplivom srbohrvaščine. Elkanje je bilo »uradno odpravljeno« pred štiridesetimi leti. Če smo torej celih štirideset let delali proti »predpisom« in bi se tega prestopka še danes ne zavedali, če nas ne bi nenadoma nanj opozoril novi SP, se je vendarle treba vprašati, kdo ima več vzroka zardeti, slovenski narod, ki so ga ujeli, da že štirideset let uganja nekaj prepovedanega, ali pravopisna komisija, ki se je odločila proglašiti za elkarski greh sto let staro navado v knjižni slovenščini.

Da pa je elkanje res vplivalo na proces, ki sta ga sprožila Svetec in Levstik, tudi ni mogoče tajiti. Prav zaradi elkanja — to pa je njegova zasluga, ne krivda — je šel proces v smeri enotne izreke hitreje, kakor bi smeli pričakovati, če ne bi imel njegove podpore. Ta proces še vedno ni končan, od tod toliko dublet v izreki, toda v jeziku je nesporno tendenca, da se posploši *l*, ki ima oporo ne samo v pisavi, ampak tudi v izreki novih in delu starih oblik.

Etimološko te oblike niso vedno pravilne, včasih pa jim je izvor nejasen, zabrisan, sporen. Glede besed tipa bralec so bila na primer mnenja, da so sicer izvedene iz *l*-participa, toda ker ima stara cerkvena slovanščina v resda redkih nominih agentis *v*, tudi to ne bi moglo biti napačno.²¹ Skravec je na ovitku »Cvetja« šest let skoraj brez prenehanja strastno napadal elkanje in v zvezi

²⁰ SP 1962 vidi posebno prednost pisave -vec v tem, da »ne zavaja v elkanje« (str. 72). Podobno A. Bajec v svojih člankih.

²¹ Cigale v SG 1865: »Nekteri slovenski pisatelji so se v najnovejih časih pri nekterih besedah poprijeli pisave, n. pr. bralec, volilec, roditnik itd. ... Ktera pisava je bolja? Pravilniša je gotovo bralec, volilec itd., ker nam naravnost kaže izpeljavo od *l*. tvorno-preteklega deležnika; vpraša se vendar, je li v resnici bolja ... Ozrmo se v staro slovenščino! Ta ima le malo malo imen,

s tem »bralca«, ki ga odklanja kot etimološko in zgodovinsko neupravičenega.²² V polemiki ob Levčevem Pravopisu so v obrambo »bralca« nekateri jezikoslovci opozarjali, da je narejen iz participa *bral*,²³ drugi (n. pr. Strekelj in seveda Škrabec) pa so — kakor danes — to pripuščali samo v nekaj besedah in zahtevali pisavo *bravec*.

Tako se nam postavi načelno vprašanje, kako naj v takih primerih ravna pravopis. To, kar je včeraj veljalo kot etimološko pravilno, je danes ovrženo. Toda to še ni najhujše. Kaj pa naj napravi pravopis, kadar več jezikoslovcev hkrati zagovarja vsak svojo teorijo. Koga naj posluša? Vztrajati za vsako ceno pri etimološkem načelu torej ne bi bilo vedno najbolje. Tembolj se pokaže takšno vztrajanje nespametno, če pomislimo, da je pravopis pravzaprav samo pripomoček za enotno pismeno sporazumevanje.

Največja nevarnost za enotnost pisanja je njegova zapletenost in nestalnost. Prva zato, ker obvlada pravopis toliko manj ljudi, kolikor težji je, druga zato, ker njegovo stalno spreminjanje povzroča zmedo. Težnja po preprostosti in ustaljenosti mora biti torej osnovno pravopisno načelo. Na te zahteve pravopisa so opozarjali že ob prvem takem priročniku, ki je pod vplivom Škrabca in Pleteršnika ne glede na dotedanjo knjižno prakso in brez posluha za tendence v jeziku zastopal etimološko in historigno načelo in zato doživel tako ostro kritiko.²⁴

Žal je tudi naša pravopisna komisija sledila Škrabčevim pravopisnim nazorom, ki so bili že pred več kakor 60 leti odklonjeni zaradi neuporabnosti v praksi, čeprav se je to tedaj morda najmanj poudarjalo.²⁵ To stališče pravopisne komisije je tembolj nerazumljivo, ker ji ni bila neznana usoda Levčevega Pravopisa in bi se morala zamisliti ob kritičnih pripombah nanj. Nasprotno,

skrojenih od gori omenjenega deležnika: kar sem jih pa doslej našel, rabi jim iz večine črka *v* mesto *l*... Po tem takem pisava: *bravec*, *volivec* itd. ne more biti napačna, ker se opira na staro slovenščino.« (Str. 90—91.)

²² N. pr.: »Kedor more take reči umeti, ta se je, upam, iz do zdaj povedanega lahko prepričal do dobrega, da etimologija ni nasprotna dosedanjim našim narodnim in ob enem naše knjižne slovenščine zgodovinskim oblikam: *bravec*, *igravec*, *pisavec*, *kadivec* itd.; lahko pa se je prepričal tudi, da veljajo oblike z *l* le v posameznih primerih, kjer se je tako pisalo v prvem času našega slovtva in kjer tudi še zdaj narod ne izgovarja pravega *v*...« (»Cvetje« XVII, 11. zvezek.)

²³ N. pr. R. Perušek: »Jasno je kot beli dan, da so pa mogoče vse izvedenke iz drugega tvornopreteklega deležnika, torej: *bral-ec*, *igral-ec*, *boril-ec*, *pisal-ec*, *sejal-ec*, *sviral-ec*, *plesal-ec*, *piskal-ec*, *streljal-ec*, *tvoril-ec*, *klal-ec*, *kupil-ec*, *lovil-ec*, *črnil-ec* itd.« V brošuri »*Bravec* ali »*bral-ec*«? 1899, 16.

²⁴ V. Bežek je pisal v svojem članku *Zaščitnikom Levčevega pravopisa v preudarek*: »...o. Stanislav (= Škrabec — op. B. U.) pri vsej svoji bistroutnosti in temeljitosti ni vedel ali ni hotel uvaževati poleg priznanega trojnega načela — fonetiškega, etimološkega in zgodovinskega — še četrtega in petega, ki ono trojno načelo po svoje popolnjujeta in tudi omejujeta. Kakor smo že zgoraj razpravljali, veli tu dvojno načelo: »Piši, kakor je bilo doslej navadno«, in pa »Pravopisna pravila morajo biti prozorna in lahko umevna.« (LŽ 1901, 400.)

²⁵ Škrabec je tako dosledno vztrajal pri zgodovinskem principu, da je do svoje smrti leta 1918 pisal ne samo letavec, opazovavec, imenovavnik, nikavnica, ampak tudi smert, kert, vert, tert, prvi itd., kar že pol stoletja ni bilo običajno.

iz vse takratne polemike je povzela prav Škrabčeve zmote: da je pisava -vec edino pravilna, da je »bralec« elkanje in da tako pišemo zaradi zблиževanja s Hrvati.

A. Breznik, ki je bil še v svoji razpravi o Levčevem Pravopisu (v DiS 1915 do 1915) sposoben zelo bistrih opažanj,²⁶ je že v svoji slovnici leta 1916 nanje pozabljal. O pisavi imen tipa bralec pravi, da omahuje, da pa se piše samo prebivalec in volilec (kadar mislimo človeka, ki je v posameznem primeru volil); adjektivi pa da imajo večinoma -alen, toda tisti, ki imajo v osnovi *l*, se pišejo tudi -aven (ponavljaven, voliven). Isti dostavek je pri samostalnikih na -lec.²⁷ V svojem Pravopisu 1920 je postavil tako zapletena pravila, da je v pisanju tistih, ki so mu hoteli slediti, povzročil — kot bomo še videli — pravo anarhijo. V SP 1920 beremo pod geslom *bravec*:

»1. Samostalniki, ki zaznamenjujejo delujoče osebe, se končujejo na -avec, -avka, -ivec, -ivka, -avnica, -ivnica itd.; izvedeni so večinoma iz glagolskih pridevnikov na *v* (n. pr. dremav: dremavec, dremavica, dremavost; delav: delavec, delavka, delavnica; hirav: hiravec, hiravka, hiravnica; vojskovav: vojskovavec itd.), nekateri pa iz glagolskega debla, na katero je pristopil -v (n. pr. bravec, bravka; klavec, klaven, klavnica itd.). Prvotna končnica se hrani še v mnogih primerih (n. pr. bahavec; brivec, brivski, brivnica; kimavec; krativec; mikaven, mikavnost; pevec, pevka, pevski; pivec, pivka, pivski, piven, pivnik; stradavec; učakaven, neučakaven; zajedavec; žvižgavec, žvižgavka itd.), v drugih pa se poleg prvotnih -avec, -avka; -ivec, -ivka piše tudi -alec, -alka; -ilec, -ilka (n. pr. šivavec in šivalec; šivavka in šivalka; poslušavec in poslušalec itd.). 2. Izvedenke a) iz samostalnikov na -lo in b) iz deležnikov na -l, imajo končnico -lec, -lka, -len itd. a) Primeri, ki so izvedeni iz samostalnikov na -lo (prvotno -dlo), ki zaznamenjujejo kako sredstvo, so: motovilec (postalo iz: motovilo), pralec (od pralo), vrelec (od vrelo), budilnik, budilnica (od budilo), kuhavnica; pihalnik; kadilnica; kropilnik, kropilen, kropilni kamen, kropilnica; nosilnica (od nosilo); umivalnik, umivalnica itd. Pisava, kakor pihavnik, kuhavnica itd. je napačna. b) Izvedenk iz tvornopretkelega deležnika na -l, -la, -lo, je le malo; take so: pogorelec (izvedeno iz pogorel), umrlec (iz umrl), prišlec, osamelec, prelec, prebivalec.«

Kakor vidimo, je Breznik kaj kmalu sam zapadel isti napaki, ki jo je komaj nekaj let pred tem kritiziral v razpravi o Levčevem SP. Druga izdaja slovnice (1921) se od prve ne loči, tretja (1924) in četrta (1934) pa nimata več določila o dubletah pri samostalnikih in pridevnikih z *l* v osnovi. Ramovševa

²⁶ N. pr.: »Pleteršnikov slovar in po njem povzeti Levčev Pravopis zaključujeta dobo v razvoju našega pravopisa. Usodna napaka tega slovarja je, da ni organsko vzrastel iz živega literarnega jezika. Namesto da bi bil Pleteršnik vse to zbral in uredil, kar se je v jeziku splošno ali vsaj po neki večini sprejelo, je nastopil iznova tisto pot, na kateri je že spodletelo toliko našim jezikovnim reformatorjem. Oblike, ki so bile že splošno sprejete, je zavračal in postavljajl nove. Posameznim besedam je jemal svobodo, ki so jo v pravopisu imele, in jih vklepal v okove splošnih jezičnih načel. Vse se je moralo pokoriti doslednosti, železnim pravilom in etimologiji. Govoriti je imela le logika, psihologija nič, na faktično pravopisno rabo se je premalo oziral. Tako nam je ustvaril slovarski pravopis, a to ni pravopis živega literarnega jezika, pravopis naših umetnikov, našega pišočega občinstva.« (DiS 1915, 343.)

²⁷ Slovenska slovnica. 1916, 31—32.

zasluga je, da se je Breznik-Ramovšev SP 1955 postavil v pisavi in izreki l-a na realna tla.²⁸ Pod geslom *bralec* ima pravilo:

»samostalniki, ki zaznamujejo delujoče osebe, se pišejo s končnico -alec, -ilec; -alka, -ilka (n. pr. *bralec*, -lca; *bralka*; *poslušalec*, -lca, -lka; *volilec*, -lca, *volilka* itd.) razen v primerih, v katerih je glagolski pridevnik na -v, iz katerih so izvedeni, še živ, n. pr. *báhav*; *báhavec*, *báhavka*; *drémav*; *drémavec*, *drémavka*; *délav*; *délavec*, *délavka*; *hírav*; *híravec*, *híravka* itd. — Pri novih in zvečine le knjižno rabljenih tvorbah izgovarjamo -l-, pri starih domačih pa -u-: *brálec*, -lca; *prebíválec*, -lca; *pálec*, -lca govóri -álac, -áúca; *metálec*, -lca pa *metálac*, -álca itd.«

Vse bi bilo v redu, če ne bi ta Pravopis v slovarskem delu vseboval nekaterih nedoslednosti v zvezi s samostalniki in pridevniki z l (oziroma lj) v osnovi. Poleg *molilec*, *ponarejevalec*, *prenavljalec*, *prenavljalen*, *prepisovalec* in *prestavljaletc* ima *ponavljavec* (toda *ponavljalen*), *pošiljavec*, *pošiljavka*, *potapljavец*, *selivec*, *selivka* (toda *selilen*) in *volivec*, *voliven*, *volivski*. To so hoteli potem popraviti na ta način, da so šolski izdaji SP dodali pravilo, ki ga je Breznik v zadnjih dveh izdajah slovnice že opustil, le da so tokrat predpisali pisavo *v* samo pri samostalniki (in ne tudi pridevniki), ki imajo v osnovi l ali lj. Ta pridržek, ki ni bil z ničimer upravičen in je zato povzročal samo »napake« pišočių, je ostal tudi v SP 1950. Sicer se pa niti šolska izdaja SP v slovarju ne drži dosledno svojega pravila: poleg *molivec*, *molilnica*, *ponavljavec*, *ponavljalen* in *selivka*, *selilen* ima *potapljavец*, *postapljavski* in *volivec*, *voliven*. SP 1950 ima *molilnica*, *ponavljalnica*, *popravljalnica*, *talilnica* ipd., pod geslom *voliti* pa: *volivec*, *volivka*, *volivski*, *volilen*, *volilo*. Razmerje *volivec*: *volilen* se upira našemu jezikovnemu čutu, ki obe besedi po pravici povezuje pomensko in zato tudi grafično. Takšna skonstruirana določila, ki nimajo nobene zveze z resničnim življenjem jezika, so morala nujno povzročiti pravopisno zmedo.²⁹

SP 1950 ima umestno dopolnilo glede izreke besed tipa *bralec*, ko pravi: »Pri mnogih besedah je obojni izgovor, kakor je komu beseda domača ali umetna.« (Str. 34.) Obe povojni slovnici sta v skladu s tedaj veljavnim pravopisom.

Tako so učile slovnice in pravopisi do 1962. Nastane vprašanje, kako se je zadnjih sto let odločala praksa. A. Bajec trdi, da so od 1862 do 1935 »pisali *bravec* in *bralec*, zdaj je prevladoval ta, zdaj oni.«³⁰ Ta trditve ni točna. Resnica namreč je, da je vseh zadnjih sto let prevladovala pisava »*bralec*«. Najbrž lahko verjamemo Brezniku, da je bila do SP 1899 že 35 let v navadi pisava z l-om (gl. začetek tega članka). Po izidu Levčevega Pravopisa in samo po njegovi krivdi je nekaj let vladala negotovost, vendar je bilo kmalu jasno, da se ne morejo obdržati oblike, ki pravopis komplicirajo.

²⁸ A. Bajec piše v zvezi s tem: »Sele 1935 se je Breznik vdal pod nekim pritiskom, vendar le nerad.« (V opombi pod 3. citirani članek v JIS VI, 93.)

²⁹ Primer: na straneh 138–145 knjige I. Regenta in I. Krefta *Progresivna usmeritev političnega življenja med vojnama v Sloveniji in Trstu*, ki je izšla decembra 1962, je zapisano trikrat *voliven*, petkrat *volilen*, devetkrat *volivec* in enkrat *volilec*. Citati iz leta 1935 imajo dvakrat *volilen* in trikrat *volivec*.

³⁰ *Se zadnjič o bravcu* (II). »Delo«, 5. avgusta 1962.

Za čas od 1955 dalje — in edino to razdobje sploh prihaja v poštev za sedanji pravopis — vemo vsi in priznava tudi A. Bajec,³¹ da je v besedah tipa bralec posplošen *l*. To enotnost moti samo predpis o besedah tipa volivec, kolikor se ljudje po njem ravnaajo. Nekoč so to pisavo opravičevali z večjo blagoglasnostjo take oblike, češ da bi bil *l* v dveh zaporednih zlogih neprijeten za naša ušesa. Blagoglasnost je zelo relativen pojem in zato v nobenem jeziku ne vpliva na pravopisna pravila. Čudno je samo to, da naše pravopisne komisije, katere člani so v glavnem isti kakor pri prejšnjem SP, ki je imel klavzulo o besedah tipa volivec, nič ne moti množica besed, v katerih imamo po SP 1962 *o* v dveh zaporednih zlogih (izpraševavec, kmetovavec, maščevavec, opazovavec, napovedovavec, plavavec, pomivavka, poročevavec, prebivavec, raziskovavec, razkazovavec, spremljevavec, svetovavec, varovavka, vasovavec, zmagovavec itd. itd.).

A. Bajec je pregledal drugo polovico SP 1950, da bi ugotovil razmerje med končnicama *-vec* in *-lec* in tako podprl poenotenje pisave. Našel je blizu 100 besed tipa volivec, okoli 120 besed tipa škodljivec in okrog 400 na *-lec*, kar pomeni, da se dobra tretjina piše na *-vec*. Statistiko zaključil z retoričnim vprašanjem: »Ali ni neko izenačenje zelo potrebno?«³² Potrebno je in ga najbrž niti ne bo težko doseči. Ker je zdaj, ko brani besede na *-vavec*, v istem članku tudi sam mnenja, da blagoglasnost ne sme biti kriterij, se bomo gotovo lahko sporazumeli za črtanje tistega odstavka o tipu volivec, seveda potem, ko se bomo spet zedinili za pisavo, ki nas je sto let — razen kadar so jezikoslovci napravili razdor — združevala.

Tisto o 120 imenih tipa škodljivec je prišlo v statistiko morda po pomoti. Z imeni tipa bralec jih namreč ni mogoče povezovati. Takih besed je v slovensčini ogromno: domišljavec, dvomljivec, grabežljivec, grbavec, hinavec, krivec, krmežljavec, kruljavec, kujavec, lažnivec, nagajivec, omahljivec, opravljivec, prepirljivec, smrkavec, šaljivec, šepavec, ušivec, vsiljivec, zapeljivec, zapravljivec itd. Vsa ta imena se vežejo na adjektive različnega nastanka s končnim *-o* in jih naš jezikovni čut ostro loči od tistih, ki jih veže na oblike z *l*-om. Če ne bi bilo tako, bi se končnici *-vec* in *-lec* v besedah tipa škodljivec in bralec med sabo mešali, toda takih primerov nimamo. V vseh besednih družinah iz adjektivov na *-v* se piše in seveda izgovarja dosledno *o*, n. pr. škodljivec, škodljivka, škodljivski, škodljivstvo, škodljivost ipd. Podobno naš jezikovni čut ne povezuje s tipom bralec imen *delavec*, *klavec*, *brivec*, *pivec*. V nobenem od njih ne nastopa *l* v sorodnih besedah niti v govoru niti v pisavi, n. pr. delavka, delavčev, delaven, delavski, delavstvo, delavnost, delavnik, delavnica ipd. Zato tudi pri njih ni mešanja z imeni na *-lec*. Med tipoma bralec in škodljivec ni takšne zveze, da bi bila v jeziku zaznavna vsaj rahla tendenca po izenačenju končnice. Zato je brez podlage Bajčeva trditev: »Zatorej smo se odločili, da priporočimo pisavo bravec, ki se dá dosledno izpeljati, pisava na *lec* pa ne (delalec, brilec, pilec)!«³³ V resnici je ravno narobe. *Delalec* ne napiše nihče, pač pa se tudi po novem SP še vedno piše *palec*, *rilec*, *krilec*, *motoilec*, *slušalka*, *kotalke*, *ve-*

³¹ Kakšen bi bil idealni slovenski knjižni jezik. JiS VI, 95.

³² Bralec — bravec (II). »Delo«, 1. junija 1962.

³³ Kakor pod 50.

zilka itd., kar je sicer etimološko upravičeno, a bi jih Slovenci brez jezikoslovne izobrazbe kaj kmalu pisali in govorili *pavec, rivec* itd., kakor smo videli, da so pisali pred sto leti. Težko bi namreč razumeli, da je treba pisati *drsavke*, toda *kotalke; snaživka*, toda *vezilka; poslušavka*, toda *slušalka; morivec*, toda *motovilec* itd. Vendar bi bil to komaj začetek zmede. Niže se bomo spoznali še z vse drugačnimi težavami, ki jih je pripravil novi SP Slovincem s predlagano reformo.

Najprej pa smo dolžni odgovoriti še na vprašanje, kako se je pisalo pri nas pred letom 1955. Vzeli smo takratni vodilni slovenski reviji *Ljubljanski Zvon* in *Dom in svet* in pogledali, kako so pisali njuni sodelavci pred 50, 40 in 30 leti, torej leta 1915, 1925 in 1955. Vsakega letnika smo pregledali nekaj prvih števil, nekako 200 strani. Iskali smo tiste oblike, ki se po SP 1962 pišejo z *v* namesto dosedanjega *l*. Številka, ki stoji za obliko, pomeni stran, zadnje je v oklepaju ime avtorja. Sifre in psevdonimi niso razrešeni, ker so za nas postranskega pomena.

LZ 1915: občudovalec 2, svetovalec 5, 2-krat (R. Murnik); prebivalstvo 10, 15, plesavec 12, zavojevalec 16, 2-krat, prebivalec 17 (Podlimbarski); kazalec 25, prebivalstvo 25 (dr. V. Korun); zapisovalec 29 (L. Pintar); kazalec 42, 45 (Milan Pugelj); obletovalec 51, morilec 51, 52 (Fr. Govekar); prevajalec 53, velcizdajalec 54 (A. Debeljak); prebivalstvo 55, 2-krat (M. P.); poznavalec 56 (E. Adamič); zborovalec 98, svetovalec 99, častilec 101 (R. Murnik); ubijalec 107, bralec 107 (A. Debeljak); vzbujavec 107, popolnjevavec 107, 2-krat (L. Pintar); izdajalec 111 (dr. Fr. Sturm); igralec 151, svetovalec 152, gledalec 155, prodajalka 155, klalnica 158, potapljalica 158 (R. Murnik); prebivalica 145, kazalec 145 (J. Premk); vasovalec 160 (J. Ribičič); spremljevalec 162, samomorilec (cit. iz Gangla) 163 (J. Wester); čestilec 165 (dr. I. Lah); preiskovalec 167 (I. Koštiál); poročevalec 172, stanovalec 176 (M. Pugelj); zmagalec (cit. iz Finžgarja) 185, poizvedovalec 184, bralec 187, 190, tekmovalka 188, sejalec 191 (dr. J. Lokar); sostanovalec 192, 2-krat, stanovalec 199 (Lovro Kuhar); trdivce 200, modrovavec 201 (L. Pintar); sostanovalec 214 (J. Premk); skitalec 219, zajemalec 219, modrovalec 220, maščevalec 220 (A. Debeljak); prevajalec (dr. R. Molč).

Oblike z *v* srečamo torej samo pri jezikoslovcu Pintarju. Izjemoma jo je enkrat zapisal Podlimbarski, Murniku pa je ušla celo *klalnica*.

DiS 1915: zmagalec 18, prebivalec 19, prebivalstvo 23, 2-krat (dr. J. Gruden); pisalec 30 (dr. A. Breznik); prevajalec 36 (Vrt.); šetalec 37, obiskovalec 37, razstavljalca 37 (dr. Fr. Stele); svetovalec 48, borilec 48, zmagalec 48, kazalec 55, poslušalec 56 (P. Perko); pripravjalca 62 (Izidor Cankar); bralec 75, morilec 75 (dr. S.); bralec 76 (Alethes); zmagovalec 77 (dr. J. D.); prižigalka 85 (Lea Fatur); zajtrkovalec 99 (L. Cankar); posnemovalca 105 (A. Breznik); napadalec 85, prebivalstvo 107, 2-krat, 108, 2-krat (dr. L. Lenard); bralec 112 (—r.); prirejevalec 115, prevajalec 115, 116 (R. Gradovin); prezimovalec 119, morilec 124 (Lea Fatur); častilec 127 (J. Cesnik); zmagalec 136 (Iz. Cankar); raziskovalec 143, 145 (dr. V. Sarabon); igralec 157, 3-krat, 158, 3-krat, 159, izdajalec 158, igralci 159 (dr. Fr. Kotnik); brisalka 160, 2-krat (F. S. Finžgar); sesalka 182, 2-krat, raziskovalec 183 (dr. V. Sarabon); storilec 189 (P. Bohinjec); bralec 192 (dr. A. Breznik); bralec 198, 2-krat (dr. J. Šilec); pripovedovalec 199 (St. Premrl); igralec 200, zmagovalec 200, morilčev 200.

V vseh pregledanih številkah se piše brez izjeme *l*. Tako ima v svojih prispevkih tudi Breznik.

LZ 1925: tipalke 50, igralka 53, 54, 2-krat, spremljevalka 54 (Ferdo Kozak); nadvladalec 42, oznanjevalec 42, spremljevalec 44, 2-krat, napovedovalka 45 (Miran Jarc); nosilec 50, 55 (F. Kozak); poslušalec 53, prevajalec 54, 3-krat, 55, 5-krat, 56, nosilčev 55 (dr. F. B.); bralec 68 (dr. J. Glonar); čestilec 73 (M. Kmetova); posredovavec 87, izpovedovavec 88 (dr. I. Prijatelj); malikovalstvo 96, premagovalec 99, spremljevalec 100 (I. Rozman); svetovalec 102, poslušalec 102, stanovalec 105, spletalec 105, sostanovalec 107, zavojevalec 108, premagovalec 108 (Miran Jarc); bralec 122, 123, popravljavec 122 (dr. J. Tomiňšek); prebivalec 125 (dr. A. Gavazzi); poslušalec 126, soigralec 126, igralec 126, 2-krat, igralski 127 (N. Stritof); zmagovalec 131 (V. Molč); vedeževavka 149, spremljevalka 157 (dr. I. Prijatelj); prodajalec 169, oblikovalec 185 (Miran Jarc); čestilec 186, bralec 186 (I. P—k.); oblikovalec 189, igralec 190, 2-krat, soigralec 190, igralka 191, igralski 191, 2-krat, gledalec 192, 2-krat, nosilec 192 (Fr. Albrecht).

Oblike na *v* najdemo samo pri dveh slavistih (Prijatelj, Tomiňšek), in to izključno pri imenih z *-v-* v osnovi (posredovavec ipd.), pač pod vplivom Breznikove slovnice in SP 1920.

DiS 1925: bravec 18, 19, budilka 19 (J. D.); opazovavec 21, obiskovavec 22 (Iz. Cankar); ocenjevalec 25, bravec 25, 24, vasovavec 25, poslušalec 26 (dr. Ivan Pregelj); zmagovalec 29, 2-krat, borilec 29 (Fr. Koblar); gledavec 31, napovedovalec 31, spremljevalka 31, prebivalec 31 (Frst.); igralec 32, igralski 32 (Fr. Koblar); kazalec 44 (C. Jeglič); krotilec 46, zmagovalec 48 (Miran Jarc); bravka 58, bravec 58 (J. Lavrenčič); prevajavec 58, oblikovavec 58 (Frst.); bralec 59 (dr. I. P.); igralec 59, prevajalec 59 (dr. J. Debevec); poročevalec 65 (Mantunani); igralec 65, 64, igralka 65 (S. P.); igralski 67 (I. Pregelj); poslušalka 75 (B. Jakac); poslušalec 84, molivec 84 (S. Majcen); gledalec 85, 2-krat (dr. Fr. Mesesnel); gledavec 86 (Fr. Stele); poznavavec 89 (J. Debevec); poročevalec 94, nosilec 94 (Frst.); morilec 95 (Fr. Koblar); morilec 108 (T. Seliškar); gledalec 110 (J. Jalen); vrtivec 117 (J. D.); povelječevavec 119 (A. Res); bralčev 120, igralec 121 (dr. Ivan Pregelj); bravec 124, 125, 126, poročevalec 124, pohujševavec 125, igralec 125, 2-krat, oblikovavec 125, igralka 126, gledavec 126, uživavec 126, bravčev 126 (S. Majcen); častilec 128 (Frst.); maščevalec 131, skrumilec 131 (dr. I. Pregelj); poslušalec 139 (Narte Velikonja); plesavec 150 (J. D.); nakupovavec 152, posredovavec 152 (S. Majcen); zmagovalec 156 (dr. A. Remec); oblikovavec 158 (Frst.); maščevalec 160 (Fr. Koblar); kazalec 177, 179 (J. Jalen); spremljevalka 182 (Fr. Stele); bralec 188, kazalec 190 (dr. I. Pregelj); posnemalec 191 (dr. I. P.); igralec 191 (Frst.).

Vpliv Breznikovih nejasnih in zapletenih določb je v DiS, kar je razumljivo, močnejši kakor v LZ in zmeda zato očitna. To velja najbolj za imena na *-vavec* in subst. *bravec*. Avtorji pišejo zdaj tako, zdaj drugače; niti v istem članku se ne držijo dosledno nekega principa.

LZ 1935: opazovalec 1, bravec 4 (C. Debevec); igralec 18, 2-krat, pohajkovelec 23 (R. Kresal); plesalec 24 (Gradnik); izdajalec 47, zanikovalec 48, kramljavec 48, prebivalstvo 50, stvarjalec 50 (B. Borko); oblikovalec 52 (A. Budal); prebivalstvo 53, 55, 3-krat (Iv. Tominec); prevajalčev 60, prevajalec 60 (St. Janč); ohranjevalka 61 (B. Borko); narekovalec 65, zajedalec 66, bralec 70 (Ivo Brnčič); spremljevalka 106 (B. Rudolf); nosilec 113 (A. Lajovic); opazovalec 121, prevajalec 122 (B. Borko); igralec 124, 125, 2-krat (Sl. Osterc); znanilka 126 (A. Turk); gledalec 127, 128, igralec 127, 2-krat, 128, 3-krat, igralski 127 (B. Borko); poznavalec 131 (J. Prezelj); vlomilec 146, 151, 152, 153, delojemalec 152 (T. Seliškar); prebivalec 161, 2-krat, 162, 2-krat, 163, plesalec 164, 2-krat (Br. Rudolf); zmagovalec 171, 5-krat (dr. B. Škerlj); svetovalka 177 (K. Oswald); prevajalčev 186, prevajalec 186 (M. Boršnikova); nosilec 192.

Stanje v LZ je torej ostalo isto, kakor ga je izkazovala praksa te revije že dotlej.

DiS 1955: spremljevalec 4 (Fr. Koblar); oblikovavec 12, 15 (Fr. Vodnik); poslušalec 19, igralski 21 (I. Pregelj); zmagovalka 55 (Miran Jarc); prodajalka 55, posredovalka 56 (N. Velikonja); nosivec 69 (Fr. Stele); svetovalec 79, volilec 81, pisavec 81 (A. Breznik); bravec 87, iskavec 88, kmetovalstvo 89, nosivec 90 (Fr. Vodnik); nosilec 92, oblikovavec 92, 2-krat, gledavec 95 (A. Sovre, cit. iz Avguščina); posredovavec 99, 100 (Tine Debeljak); prebivavstvo 106 (Silv. Škerl); prevajavec 108 (Silva Trdina); prevajalec 109, 2-krat, 110, 2-krat, 112 (J. D.); nosivec 115, 117, 2-krat (Fr. Vodnik); častilec 120, oblikovavec 120, 121, obtoževalec 120, gledalec 120, raziskovavec 120, skitalec 121, branilec 121, osvojevavnost 121, 2-krat, zmagovavec 122, nosilka 122, osvojevavec 125, zmagovavka 125, spremljevalec 125, opazovalec 125 (Miran Jarc); preoblikovavec 162, spoznavavec 164 (F. K.); bravec 165 (A. Slodnjak); kupčevavec 174, razdiralec 174, napadalec 175, morilec 176, požigalec 176, zalezovavec 176 (Miran Jarc); morivec 186, 2-krat, oblikovavec 188, 2-krat, spremljevalec 189, obtoževavec 190 (Fr. Koblar); kazalec 195, bravec 211, 212 (J. Šolar); bralec 214 (J. Pogačnik).

Zmeda se je v tej reviji nadaljevala, le da je oblik z *v* še več. Tudi Breznik ne piše enotno. Miran Jarc, pri katerem so druga poleg druge oblike opazovalec in obtoževalec poleg oblikovavec in osvojevavec, ima tudi osvojevavnost, kar je v nasprotju s tedanjim in sedanjim pravopisom.

Slika, ki jo daje ob upoštevanju gornjih ugotovitev in po površnem pregledu ostalega slovenskega tiska pravopisna praksa do leta 1955, je naslednja: slovenski dnevnik, revije in knjige pišejo praviloma *l*. Opazno se od tega običajnega pisanja loči pod vplivom Breznikovih slovnice in njegovega SP revija *Dom in svet* in nekatere knjižne izdaje Jugoslovanske knjižarne (med njimi n. pr. Bajčev prevod Mauriacove *Kačje zalege*). To pomeni, da je bila vsa slovenska pišočja javnost zadnjih sto let enotna v pisanju oblik z *l*-om, kolikor niso povzročali zmede jezikoslovci in pa del kulturnih delavcev, ki se je grupiral ob katoliškem tisku. To pa ne more biti zadosten argument za to, da bi zdaj tvegali ustvarjanje nove zmede v našem pravopisu.

Tako SP 1962 (str. 72) kakor A. Bajec v svojih člankih omenjata med navajanjem prednosti reforme trditve, da je pisava *-avec*, *-ivec* enotna, dosledna in preprosta. Že primeri, kot so *drsavke*: *kotalke* ipd., kažejo na prenatrženost take trditve, ki pa postane še očitnejša, če upoštevamo ves sistem izpeljank, ki jih brez ozira na etimologijo naš jezikovni čut povezuje z oblikami na *l*. SP 1962 opozarja, da se pišejo z *v* tudi izpeljanke iz tipa bravec, bravka, namreč bravski, bravstvo. Ne omenja pa posebej niti svojilnega pridevnika bravčev, bravkin, niti deminutivov, kot so kazavček, skakavček, poslušavček itd., ki jih je treba prav tako pisati z *v*. Reforma se nanaša torej na sedem besednih tipov, vsi ostali pa — in teh ni malo — naj bi se pisali kakor doslej.³⁴ Vsaka beseda, ki naj bi se še vedno pisala z *l*, ima v SP 1962 v oklepaju dodano navodilo, kako se izgovarja ta *l*, kadar ne stoji med dvema vokaloma.

³⁴ Na posvetovanju v SAZU 3. oktobra lani je zbudilo posebno presenečenje odkritje, da je bil v pravopisni komisiji obravnavan predlog, naj bi reforma obsegala tudi samostalnice s končnico *-nik*, *-nica*, da bi torej pisali likavnik, učivnica ipd.

Tako smo med 31 sufiksi (v resnici jih je več), ki po našem jezikovnem čutu tvorijo isto besedno družino, poiskali v SP 1962 različne variante *v* izgovoru in pisavi. Slika, ki smo jo tako dobili in jo tukaj podajamo, je komaj verjetna, tako je komplicirana. Besede so razporejene v štiri stolpce. V prvem so oblike, ki naj bi se po SP 1962 pisale z *v*. V drugem so oblike, ki se pišejo z *l* in se tako tudi izgovarjajo. V tretjem stolpcu so oblike, ki se pišejo z *l*, izgovarja pa naj se *v*. V zadnjem stolpcu se izgovor *l*-a prepušča navadi posameznika.

Pisava <i>v</i>	Pisava <i>l</i>		
	izreka <i>l</i>	izreka <i>u</i>	izreka <i>l</i> in <i>u</i>
1. bravec	krilec, -lea	motovilca	
2. bravka	kotalke	kopalke	
3. bravčev		motovilčev	
4. bravkin			
5. bravstvo	letalstvo		
6. kazavček		motovilček	cedilček
7. letavski [izpit]	letalski [motor]		
8.	brala, -o	bral	
9.	letalo		
10.	letalna, -o	maščevalna, -o	poboljševalna, -o
11.	krilce		cedilce
12.	letališče		
13.	letališki		
14.	gledališčen		
15.	kopališčar		
16.	svetilnik	topilnik	hladilnik
17.	hranilnica	letalnica	kopalnica
18.	svetilniški	topilniški	kopalniški
19.	hranilničen	posojilničen	kopalničen
20.	letalnost	maščevalnost	
21.	prodajalna		gostilna
22.	zavarovalnina		
23.		topilništvo	
24.	svetilničar	topilničar	gostilničar
25.	svetilničarka	topilničarka	gostilničarka
26.		topilničarski	gostilničarski
27.		topilničarstvo	gostilničarstvo
28.	svetilničarna		
29.	svetilkar		
30.	svetilčen		
31.	svetilčica		

Sedanja reforma nas je vrgla za sto let nazaj v stanje, ki se je zdelo že Svetcu in Levstiku nevzdržno. Danes pa je stvar še mnogo hujša. Jezik se je v tem času obogatil z množico izrazov na -lec, -lka, zlasti v zvezi s tehničnim napredkom: brisalec, delodajalec, dvigalec, letalec, mešalec, minometalec, padalec, povečevalec, prekinjevalec, proizvajalec, snemalec, usmerjevalec, mazalka, negovalka, varovalka, dodelilec, drobilec, ledolomilec, loščilec, lovilec, polnilec, razdelilec itd. Isto velja za besede na -alnik, -ilnik, -alnica, -ilnica, -alen, -ilen, -alnost, -ilnost, -alstvo, -ilstvo itd. V takih izrazih novejšega datuma se *v* sploh nikdar ni izgovarjal, v celi vrsti starih besed pa je danes obojna izreka. Očitna tendenca v jeziku je, da *l* tudi v izreki izpodriva *v*, toda ne morda zato, ker je to

ostanek elkanja, ampak preprosto zaradi analogije po tistih oblikah in besedah iste družine, kjer se *l* že izgovarja. Iz gornje tabele je razvidno, da je oblik, v katerih tudi novi Pravopis predpisuje izreko *l* kot edino ali vsaj dovoljeno, v jeziku mnogo več kakor oblik z *v*. To je bilo — poleg vpliva izhodiščnih oblik — odločilno za posploševanje *l*-a v izreki in pisavi besed tipa *bralec* in v vseh ostalih oblikah, ki so se pred sto leti še vsaj nedosledno pisale z *v*. Gotovo ni samo naključje, da je bil proces izravnavanja sprožen prav v času, ko se je silno povečala produktivnost sufiksa *-ilo* oziroma *-lo* in izpeljank. Z analogijo korigira jezik druge tendence, ki nanj vplivajo in bi ga v določenih primerih — in tak je tudi naš — komplicirale. Ta psihološki faktor jezikovnih sprememb je zelo pogost in ga mora jezikoslovec ravno tako upoštevati, kakor upošteva glasoslovne pojave fiziološke narave. To tendenco v jeziku, ta naravni proces poenostavljanja hoče novi SP nasilno zatreti s tem, da predpisuje pisavo in izreko *v* celo v besedah, ki so nastale v zadnjih sto letih in se v njih *v* nikoli ni niti pisal niti govoril.

In tako smo se znašli v začaranem krogu. Posledica nepravilne ocene problema *bravec*-*bralec* je, da je spet nastal položaj, ki je pred sto leti narekoval Svetcu in Levstiku njuno reformo. Pravopisna komisija je prezrla, da je bil s posploševanjem *l*-a zgrajen cel sistem oblik, ki pa se je s tem reformnim sunkom v celoti zamajal. Ljudje ne vedo več, kje naj pišejo in govorijo *l*, kje *v*. V radiu slišimo zdaj napadauna skupina, tekmoavauna skupina, raziskovauna delo, obdelovauna zemlja, ustvarjauna prizadevanje, značijuni primeri (to dvoje v jezikovnih pogovorih 31. maja t. l.; brala je napovedovalka), prodajauna, kanaun in celo materiau (v kmetijski oddaji 22. decembra lani), kar je vse v naspotju tudi z novim Slovenskim pravopisom. V tisku se pojavljajo oblike vžigavnik, požiravnik, ponavljavni postopek in podobno. V jeziku je čez noč zavladata negotovost, ker jezikovni čut ne daje več opore ne pisavi ne izreki. Zato je popolnoma jasno, da reforma ne bi uspela, tudi če se ji ne bi uprli, pač pa bi neizogibno povzročala nekaj časa zmedo kakor ob izidu Levčevega Pravopisa 1899. Uganka je, kako je mogoče trditi, da pomeni ta reforma poenostavitev, če moramo pisati po SP 1962 *prebivavstvo*, *gasivstvo*, *toda letalstvo*, *zdravilstvo*; *bravec*, *nosivec*, *toda palec*, *krilec*; *poslušavka*, *toda slušalka*; *gasivčev*, *toda motovilčev*; *kazavček*, *toda palček*; *letavski izpit*, *toda letalski motor*; in če so predpisi o izreki *l*-a pred soglasniki za vsako besedo drugačni, tako da ni pod soncem Slovenca, ki bi sploh lahko upal, da se bo kdaj naučil izgovarjati po Pravopisu. Ne izjema, ampak pravilo je v novem SP izreka brez kake doslednosti. N. pr.: *nosivec*, *nosivka*, *nosilce* (-*lc*-), *nosilen*, -*lna*, -*o* (-*ln*-), *nosilnost* (-*un*-), *nosilnica* (-*un*-); *hranivec*, *hranivski*, *hranilen*, -*lna*, -*o* (-*ln*-), *hranilnica* (-*ln*-), *hranilničen* (-*ln*-), *hranilnik* (-*un*-), *hranilček* (-*uč*-); *posojilen*, -*lna*, -*o* (-*ln*-), *posojilnica* (-*un*-), *posojilničen* (-*un*-), *posojilniški* (-*un*-) in tako dalje. Zato se bere kakor posmehovanje Slovincem stavek o tej reformi v SP 1962 na str. 72: »Morda se bo nekaterim skraja zdela nenavadna, vendar se ji bomo zaradi velikih prednosti sčasoma vsi zlahka privadili.«

Vse te prednosti pa so, kakor smo videli, samo navidezne.

Preostane nam spregovoriti končno še o eni, ki je bila omenjena bolj mimogrede. A. Bajec pravi: »Kdor priznava, da v narečju in pogovornem jeziku iz-

govarjamo poslušavec, ne more končnice prepisati v knjižni jezik drugače kakor poslušavec, saj se tudi louc transkribira lovec.³⁵ Zal nam avtor tu ne pove, ali ne bi potemtakem vendarle smeli pisati letalec, varovalka, gasilec, ker izgovarjamo letalec, varovalka, in ker celo Gorenjci govorijo gasilec. In ker je treba priznati, da izgovarjamo tudi komoec, kozoec, pauc, požirajnik, delou, vouk, beuga za komolec, kozolec, palec, požiralnik, delal, volk, belega, se smemo nadejati, da pri nas še ne bo kmalu konec pravopisnih senzacij.

Vendar se je s tem A. Bajec dotaknil problema, ki bi zahteval resno študijo. Gre za razmerje in medsebojen vpliv knjižnega jezika in ostalih jezikovnih tvorb. Ker pa se prav ob bralcu-bravcu navajajo pogovorne in narečne oblike v podporo predlagani reformi, se ga je treba tu vsaj dotakniti.

Slovenski knjižni jezik je izšel iz enega dialektov, v dolgem zgodovinskem razvoju pa so na njegovo podobo vplivali govori različnih slovenskih pokrajin, tuji jeziki, umetno narejene besede ipd. Čim bolj je knjižni jezik osvajal nova področja, tem bolj se je oddaljeval narečju in si utrjeval svojo lastno jezikovno in gramatikalno stavbo, skladno s funkcijami, ki jih je dobival. Smer vpliva se je začela obračati: vpliv dialektov na jezik je postajal vse manjši, vpliv knjižnega jezika na dialekt pa vse večji. Iz tega medsebojnega vplivanja je nastala nova jezikovna tvorba — pogovorni jezik, ki ima prav tako določeno in omejeno področje kakor narečje ali knjižni jezik. Le-ta, ki je nekako pred sto leti v olikanem govoru že toliko zamenjal nemščino in domači dialekt, da je postajalo aktualno vprašanje pravil knjižnega govora, slovensko pravorečje, je polagoma dobival dve značilni formi: pisano in govorjeno, ki se med seboj nekoliko razlikujeta tudi po rabi jezikovnih sredstev. Vse te štiri jezikovne tvorbe imajo seveda mnogo skupnega in so jih često sposobni uporabljati eni in isti ljudje. To povzroča prelivanja med jezikovnimi tvorbami, pri čemer zahteva družbena vloga knjižnega jezika sorazmerno z naraščanjem njene pomembnosti tudi primerno skrb za jezikovno kulturo. Čim bolj je knjižni jezik družbeno pomembno komunikacijsko sredstvo, tem bolj mora biti gibčen pa vendar stalen, tem bolj se ravna po svojih lastnih zakonih. Velika zmota je, če mislimo, da je za knjižni jezik še danes odločilen dialekt ali — kakor ga nekateri megleno imenujejo — ljudska govornica. Ti časi so za vedno minili, zato ne more biti za kriterij pravilnosti kake knjižne oblike narečje ali pogovorni jezik. Kakor ima vsak dialekt svojo normo in njegovi pripadniki takoj opazijo najmanjši odklon od običajne rabe, tako ima tudi knjižni jezik svojo normo in veljajo za pravilne samo tiste oblike, ki jih uporabniki knjižnega jezika občutijo kot knjižne, ne pa kot narečne ali pogovorne. Zato ni važno, ali v narečju in pogovornem jeziku izgovarjamo poslušavec, kakor tudi ni važno, ali v teh dveh tvorbah rabimo n. pr. obliko *najdel sem*. Odločilno je, da kot knjižne oblike občutimo *poslušalec* in *našel sem*. Če pa nas oni dve obliki kdaj v knjižnem jeziku ne bosta motili kot značilnost druge jezikovne tvorbe, jih bo pač treba sprejeti v slovnice in slovarje.

A. Bajec jemlje obliko *poslušavec* za kriterij knjižne oblike, ker premalo upošteva nastanek novih jezikovnih tvorb v slovenščini in razmerje, ki se je

³⁵ *Še zadnjič o bravcu* (I). »Delo«, 4. avgusta 1962.

izoblikovalo med njimi v zadnjih sto letih družbenega in jezikovnega razvoja. Zato misli, da je jedro spora v nekakšnem antagonizmu med Ljubljano in podeželjem, ko pravi: »...mi smo doma z dežele, nam so osnova knjižnega jezika centralna narečja. Srednji rod pa to osnovo zožuje na govor nekega ljubljanskega okolja.«³⁶ Da gre pri tem za globoko prizadetost, ki je na škodo znanstveni metodi reševanja problemov knjižnega jezika, priča zaključek te njegove misli, ki pomeni malo manj kakor »samo preko naših trupel«: »Tu pa smo mi brezkompromisni, zatorej počakajte, da odidemo.«

S tem pa smo se dotaknili nove točke problema, namreč vnašanja subjektivnega okusa v znanost. O tem ne bomo zgubljali besed. Toda pred odstavkom, iz katerega smo citirali pravkar omenjene pasuse, stoji tudi tale izjava: »Novi pravopis je sestavljal domala samo rod, ki se mu je elkanje že v šoli silno zastudilo. Ne čudite se torej, če je šel v izgovoru l ponekod malo dlje, kakor to zveni naravno nekaterim od mlajše generacije.« Torej na ljubo pravopisni komisiji, katere povprečna starostna doba je približno 60 let, naj ves slovenski narod spremeni dosednji način pisanja. Naj se potem komisija ne čudi, če je naletela na tak odpor. Namesto da bi bile pravopisne spremembe izraz dejanskega stanja v jeziku, očitnih tendenc na sedanji razvojni stopnji knjižne slovenščine in težuje po poenostavljanju, naj bi simpatija oziroma antipatija devetih ljudi do popolnoma neproblematične, sto let stare pravopisne navade nedemokratično odločala o tem, kako bomo pisali in govorili v bodoče. Z enako pravico, kakor nam oni vsiljujejo svoj »generacijski« pravopis, bi nam lahko ponujala vsaka generacija ali kulturni krog svojega.

O vsem tem bodo morali razmisliti zlasti tisti, ki so mnenja, da moramo SP 1962 spoštovati, če ga že imamo, in tisti, ki mislijo, da je SP zakon, ki se mu ne sme ugovarjati. Sicer pa nikomur ni mogoče braniti, da ne bi pisal *bravec*, če bodo knjižne, časopisne in druge redakcije to trpele. Tudi pater S. Škrabec, ki je izven področja kulture knjižne slovenščine napisal marsikaj trajnega, po drugi strani pa je bil pobudnik zgrešenega Pleteršnikovega in Levčevega reformnega poskusa ob koncu prejšnjega stoletja, je vse življenje pisal *bravec*, samostavnik, smeri, vert, kaker, kejeri, mariskaj, nekedaj in druge take posebnosti, zaradi katerih so ga imeli za čudaka.

Boris Urbančič

³⁶ *Še zadnjič o bravcu* (II). »Delo«, 5. avgusta 1962.

KNJIŽNA POROČILA IN OCENE

Richard C. Lewanski, A BIBLIOGRAPHY OF SLAVIC DICTIONARIES. Volume II. The New York Public Library, New York 1962.

Zamisel newyorške ljudske knjižnice, da bi v treh knjigah zbrala kolikor se da izčrpnno bibliografijo slovanskih slovarjev, zasluži vso pozornost že zaradi tega, ker je delo očitno namenjeno širokemu kulturnemu krogu in ker je istočasno po vsebini in obliki prvi poskus takšne vrste. Prvi del obsega poljske slovarje in je izšel leta 1959. Tretji del bo posvečen ruščini. V drugem delu, ki je izšel leta 1962, so zbrani bibliografski podatki za primerjalno slovanske, beloruske, bolgarske, češke, kašubske, lužiške, polabske, makedonske, starocerkveno-slovanske, srbohrvaške, slovaške, slovenske in ukrajinske slovarje. Bibliografije za kašubščino, lužiščino in polabščino so združene, sicer pa je vsak jezik obdelan zase v zaključeni celoti. Na koncu knjige je še dvoje poglavij: *Izvori* — tu so naštetе poučljive, od koder je sestavljal črpal podatke — in *Dodatki*, kjer je omenjenih nekaj najnovejših slovarjev. Ob posameznih jezikih je razporejenih devet posnetkov naslovnih strani raznih slovarjev.

Bibliografijo je sestavil prvi asistent slovanskega oddelka pri NYPL Richard C. Lewanski s pomočjo sodelavcev. Žal ni mogoče razbrati, kdo izmed njih je imel opraviti s slovenščino.

V svojem sestavku se bom dotaknil samo tistega dela knjige, ki je odmerjen slovanskim slovarjem.

Knjiga je vsekakor izraz splošnih potreb po takšni bibliografiji, kar je v uvodu tudi poudarjeno. Poleg tega, da imajo slovarji važen kulturni pomen na domačem jezikovnem ozemlju, jih štejemo tudi med najvažnejše pripomočke za sporazumevanje posameznih ljudstev med seboj. Zato je razumljivo, da se je v tem času, ko se sodelovanje med narodi naglo širi in pogloblja, njihov pomen visoko dvignil. V novejšem času se je vloga slovanskega sveta v mednarodnem življenju močno povečala, zahod je bil prisiljen, da v marsičem spremeni staro gledanje na slovanstvo in vedno bolj živo občuti nujnost, da se sprti seznanja z dosežki njegove kulture. Zaradi naglih družbenih sprememb se krog ljudi, ki uporabljajo slovarje, hitro širi. V slavistiki je raziskovanje leksike in onomastike v zadnjem času stopilo v ospredje. Ta pojav je nedvomno rezultat širših splošnih potreb, ki sem jih omenil zgoraj, vendar je tudi nujnost v razvoju lingvistike kot znanosti o jeziku. Od rezultatov, do katerih prihajajo znanstveniki ob študiju besed in imen, upravičeno pričakujemo, da bodo pognali naprej tudi druga področja jezikoslovja. Po drugi strani pa nudijo ta spoznanja zelo dragoceno pomoč pri raziskovanju kulturne, naselitvene in socialne zgodovine, pri proučevanju razvoja človeškega mišljenja, psihologije in drugod. Z leksiko in onomastiko se ukvarja vedno več delavcev. Vse slovanske nacionalne akademije izdajajo, pripravljajo ali pa so pred kratkim izdale velike slovarje svojih jezikov. Vsako leto izide veliko specialnih slovarjev. Vedno pogostejše so študije o posameznih problemih leksike. Zelo hitro se množi onomastična literatura. Imamo že celo vrsto sintetičnih del s tega področja. Po vsem tem laže razumemo pomen in aktualnost takšne publikacije kot je *Bibliografija slovanskih slovarjev*.

Slovenski del obsega strani 274—295. Ker je knjiga bralcem teže dostopna, bom najprej na kratko opisal ta del publikacije. V začetku je faksimile naslovne strani Murkovega *Besednika* iz leta 1855. Nato so slovarji razdeljeni v tri razdelke: *enojezični*, *dvojezični* in *večjezični slovarji*. Ti razdelki se potem delijo na nekaka poglavja, n. pr. enojezični slovarji na: biografije, dialekte, slovarje tujk, jezik, onomastiko, ortografijo, slang in terminologijo. Dvojezični del razpade na angleščino, esperanto, francoščino, nemščino, antično grščino, madžarščino, italijanščino, latinščino, ruščino, srbohrvaščino in španščino. Mnogojeziki slovarji — razumljivo, da je ta del najkrajši — obsegajo splošni in posebni del. Sledijo *avtorsko*, *jezikovno* in *stvarno kazalo*. Po enakih principih so urejene tudi bibliografije drugih jezikov. Taka ureditev je na prvi pogled zelo pregledna, ima pa tudi pomanjkljivosti. Pri slovenščini je najbolj problematična za terminološke slovarje; ti so — vsaj iz starejših časov — skoraj samo dvojezični ali pa tudi večjezični. Ker jih sestavljalce ne našteje skupaj pod terminologijo, ampak jih uvršča pod tisti drugi jezik ali pa pod posebni del večjezičnih slovarjev, se skoraj porazgube. Bibliografija se je v glavnem omejila na knjižne izdaje, vendar so prišli vanjo tudi važnejši rokopisni slovarji (Kastelčev iz 1680—1688, *Krajnsko besedišče pisano iz 17. stoletja*, Vorenčev slovar iz 1705—1710 in Buttolov rezijanski slovar iz 1818). Upoštewane so nekatere časopisne objave, vendar še daleč ne niti vse najvažnejše. Veliko pomanjkljivosti je že pri slovarjih, ki so izšli v samostojnih knjigah ali brošurah.

Pri nas nimamo take ali podobne bibliografije niti za domačo rabo. Veliko nam še manjka celo do popolne splošne slovenske bibliografije, od koder bi lahko sestavljalce črpal potrebne podatke; predvsem manjka popis tiskov za večji del prve polovice tega stoletja od 1915 do 1945. Za nekatera leta v tem času bibliografij sploh ni, za druga so raztresene po periodiki in raznih zbornikih. Pomagamo si lahko z raznimi priložnostnimi bibliografijami. Naravno, da je vse te stvari težko dobiti skupaj. Kakor se da razbrati iz *Izporov*, je sestavljalce poleg kompilatorskih bibliografij, ki upoštevajo tudi slovensko gradivo, uporabljal Simoničev *Slovensko bibliografijo* knjig za leta 1550—1900 (Ljubljana 1905—1905), Slebingerjevo *Slovensko bibliografijo* za leta 1907—1912 (Ljubljana 1913) in *Slovensko bibliografijo* 1945—1955. Tu pogrešam *Slebingerjevo Slovensko bibliografijo za leto 1929* in knjigi *Slovenske bibliografije 1956 in 1957*, ki sta že tudi izšli. Od časopisov, kjer so izhajale bibliografije za druga leta, so v seznamu izvorov omenjeni »*Časopis za zgodovino in narodopisje*« (Maribor 1904—1940), »*Časopis za slovenski jezik, književnost in zgodovino*« (Ljubljana 1920—1926). Izmuznil se je *Zbornik Slovenske Matice*, kjer so izhajale redne letne bibliografije od 1898 do 1906. Manjka vsaj nekaj važnejših katalogov, zbornikov in posebnih bibliografij. Po vsem tem je razumljivo, da v knjigi ni omenjenih izdaj iz zadnjih nekaj let ali da so zelo nepopolni podatki za čas od 1915 do 1945, težko pa opravičimo, da so ušle skozi sestavljalčeve prste take stvari, kot je *Vocabolario Italiano e Schiauo* Alasše da Sommaripe, ki so v bibliografijah. Očitno je za tujca tudi iskanje po teh bibliografijah, kar jih imamo, težko. Preprosto, nikjer nimamo zbranih podatkov o literaturi za ožja področja, kot je n. pr. strokovna terminologija, onomastika itd. Pomanjkanje takšnih bibliografij je že resna ovira, ki otežuje kulturno, znanstveno-raziskovalno, pedagoško in tudi praktično delo. Včasih si človek še najbolje pomaga s citati v znanstveno dokumentiranih razpravah in s seznamami literature v raznih monografijah. Iskanje literature po posrednih napatkih vzame večkrat po tedne časa. Literatura iz posameznih panog jezikoslovja poznajo natančno samo najožji specialisti, pa še tem včasih uide kaka stvar. Kdor se hoče na novo seznaniti z gradivom, mora začeti z zamudnim iskanjem in zlepa ni prepričan, da pozna vse, kar bi moral. Če iščeš izven Ljubljane, so težave neprimerno večje. Tako stanje naravnost zahteva spremembe. Ker lahko s pridom uporabljajo takole bibliografijo ljudje z različnih področij — le-ti pa ne potrebujejo vsi enako izčrpnih podatkov — nastane vprašanje, kakšen naj bo njen obseg. Najširše gredo potrebe jezikoslovca, zato bom pregledal podatke predvsem s tega

stališča. Največ se bom pač ustavljal ob vprašanju, do kake mere je bibliografija izčrpala gradivo; vendar sem trdno prepričan, da v pričujočem sestavku s svojimi dopolnili ne bom odpravil vseh njenih pomanjkljivosti, ker prav gotovo še ne poznam vsega gradiva. V zadnjem času je naša knjižna produkcija razmeroma visoka. Na vseh področjih se literatura hitro množi; ponekod se stanje v enem letu bistveno spremeni, zato človek upravičeno pričakuje, da bi takale bibliografija imela tudi vidno označeno časovno omejitve, od kod do kam seže, česar ta nima. V svojem sestavku jo bom dopolnjeval s slovarji, ki so izšli do konca leta 1962.

Pri *biografijah* je treba mimogrede omeniti, da je veliko jugoslovanskih in tujih enciklopedij važnejših in ima več biografij naših kulturnih delavcev, kot pa jih ima Kukuljevičev *Slovník umjetnikah jugoslavenskih* (Zagreb 1858—60). Pred kratkim je Viktor Smolej izdal *Slovenski dramski leksikon I—II, Ljubljana 1961—62*.

Slovarjev naših *dialektov* nimamo veliko, čeprav je znano, da so leksične značilnosti in arhaičnosti slovenskih dialektov izredno zanimive in važne ne samo za naselitveno in kulturno zgodovino slovenskega in slovanskega ozemlja, ampak tudi za druge sosednje pokrajine. Na razmeroma majhnem ozemlju se je zaradi njegove svojevrstne lege v nekaterih imenih in izoliranih besedah ohranilo toliko pričevanj o živahnem jezikovnem dogajanju v preteklosti, da lahko ob njih sklepamo na splošne zakonitosti v imenoslovju in v življenju besed. Predvsem nam manjkajo izčrpniji slovarji posameznih dialektov in pa sintetični slovarji s tega področja. Ne samo da takega slovarja nimamo nobenega, ampak nimamo niti izdelanih principov, kakšen naj bi bil in po kakšnem delovnem postopku bi lahko prišli do takega besednjaka. SAZU ima v načrtu, da bo izdala Tominčev Slovar črnovrškega narečja, ki je že celo vrsto let čakal v rokopisu. Imeli smo pa razmeroma veliko zbiralec narečnih besed; njihove zbirke so velikokrat ostale v rokopisih, vendar je večina zbranega gradiva prišla v javnost v raznih slovarjih in v obliki dialektoloških slovarskih doneskov, ki so raztreseni po časopisih, revijah in knjigah. Značilno je, da naši pisatelji, predvsem tisti iz obrobni pokrajin, radi na koncu svojih leposlovnih spisov dodajajo še slovarčke narečnih izrazov. Vendar taki slovarski doneski ne bi šli v tole bibliografijo. Nikakor se pa ne bi smela izmuzniti taka knjiga kot je Sašel in Ramovš, *Narodno blago iz Roža (Arhiv za zgodovino in narodopisje, knjiga II, Maribor 1936—37)*, kjer je na koncu 20 strani obsegajoč slovar rožanskih besed. Pogrešam tudi Baudouina de Courtenaya *Rezjanski katihizis, s primečanijami i slovarom*, ki je izšel kot priloga k njegovi knjigi *Opyt fonetiki rezjanskih govorov*, Warszawa-Peterburg 1875. To de Courtenayev izdajo je leta 1894 v Vidmu priredil v italijanščini Giuseppe Loschi kot *Il Catechismo resiano*; na koncu je rezijansko-italijanski slovar.

Pri *slovarjih tujk* ima bibliografija dva Bradačeva in Bunčev slovar. S tem pa še daleč ni izčrpano vse. *Slovar tujk* F. Bradača iz leta 1929 je izšel 1942 v drugi izdaji. Izpuščen je Jože Glonarja *Zepni slovarček tujk*; ta je izšel v Ljubljani v dveh izdajah, leta 1927 in 1954. Omeniti je treba še Lestanov *Slovarček tujih besed*, Gradec 1918. Ta je v bibliografiji pomotoma naveden kot *Slovarček tujih imen* pod številko 22; napaka izvira iz Šlebingerjeve bibliografije za leto 1918 v ČJKZ II, 500.

Na splošno lahko rečemo, da je na področju enojezičnih slovarjev naša leksikografija slabo razvita. Kaže, da se bo v prihodnjih letih situacija izboljšala. SAZU pripravlja slovar sodobnega knjižnega jezika, ki naj bi štel okoli 120.000 gesel. Do sedaj imamo samo en tak slovar; ta je Glonarjev iz leta 1936. V praksi ga nadomeščata dokaj zajetna pravopisa iz let 1950 in 1962. V tisku je poskusni zvezek *Slovenskega etimološkega slovarja*, ki ga sestavlja France Bezlaj; v načrtu je, da bo šel že jeseni v tiskarno prvi zvezek. Močno smo pa še v zaostanku s historičnim slovarjem. Treba bo misliti na slovarje, ki bodo zbrali našo leksiko po stoletjih ali pa po važnejših kulturnih obdobjih. V slovenskem jeziku nimamo niti slovarja brižinskih spomenikov. Izredno zanimivi

področji sta jezik patentov in urbarski izrazi. Ob tem gradivu so v zadnjem času prišli do razveseljivih rezultatov J. Kelemina, M. Kos in F. Bezljaj. Jezik patentov je med drugim zanimiv tudi zato, ker je neke vrste zoredek naše terminologije. V tisku večkrat kdo zapiše željo po slovarju sinonimov. Ze doigo je znana potreba po frazeološkem slovarju, vendar je ostalo to področje še do danes preveč zanemarjeno. Očitno je, da se bodo potrebe po raznih enojezičnih slovarjih vedno nadaljevale in širile. Zelo občutno je že pomanjkanje frekvenčnega slovarja slovenskega jezika. Računati bo treba tudi s slovarji važnejših pesnikov in pisateljev. Izredno važno področje je semantika, a je še vse premalo obdelana. Nerazvitost semantičnega vrednotenja besed otežuje delo literarnim zgodovinarjem, kritikom in esejistom pri interpretaciji del besedne umetnosti, posebno pa predstavlja težko premagljivo oviro pri vsakršni stilistični študiji. Ni treba posebej omenjati, da se zapostavljanje semantike v našem jezikoslovju prav posebno pozna v dvojezičnih slovarjih, v enih manj, v drugih bolj. Ob tej priliki bi omenil, da je redakcijski odbor za nastajajoči Slovar slovenskega knjižnega jezika pri SAZU javno postavil problem, kakšen obseg naj v omejenem slovarju zavzame pomensko opredeljevanje besed samo s pomočjo domačega jezika. Mislim, da je treba to stvar temeljito premisliti. Odborovemu mnenju bi se dalo ugovarjati; nekje morajo biti le pojasnjeni pomeni besed tudi brez pomoči tujega jezika.

Čeprav se marsikje srečujemo s pomanjkljivostmi, moramo vendarle ugotoviti, da je bil interes za leksikografijo pri nas vedno zelo živ. Tako trditvev podprejo že tudi številne rokopisne zbirke, ki iz raznih vzrokov niso izšle v knjižni obliki. Največkrat ekonomski pogoji niso dovoljevali, da bi jih sestavljali dokončali in pripravili za tisk. Znanih je nekaj imenskih zbirk. Omenim naj tudi tri stvari z etimološkega področja: Koštialov poskus slovenskega etimološkega slovarja, ki je v privatni lasti, Perovškov etimološki slovar tujk, ki ga hrani NUK, in Keleminovo etimološko zapuščino s področja germanoslavica, ki jo hrani SAZU.

Pod jezik bi bilo treba omeniti še kako časopisno objavo, kot so Štrekljevi *Slovarski doneski iz živega jezika narodovega* (izšel je tudi posebni odtisek iz LMS za leto 1894) ali Dolenčevi *Pravni izrazi o prevodih vinogorskega zakona* (CJKZ II, 72—91) ali F. Ramovš, *Komisija za etimološki slovar slovenskega jezika v Letopisu SAZU* v Ljubljani, I, str. 352—359 idr. Ne bi smel manjkati 15 strani obsegajoč *Register nekaterih besed...* v Dalmatinovi Bibliji iz 1584; to je prvi slovar slovenskega jezika. Sem bi šel tudi neke vrste puristični slovarček N. Ravnikarja, *Kratek kranjsko-slovenski besednjak*, Zagreb 1865.

Zanimiv pojav v našem jezikoslovju je Engelbert Rakovec (1873—1961). Njegova teorija o jeziku ima presenetljive sličnosti z nekaterimi Marrovimi izhodišči. Tudi ta naš jezuit izbaja iz štirih elementov, govori o primarnem polisemantizmu besed in etimologizira po podobi besednih zlogov ne glede na historični nastanek besed. Razlike med njima so predvsem v tem, da Rakovec ničesar ne ve o stadijskem razvoju jezikov in trdi, da gre razvoj pomenov od abstraktnega h konkretnemu, medtem ko zastopa Marr nasprotno stališče. Rakovec je napisal v slovenščini dve knjigi: *Sestava človeškega jezika ali Splošni etimolog*, kjer razloži svoje principe in razlaga geografska in osebna imena, in *Tolmač slovenskega jezika ali Slovenski etimolog*, kjer postavlja svoje etimologije slovenskemu besednemu gradivu. Obe knjigi, ki sta zamišljeni kot enotno delo, sta izšli v samozaložbi v Boštanj ob Savi 1927. Prvi del je izšel tudi v nemškem prevodu kot *Allgemeine Etymologie oder Aufbau der menschlichen Sprache*, Ljubljana 1928. Dvomim, da bi izšel v nemškem prevodu tudi drugi del, kakor stoji v SBL, 9. zvezek, str. 18; sestavljalec Rakovec biografije je verjetno mislil na drugo njegovo nemško knjigo *Geist und Materie, Bewegung und Kraft*, Regensburg 1950.

Slovenska *onomastična* literatura je na splošno precej obsežna. Monografskih del ni veliko, je pa toliko več doneskov, člankov in razprav, ki so raztreseni po domačih in tujih časopisih in revijah. Z razpravami in članki iz

onomastike in z monografijo *Slovenska vodna imena*, katere drugi del (M—Ž) je tudi že izšel leta 1961, nam je dal France Bezljaj vrsto pomembnih onomastičnih del in popeljal naše imenoslovje na nova pota. Pomemben prispevek k onomastični literaturi pomenijo nekateri članki in razprave zgodovinarja Milka Kosa. Z velikim zanimanjem in nestrpnostjo pričakujemo njegov topografski leksikon, ki ga že dlje časa pripravlja. Zelo pogrešamo kritične narečne zapise slovenskih krajevnih imen, ker se še zmeraj dogaja, da so imena znana v nezanesljivi obliki. Brez natančnih narečnih zapisov je včasih težko in nevarno razlagati naša krajevna imena, ker so bila često izpostavljena velikim dialektičnim spremembam. Tako delo ima za prihodnja leta v načrtu Inštitut za slovenski jezik pri SAZU.

V tej bibliografiji je onomastika obdelana pomanjkljivo; manjka veliko imenskih zbirk, ki bi šle vanjo z isto pravico, kot so jo bila deležna že nekatera dela. Lestanov *Slovarček tujih besed* je prišel semkaj pomotoma, kot sem že omenil. Odveč je tudi Sabljarijev *Miestopisni riečnik Kraljevinah Dalmacije, Hérvaatske i Slavonije (Zagreb 1866)*, ker se ne nanaša na naše ozemlje. Ne domišljam si, da bom s svojimi dopolnili dovolj izčrpen, vendar sem prepričan, da bom odpravil nekatere najvažnejše pomanjkljivosti. Imamo še celo vrsto izpuščenih imenikov, ki so izšli že za časa Avstrije. Pri starih imenikih moramo računati z razmerami v preteklosti, ko naše ozemlje upravno sploh ni bilo združeno. Od starejših imenikov in leksikonov pogrešam naslednje: Cristian Crusius, *Topographisches Post-Lexikon aller Ortschaften der k. k. Erbländer. II. in IV. del. Wien 1799—1809 in Alphabetisches Haupt-Register aller in dem topographischen Post-Lexikon enthaltenen Ortschaften der k. k. Erbländer I—VII, Wien 1798—1811; Haupt-Ausweis über die Eintheilung des Laibacher Gouvernementsgebietes in Provinzen, Kreise, Sektionen, Bezirks-Obrigkeiten, Hauptgemeinden, Untergemeinden und Ortschaften, nebst deren Häuser- und Seelenzahl im Jahre 1817 (Laibach, 57 listov); Haupt-Ausweis über die Eintheilung des Gouvernements des Küstenlandes in Kreise, Distrikte, Bezirke, Hauptgemeinden und Untergemeinden, dann deren Häuser- und Seelen Anzahl (11 listov); Alphabetische Tabelle aller Ortschaften des Laibacher Kreises (Laibach 1818, 23 listov); ... des Neustädter Kreises (Laibach 1819, 37 listov); ... des Adelsberger Kreises (Laibach 1819, 10 listov); ... des Villacher Kreises (Laibach 1819, 24 listov); Alphabetisches Verzeichniss der Städte, Märkte und Dörfer im Gebiethe des k. k. Illyrisch-Küsten-Guberniums... (Triest 1818, 50 strani); Carl Schmutz, *Historisch Topographisches Lexicon von Steyermark I—IV, Gratz 1822—1825; Topographisches Lexicon oder General-Verzeichniss aller in den Österreichischen Staaten gelegenen Ortschaften I—III, Wien 1836—1837; H. Freyer, Alphabetisches Verzeichnis aller Ortschaft- und Schlösser-Namen des Herzogthums Krain in deutscher und krainischer Sprache, Laibach 1846; Nachweisung der im Bezirke der k. k. illirischen Oberpostverwaltung befindlichen Orte, wo k. k. Postanstalten bestehen und jener Ortschaften, welche den Postamtsorten bezüglich der Aufgabe und Aholung der Briefe zugewiesen sind, Laibach 1840; Peter Kozler, Kratek slovenski zemljepis in pregled politične in pravosodne razdelitve ilirskega kraljestva in štajerskega vojvodstva s pridanim slovenskim in nemškim imenikom mest, trgov, krajev itd., Na Dunaju 1854; P. Kozler, Imenik mest, trgov in krajev zapopadenih v Zemljevidu Slovenske dežele, kakor priloga istega, Na Dunaju 1864; Krajna imena v tržaškej okolici (iz »Edinosti«), Trst 1876; Leksikon občin kraljestev in dežel, zastopanih v državnem zboru: IV. Leksikon občin za Štajersko, V. Leksikon občin za Koroško, VI. Leksikon občin za Kranjsko, VII. Avstrijsko ilirsko primorje (Trst, Gorica in Gradiška, Istra), Na Dunaju 1904—1906; Krajevni repertorij za Kranjsko, Ljubljana 1912; Specialni krajevni repertorij avstrijskih dežel: IV. Štajersko, V. Koroško, VI. Kranjsko, VII. Avstrijsko ilirsko primorje, Dunaj 1918—1919; Allgemeines Verzeichnis der Ortsgemeinden und Ortschaften Österreichs, Wien 1915; Krajevni repertorij za Slovenijo, Naslovni oddelek Anončnega in informičnega zavoda Drago Beseljak & Drug., Ljubljana (brez letnice, izšlo že**

v Jugoslaviji). Morda bi bilo koristno omeniti še seznam upravne razdelitve ilirskih provinc, ki je izhajal v listu *Télégraphe officiel, Ljubljana 1811—1812*. Od novejših imenikov je bibliografija pustila v nemar tele: R. Svetlič, *Kazalo krajev na »Zemljevidu slovenskega ozemlja« 1:200.000, Ljubljana 1922; Krajevni leksikon Dravske banovine, Ljubljana 1937; T. J. Arandjelović, Imenik-Registar naseljenih mesta Kralj. Jugoslavije; Popis vodenih tokova Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, Sarajevo 1924* (ta knjiga predstavlja vsaj za Slovenijo slabo kompilacijo; n. pr. Meža je tu dobila ime Mis, kar je pač rekonstrukcija iz nem. Miess); Lavo Čermelj, *Julijska krajina, Beneška Slovenija in Zadrška pokrajina. Imenoslovje in politično-upravna razdelitev* (z zemljevidom), Beograd 1945; L. Sienčnik in B. Grafenauer, *Slovenska Koroška. Seznam krajev in politično-upravna razdelitev* (z zemljevidom), Ljubljana 1945; *Seznam mest, okrajev, mestnih občin, katastrskih občin in naselij h karti Upravne razdelitve LR Slovenije, Ljubljana 1952; Krajevni leksikon Ljudske republike Slovenije, Ljubljana 1954; Imenik naselij Ljudske republike Slovenije* (z zemljevidom), Ljubljana 1955; *Seznam naselij in njih sestavnih delov* (v LRS), Ljubljana 1960; *Imenik naselij Ljudske republike Slovenije, Ljubljana 1961*. Čeprav med posameznimi imeniki ni bistvenih razločkov, vendar za raziskovalca naše onomastike veliko pomenijo že razlike v upoštevanju zaselkov, predvsem pa različni zapisi istih imen. Starejša oblika imena, ki jo najdemo v kakem imeniku, lahko včasih pomeni ključ, ki nam omogoči odkriti nastanek in pomen krajevnega imena. Vsekakor bi bilo treba v bibliografijo sprejeti še: Josip Brinar, *Slovarček zemljepisnih imen, njih izvor in pomen, V Celju 1928*; J. von Zahn, *Ortsnamenbuch der Steiermark im Mittelalter, Wien 1893*; Eberhard Kranzmayer, *Ortsnamenbuch von Kärnten II. Alphabetisches Kärntner Siedlungsnamenbuch, Klagenfurt 1958*.

Tudi pod *ortografijo* so nekatere stvari izpuščene. Morda res ni potrebno navajati pravopisnih pripomočkov, ki so izšli pred Levčevim pravopisom. Nikakor pa ne bi smel izostati *Breznikov Slovenski pravopis, Ljubljana 1920*. Breznik-Ramovšev *Slovenski pravopis* je izšel v normalni izdaji leta 1935. Leta 1937 (v bibliografiji je omenjena ta letnica) je izšla njegova mala izdaja in leta 1938 je izšel drugi nespremenjeni natis te male izdaje. Leta 1962 je izšel novi *Slovenski pravopis*. Med ortografijo bi bilo treba šteti tudi Koštialov *Slovníski in slovarski brus knjižne slovensčine*; knjižica je izšla v dveh natisih, leta 1927 na Prevaljah in 1931 v Celju.

Slangoskih slovarjev Slovenci praktično nimamo. Badjurova *Smuška terminologija*, ki jo ta bibliografija uvršča sem, je kvečjemu na sredi med slangom in terminologijo, če ne gre celo bolj k zadnji. Nekaj podobnega je tudi v *Lovskoribiškem slovarjem* Janka Lokarja (Ljubljana 1937), ki je izpuščen. Eno in drugo bi človek lahko štel med terminološka dela.

S *terminologijami* je bilo pri nas zmeraj težko, zlasti na tistih področjih, ki so se močno razvila v novejšem času. Dolgo časa ni imel kdo skrbeti, da bi dobili slovensko ime novi pojmi, ki smo jih nepretrgoma sprejemali. Potrebe so tako rekoč vedno prehitvale terminologe, čeprav je bilo že za časa Avstrije in potem v stari Jugoslaviji več poskusov, da bi na nekaterih področjih rešili vprašanje domačega strokovnega izrazja. Zdaj skrbi za to zvrst besednega fonda posebna »Terminološka komisija« pri SAZU, ki dela v tesni povezavi s posameznimi strokovnimi društvi. Sadovi njenega dela so že začeli izhajati ali pa so napovedani. Tako je Rudolf Sajovic v 7.—9. številki *Pravnika* 1954 objavil slovarsko obdelavo črk B, C, in Č kot neke vrste poskusno polo *slovenske pravne terminologije*. Od leta 1957 je izšlo že 7 zvezkov *Slovenskega elektrotehniškega slovarja*; pripravlja ga terminološka komisija Elektrotehniškega društva Slovenije. Univerza v Ljubljani izdaja *Kmetijski tehniški slovar*. Leta 1962 je izšel prvi del (A—O) *Splošnega tehniškega slovarja*. Poleg teh novejših del, ki še niso dokončana, bi bilo treba v terminološki bibliografiji omeniti še takele slovarje: Alojzij Benkovič, *Slovensko-latinsko-nemški rastlin-*

ski imenik slovenskih dežel, Ljubljana 1922; A. Benkovič, *Imenik zdravilnih rastlin* (iz »Farm. Vjesnika«), Zagreb 1925; Janko Barle, *Prinosi slovenskim nazivoma bilja* (Zbornik za narodni život... XXX/2—XXXI/1), Zagreb 1956—57; Dragutin Simonović, *Botanički rečnik imena biljaka*, Beograd 1959; Avgust Munda, *Ribe v slovenskih podah*, Ljubljana 1926; I. Siebenreich, *Nemško-slovensko poštno izrazoslovje*, V Brucku ob Muri 1911; Jos. Petrič, *Kratko nemško-slovensko poštno izrazoslovje*, Ljubljana 1919; Karol Buliř, *Zdravstveni slovar* (prevod s češkega), Ljubljana (brez letnice); F. Magister, *Zel in plevel. Slovar naravnega zdravilstva*, Ljubljana 1926; Mirko Černič, *Klinični besednjak*, Ljubljana 1941; Del Cott Rudolf, *Medicinski terminološki slovarček*, V Ljubljani 1961; Hybásek, *Laško-slovensko-nemški glasbeni slovarček*, Ljubljana (brez letnice); Dušan Sancin, *Glasbeni besednjak*, Celje 1953; Fran Savinšek, *Slovar strokovnih izrazov za panoge tiskarstva, knjigoveško stroko in reprodukcijo*, Ljubljana 1936—37; Leo Novak, *Nemško-slovenska fotografska terminologija*, Ljubljana 1954; Andolšek in Ažman, *Mali gospodarski slovar*, Ljubljana 1958; Gradišnik, Kopriva, Naglič, *Pomorska slovenščina*, Ljubljana 1961. Skokova knjiga *Naša pomorska i ribarska terminologija*, ki je navedena pod številko 41, nima slovenskih izrazov. Manjka 5. zvezek *Tehnične terminologije: Okno in vrata*; prvi zvezek je omenjen pod številko 145; drugega zvezka nisem mogel najti.

Največ prostora zavzemajo dvojezični slovarji; ti so tudi najbolj obdelani. Pri češčini je treba Bradaču, Očenášku in Zavadilu dodati še *Slovníček slovensko-český a česko-slovenský / Slovar slovensko-český in češko-slovenský*, ki je izšel v zbirki slovarjev Bukovskega v Pragi. Pri angleščini bi omenil samo to, da je Kotnikov *Slovensko-angleški slovar* izšel leta 1962 v peti izdaji. K esperantu bi šel še: Damjan Vahen, *Esperanto, slovnica in slovar*, Ljubljana 1958. Pri francoščini pogrešam: Anton Ullrich, *Dictionnaire Français-Slovène et Slovène-Français*, Paris 1954. V novi izdaji sta izšla Kotnikov *Slovensko-francoski slovar* leta 1959 ter Pretnarjev in Kotnikov *Francosko-slovenski slovar* (4. izdaja, 1960).

Slovensko-nemških in nemško-slovenskih slovarjev imamo največ. Ta del je obdelan dokaj izčrpno, vendar bi dodal nekaj dopolnil. Manjka: Fran Fink, *Slovensko-nemški in nemško-slovenski slovarček*, Maribor 1921; *Ročni slovensko-nemški in nemško-slovenski slovar s kratko slovnico slovenskega in nemškega jezika*, ki je izšel v Ljubljani pri Turku v treh izdajah, 1905, 1907 in 1917; Joža Glonar, *Nemško-slovenski in slovensko-nemški slovar*, Ljubljana 1954; Dora Vodnik, *Nemško-slovenski slovarček*, Ljubljana 1958. Pavlinov *Slovarček za potovalce na Nemško...* iz leta 1894 ima vsaj še eno izdajo iz 1908 kot *Slovensko-nemški slovarček*. Sketov in Podbojev *Slovensch-deutsches und deutsch-slovenisches Taschenwörterbuch* je izšel v Celju 1942 že v tretji izdaji; prvi dve izdaji (Celovec 1912, Prevalje 1920) nista omenjeni v bibliografiji. *Nemško-slovenski in slovensko-nemški žepni slovarček* Angele Piskernikove je doživel leta 1941 še drugo in tretjo izdajo. Tomšičev *Nemško-slovenski slovar* je izšel leta 1959 že v četrti izdaji. Nekaj slovensko-nemških oziroma nemško-slovenskih slovarjev sem omenil pri terminologiji. Treba je popraviti tudi nekaj tiskovnih napak: *Jarni*, prav *Jarnik* (str. 284); *Preslj*, prav *Presl* (str. 285 in 294); pravilni naslov pod št. 104 je: Podkrajšek Henrik, *Obrtna, trgovinska, tovarniška in železniška terminologija*, ne pa *trgovniška*. Pri Murkovem slovarju je pomotoma izpuščena oznaka *ročni besednik* (str. 282). Pri *Janežičevih* slovarjih pod št. 75 manjkajo nekateri podatki za drugo, tretjo, četrto in peto izdajo; pomotoma so se znašli v mnogojezičnem delu med številčkama 151 in 152.

Pri grščini bi lahko omenil še tri take slovarčke kakor je tisti Koritnikov k trem spevom Iliade, in sicer: A. Koritnik, *Slovarček k IV., VI., XVI., XVIII., XXII. in XXIV. spevu Ilijade*, Št. Vid 1915; J. Pipenbacher, *Slovarček k I. in III. olintskemu ter k III. filipskemu Demostenovemu govoru*, Ljubljana 1911; A. Prebil, *Slovarček k I., V., VI., VII., VIII. in IX. spevu Odiseje*, Ljubljana 1912.

Pri madžarščini manjka János Fliszár, *Magyar-vend szótár / Vogrszki-vendiski récsnik*, Budapest 1922. Dodati je treba: Franc Sebjanič, *Madžarsko-slovenski slovar*, Ljubljana 1961.

Mimo nemščine imamo Slovenci največ slovarjev za italijanščino. Posebno veliko jih je izšlo v letih od 1941 do 1945, ko so Italijani okupirali del slovenskega ozemlja in so nekatere kulturne dejavnosti podpirali, da bi pridobili Slovence na svojo stran. V bibliografiji pogrešam pod italijanščino naslednje slovarje: Alasia da Sommaripa, *Vocabolario Italiano e Schiauo*, Udine 1607; Giuseppe Loschi, *Grammatica della lingua slovena ...* Udine 1893 (knjigi, ki je prirejena po 3. izdaji Sketove slovenske slovnice v nemščini, je dodan slovensko-italijanski in italijansko-slovenski slovar); Iskravec, *Slovensko-italijanski slovarček*, V Gorici 1914; *Topolessigrafi della Venezia-Giulia*, Udine 1916 (slovensko in furlansko-italijanski slovar); S. K., *Slovensko-italijanski in italijansko-slovenski slovar*, Ljubljana, več izdaj, druga 1925; *Dizionario italiano-sloveno in Dizionario sloveno-italiano*, Milano 1942, format liliput; Ferdinando Kleinmayr, *Dizionario tascabile italiano-sloveno e sloveno-italiano / Zepni slovar italijansko-slovenski in slovensko-italijanski*, Trieste, več izdaj, tretja 1945. Dodam naj še, da je Bajčev in Kalanov *Italijansko-slovenski slovar* izšel leta 1960 v drugi izdaji.

K latinščini mora piti še: Fran Wiesthaler, *Latinsko-slovenski veliki slovar* (A-fascilis), Ljubljana 1923, nedokončan. Izpuščena je druga izdaja Bradačevega *Latinsko-slovenskega slovarja* iz leta 1957. Lahko bi opozoril še na takele stvari: Rudolf Južnič, *Slovarček k I. in II. kn. Vergilijeve Eneide in k izbranim pesmim iz »Georgica« in »Bucolica«*, Ljubljana 1910; R. Južnič, *Slovarček k Vergilijevi Eneidi II. del kn. III. do VI.*, Ljubljana 1912; J. Kušan, *Latinsko-slovenski slovarček k lat. čitanki za IV. in V. gimn. razred*, Ljubljana 1912; J. Kušan, *Latinsko-slovenski slovarček k latinski čitanki za III. gimnazijski razred*, Maribor 1923.

Pri srbohrvaščini bi bilo treba omeniti še: Mate Tentor, *Leksička slaganja creskog narječja i slovenskoga jezika protiv Vukova jezika*, Razprave SAZU I (1950), str. 67—92.

V *mnogojezičnem* delu manjka Megiserjev *Thesaurus Polyglottus I—II*, Frankfurt 1603, ki je v prvem delu knjige, med slovanskimi slovarji, omenjen. Sem bi šel tudi: Josip Pavlica, *Frazeološki slovar v petih jezikih*, Ljubljana 1960. Pri Vodnikovem slovarju bi bilo morda dobro omeniti, da je 15. junija 1813 izšla samo poskusna pola, drugače je ostal v rokopisu. *Juridisch-politische Terminologie ...* pod 163 je izšla leta 1853, ne pa 1953.

Lewanski našteje 166 enot, od teh dve (28 in 41) ne spadata v slovensko bibliografijo. V tem sestavku sem dodal 94 novih enot. Vendar zaradi tega še ne morem trditi, da je bibliografija slaba. Tudi taka, kakršna je, lahko postreže tujcu in domačinu s koristnimi napotki in informacijami, ne more pa nuditi celotne in zanesljive slike o naših leksikografskih delih. Zato so bile te pripombe, čeprav so fragmentarne, potrebne. Za pomanjkljivosti ni kriv samo sestavljalec, ker je pri delu naletel tudi na objektivne ovire. Stanje, kakršno se je pokazalo ob pregledu te bibliografije, naravnost terja od naših delavcev v lingvistiki, da pripravijo popolnejšo bibliografijo slovenskih slovarjev.

Knjiga ne vrednoti posameznih del. Vendar bi bilo to vsekakor potrebno, če bi si hoteli ustvariti pravilno sliko o naši leksikografiji. Nabralo se je že toliko del, da bi jih bilo nujno potrebno oceniti. Poleg praktičnih koristi bi take ocene lahko nudile tudi veliko dragocenih navodil za prihodnje slovarsko delo. Človek težko zapiše splošno sodbo o vrednosti naših slovarjev; precejšnje število jih ni na zavirljivo visokem nivoju, ker so preveč prakticistični in so služili zgolj trenutnim potrebam. Na koncu bi bilo želeli, da bi bili v prihodnji bibliografiji razvidni kvaliteta in kvantiteta leksikografskih del.

France Novak

SOMMAIRE

ARTICLES DE FOND

<i>Bratko Kreft</i> : Dostojevski et le socialisme utopique	1
<i>Jakob Rigler</i> : Les étapes fondamentales dans l'évolution du vocalisme slovène	25
<i>Marja Boršnik</i> : Les variations de style dans la littérature slovène entre le réalisme classique et le réalisme moderne	79
<i>Tine Logar</i> : Le système des phonèmes vocaliques longs dans les dialectes slovènes	111
<i>Emil Štampar</i> : L'ouvrier dans les œuvres des réalistes croates	153
<i>Boris Paternu</i> : La naissance de la théorie du réalisme dans la littérature slovène	153
<i>Rozka Stefan</i> : Prešeren et Mickiewicz	181
NOTES ET DOCUMENTS	199
REMARQUES SUR LE NOUVEL ORTHOGRAPHE SLOVÈNE	211
COMPTES RENDUS ET CHRONIQUE	229

REVUE DE SLAVISTIQUE

Publie par

la Société de Slavistique de Ljubljana
l'Institut linguistique de l'Académie slovène
l'Institut de littérature de l'Académie slovène

Comité de rédaction: FRANCE BEZLAJ, ANTON OCVIRK,
DUŠAN PIRJEVEC, JOSIP VIDMAR

Prière d'adresser les manuscrits à M. ANTON OCVIRK, directeur de la Revue,
Valvazorjeva 1, Ljubljana

Les abonnements et les réclamations sont reçus par la Državna založba Slovenije

Imprimé par la ČP DELO - Triglavska tiskarna, Ljubljana

